

KÜBRA ŞAVLI

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI
ANABİLİM DALI

HAZİRAN
2024

T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK
LİSANS
TEZİ

MÜSTANSİR-BİLLÂH EL-FÂTİMÎ VE DÖNEMİ
(427-486/1036-1094)

KÜBRA ŞAVLI

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI
ANABİLİM DALI

HAZİRAN 2024

T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

MÜSTANSIR-BİLLÂH EL-FÂTİMÎ VE DÖNEMİ (427-486/1036-1094)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
KÜBRA ŞAVLI

DANIŞMAN
PROF. DR. MEHMET SALİH ARI

VAN-2024

KABUL VE ONAY

Kübra ŞAVLI tarafından hazırlanan “Müstansır-Billâh el-Fâtımî ve Dönemi (427-486/1036-1094)” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.	
Jüri Üyeleri	İmza
Danışman: Prof. Dr. Mehmet Salih ARI Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İslâm Tarihi Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.	
Başkan: Prof. Dr. Mehmet Salih ARI Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İslâm Tarihi Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.	
Üye: Dr. Öğr. Üyesi Münir ECER Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.	
Üye: Dr. Öğr. Üyesi Özcan OĞUR Hakkari Üniversitesi, İslâm Tarihi Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.	
Yedek Üye: Unvanı Adı SOYADI Üniversite Adı, Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.	
Yedek Üye: Unvanı Adı SOYADI Üniversite Adı, Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.	
Tez Savunma Tarihi:	11/06/2024
Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini ve imzaların sahiplerine ait olduğunu onaylıyorum. Prof. Dr. Bekir KOÇLAR Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü	

ETİK BEYAN

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;**

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. (Tarih)

(İmza)

(Kübra ŞAVLI)

Yüksek Lisans Tezi

Kübra ŞAVLI

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MAYIS, 2024

MÜSTANSIR-BİLLÂH EL-FÂTİMÎ VE DÖNEMİ (427-486/1036-1094)

ÖZET

Bu çalışmada Fâtımî Devleti'nin sekizinci halifesi Müstansır-Billâh'ın dönemi ve bu dönemde yaşanmış olaylar ele alınmıştır. Çalışmanın amacı Halife Müstansır-Billâh'ın halifeliği sürecinde Fâtımî Devleti'nin geçirdiği aşamalar ve bu aşamaların devletin gerilemesindeki etkisini incelemektir. Müstansır-Billâh 427 (1036) yılında, henüz yedi yaşında iken, devletin başına geçmiştir. Müstansır-Billâh'ın küçük yaşta hilafete gelmesiyle beraber gerek annesi gerekse bazı devlet adamları bu durumdan faydalanmak için ellerinden geleni yapmışlardır. Henüz hilafetinin ilk yıllarında devlet içerisinde birtakım sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu durum devletin dış siyaseti üzerinde de etkili olmuştur. Özellikle de dönemin büyük devletlerinden biri olan ve aynı zamanda Fâtımîler'in alt etmeye çalıştıkları Abbâsi Devleti ve henüz yeni kurulmuş olan Selçuklu Devleti ile girilen nüfuz mücadeleleri devleti çok yıpratmıştır. Bu mücadelelerle eş zamanlı olarak kıtlıklar, sarayın israf boyutundaki harcamaları, askerlerin maaşlarının verilmemesi ve bununla beraber ortaya çıkan isyanlar devletin ekonomisini ve refah düzeyini çok kötü etkilemiştir. Aynı zamanda devletin siyasi istikrarsızlığa sürüklenmesi de hız kazanmış ve vezir değişimleri artmıştır. Tüm bu olanlarla mücadelede âciz kalan Halife Müstansır-Billâh durumun daha da kötüye gittiğini görünce çareyi Ermeni asıllı olan Akkâ Valisi Bedr el-Cemâlî'yi Mısır'a davet etmekte bulmuştur. Bu çalışmada da Fâtımî Devleti için oldukça önemli bir dönem olan Müstansır-Billâh'ın hilafet dönemi ve bu dönemin önemli olayları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Mısır, Fâtımîler, Selçuklular, Müstansır-Billâh, Şîî

Sayfa Sayısı: VIII+126

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet Salih ARI

M. Sc. Thesis

Kübra ŞAVLI

VAN YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY

INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

MAY, 2024

MUSTANSIR-BILLAH AL-FATİMİD AND HIS PERIOD (427-486/1036-1094)

ABSTRACT

In this study, the period of the eighth caliph of the Fatimid State, Mustansir-Billah and the events that took place in this period are examined. The aim of the study is to examine the stages of the Fatimid State during the caliphate of Caliph Bashansir-Billah and the effect of these stages on the regression of the state. In 427 (1036), when he was only seven years old, he became the ruler of the state. Both his mother and some statesmen tried their best to take advantage of this situation when al-Mustansir-Billah took the caliphate at a young age. In the first years of his caliphate, some problems started to emerge within the state. This situation also affected the foreign policy of the state. In particular, the struggles for influence with the Abbasid State, which was one of the great states of the period and which the Fatimids were trying to defeat, and the Seljuk State, which had just been established, had worn the state very much. Simultaneously with these struggles, famines, wasteful expenditures of the palace, non-payment of soldiers' salaries and the resulting rebellions had a very bad effect on the economy and welfare level of the state. At the same time, the political instability of the state accelerated and the change of viziers increased. Seeing that the situation was getting worse, the Caliph al-Mustansir-Billah, who was unable to fight against all these events, found the solution by inviting the Governor of Akka, Bedr al-Jamali, who was of Armenian origin, to Egypt. In this study, the caliphate period of Müstansır-Billâh, which was a very important period for the Fatimid State, and the important events of this period are examined.

Key Words: History of Islam, al-Mustansir-Billah, Fatimids, Egypt, Shi'a, Abbasids, Seljuks

Quantity of Page: VIII + 126

Supervisor: Prof. Dr. Mehmet Salih ARI

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
ÖN SÖZ	vii
GİRİŞ	1
A. Araştırmanın Konusu ve Amacı.....	1
B. Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları	2
C. Müstansır-Billâh Dönemine Kadar Fâtımî Devleti'ne Genel Bir Bakış.....	7
1. MÜSTANSIR-BİLLÂH'IN HALİFE OLUŞU ve DÂHİLİ GELİŞMELER..	14
1.1. Müstansır-Billâh'ın Doğumu ve Ailesi	14
1.2. Veliaht Tayin Edilişi ve Halife Oluşu	16
1.3. Müstansır-Billâh'ın Şahsiyeti.....	18
1.4. Siyasi Gelişmeler.....	21
1.4.1. Vezir Cercerâî Tahakkümünde İlk Hilafet Deneyimi	22
1.4.2. Seyyide Rasad ve Müstansır-Billâh	24
1.4.3. Müstansır-Billâh Döneminde Vezirlik ve Vezirler	28
1.4.4. Vezir Ebû Muhammed Hasan el-Yâzûrî.....	31
1.5. Vezir Bedr el-Cemâlî'nin Kimliği	36
1.5.1. Bedr el-Cemâlî'nin Mısır'a Davet Edilişi.....	39
1.5.2. Bedr el-Cemâlî'nin Vezaretinde Müstansır-Billâh	41
1.6. Müstansır-Billâh Döneminde Etnik Unsurlar ve Fâtımî Ordusu.....	47
1.6.1. Berberîler	49
1.6.2. Zenciler	50
1.6.3. Türkler	52
1.6.3.1. Nâsırüddeve el-Hamdânî Öncülüğünde Başlayan İç Savaş.....	53
1.6.4. Fâtımî Ordusundaki Diğer Etnik Unsurlar	60
1.6.5. Dönemin Diğer Askeri Faaliyetleri	61
1.7. Müstansır-Billâh Döneminde Sosyo-Kültürel Hayat	64
1.8. Müstansır-Billâh Döneminde Ekonomik Hayat	72
1.8.1. Müstansır-Billâh Döneminde Yaşanan Kıtlıklar	74
1.8.2. Kıtlıkların Sebepleri	76

1.8.3. Kıtılıkların Etkileri ve Sonuçları	79
2. MÜSTANSIR-BİLLÂH DÖNEMİNDE HARİCİ GELİŞMELER.....	84
2.1. Abbâsî Devleti ile Mûnasebetler	85
2.2. Selçuklu Devleti ile Mûnasebetler.....	87
2.3. Bizans Devleti ile Mûnasebetler.....	99
2.4. Dönemin Emirlikleri ile Mûnasebetler.....	104
2.4.1. Mirdâsîler	105
2.4.2. Suleyhîler	110
2.4.3. Zîrîler	114
SONUÇ.....	118
KAYNAKÇA.....	121
ÖZGEÇMİŞ	
TEZ ORİJİNALLİK RAPORU	

ÖN SÖZ

Fâtımî Devleti gerek İslâm gerekse Türk tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Fâtımîler, özellikle X. ve XI. yüzyıllarda meydana gelen olayların birçoğunda odak noktası olacak kadar mühim bir rol üstlenmişlerdir. İzledikleri yayılmacı politikalar sayesinde Sicilya Adasında da hüküm sürmüşlerdir. İslâm tarihindeki önemli konumlarının yanında bu adadaki hâkimiyetleri yoluyla, Avrupa ile İslâm dünyası arasında bir dönem köprü vazifesi görmüşlerdir. Aynı şekilde dönemin güçlü Hristiyan devletlerinden biri olan Bizans Devleti ile iyi ilişkiler kurarak bulundukları bölgeyi, bir süreliğine de olsa, Bizans'ın hedefi olmaktan korumayı başarmışlardır. Ancak devletin bu ihtişamı sekizinci Halife Müstansır-Billâh döneminde yavaş yavaş yok olmaya başlamıştır. Halifenin devlet işlerine müdahil olma konusunda gösterdiği zaaf, annesinin etkin bir şekilde siyasete müdahil olması, aynı zamanda uzun süren kıtlıklar ve iç savaşın cereyan etmesiyle beraber devletin zayıflamasının önüne geçilememiştir. Bu çalışmada da Halife Müstansır-Billâh döneminde yaşanan olaylar ve bu olayların devleti nasıl zayıflattığı ele alınmıştır.

Türkiye'de çok az çalışılmış olan Fâtımîler özel bir konu olmaya devam ederken bu devletin halifeleri bu konunun sınırlı bir kısmı olarak halen çalışılmayı beklemektedir. Yapılan araştırmalarda Fâtımî Devleti ile ilgili çalışmaların büyük çoğunluğunun Halife Hâkim-Biemrillâh dönemine kadarki tarihin oluşturduğu görülmüştür. Çalışmaya konu olan Halife Müstansır-Billâh'ın dönemi ile ilgili çalışmaların azlığı konunun zorluğunu ortaya koymaktadır. Aynı şekilde dönem içerisinde yaşanan olaylarda halifenin konumunun tam olarak kestirilememesi de oldukça zorlayıcı bir durumdur. Altmış yıl gibi uzun bir süre tahtta kalmış olan Müstansır-Billâh'ı ve dönemini anlamak için yaşanan olayları bir zincirin halkaları edasıyla birbiriyle bağlı bir şekilde incelemek gerekmektedir.

Halifeliğinin büyük bir kısmını annesi ve bazı devlet adamlarının tahakkümünde geçirmiş olması nedeniyle Müstansır-Billâh'ın dönemin olaylarının neresinde olduğunu kestirmek oldukça güç bir durumdur. Ancak bu konu İslâm tarihi açısından önemlidir. Bu dönem, ilk yıllarında Fâtımî Devleti'nde yaşanan ihtişam ve Bağdat'ta bir yıl boyunca Fâtımî halifesi adına hutbe okunması güçlü bir halife imajı

izerken aynı zamanda Fâtımîlerin yıkılma sürecine girmesindeki etkisinin büyük olması gibi iki tezat yönü barındıran nadir bir olgu sunmaktadır. Bu nedenle Müstansır-Billâh dönemi bir bütün olarak tarih açısından oldukça etkileyici bir süreçtir. Fâtımîlerin Mısır'ı ele geçirdikten sonra yaklaşık iki yüz yıl süren (359-567/969-1171) hâkimiyetleri büyük bir hüsrarla son bulmuştur. Halife Muiz-Lidînillâh'ın Mısır döneminin ilk halifesi olarak Mısır'a girişinden son halife Adîd-Lidînillâh'ın hükümdarlığının sonuna kadar çok dinamik bir tarihi olan Fâtımî Devleti birçok çalkantılı süreçten geçmiştir. Bu süreç içerisinde Fâtımî halifeleri de yavaş yavaş sadece dinî bir otorite olarak kalmış ve sembolik bir hal almıştır. İhtişamlı Fâtımî Devleti'nin mal varlığı tükenmiş, geniş sınırları olan imparatorluk parçalanmış ve benimsedikleri İsmâîlî düşünce zayıflamıştır. Bu olanların çoğu Halife Müstansır-Billâh döneminde meydana gelmiştir.

Tez çalışmasında Fâtımî Devleti'nin önemli bir kısmını oluşturan Halife Müstansır-Billâh dönemi, yaşanan önemli olaylar ışığında, ortaya konulacaktır. Çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı, kaynaklar ve Fâtımî Devleti'nin Halife Müstansır-Billâh dönemine kadarki durumu kısaca aktarılmıştır. Birinci bölümde Halife Müstansır-Billâh'ın hayatı ve şahsiyeti ve bu dönemde yaşanan dahili gelişmeler, yaşanan olaylar ve olaylarda etkili olan şahsiyetler mihrakında incelenmiştir. İkinci bölümde ise bu dönemde yaşanan harici gelişmeler, en çok münasebet kurulan devlet ve emirlikler ile Fâtımî Devleti'nin ilişkilerine yer verilmiştir.

Tez konusunun belirlenmesinde, konu ile ilgili kaynaklara yönlendirme ve konunun şekillenip bir metin haline getirilmesi sürecinde engin bilgi ve tecrübeleriyle yardımını esirgemeyen değerli danışman hocam Sayın Prof. Dr. Mehmet Salih ARI'ya çok müteşekkirim. Ayrıca bu süreçte her türlü destekleri ile yanımda olan çok değerli aileme ve kız kardeşim Gülşah ŞAVLI'ya da teşekkür ederim.

Kübra ŞAVLI

VAN/2024

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Fâtımî Devleti kurulduğu tarihten itibaren varlığını sürdürdüğü bölgelerde önemli bir aktör olmuştur. Şîa'nın İsmâîlî düşüncesi etrafında şekillenen devletin en önemli hedefi de savunulan düşüncelyi İslâm âleminin tamamına hâkim kılmaktır. Bu durumu kendilerine misyon olarak belirleyen Fâtımîler, yayılmacı bir politika izleyerek hâkimiyet alanlarını genişletmeye çalışmışlardır.

Uzun bir süre varlığını korumayı başaran Fâtımî Devleti (909-1171), İfrîkiyye'de kurulup belli bir güce ulaştıktan sonra en büyük rakibi olan Abbâsî Devleti'nin egemenlik sahasına yönelmeye başlamıştır. Yürütülen başarılı propaganda faaliyetleri sonucunda, Abbâsî Devleti'nin zayıflamasını da fırsat bilerek, yönünü Doğu'ya çevirmiştir. 358'de (969) Mısır'ı ele geçiren Fâtımîler için yeni bir dönem başlamıştır. Fâtımîler bölgede daha rahat hareket edebilme fırsatı yakalamışlardır. Bu da onların savunduğu İsmâîlî düşüncelyi İslâm âlemine hâkim kılma hedeflerine yaklaştıklarını göstermiştir.

Kuruluşundan yıkılışına kadar Fâtımî Devleti'nde on beş halife tahta çıkmıştır. Bu halifelerin on ikisi, araştırmalarda Fâtımîler'in Mısır Dönemi diye adlandırılan dönemde halifelik yapmıştır. Bu çalışmaya konu olan Müstansır-Billâh da bu halifelerden biridir. Fâtımî Devleti'nin sekizinci halifesi olarak tahta çıkan Müstansır-Billâh, altmış yıl tahtta kalarak devlette en uzun süre halifelik yapan kişidir. Onun hilafet dönemi Fâtımî Devleti'nin gidişatı için oldukça önemli bir dönemdir. Dönemin başlarında en geniş sınırlarına ulaşan devlet dönemin sonlarına doğru elindeki toprakları koruyamayacak kadar zayıflamıştır. Çalışmanın temel konusunu da Halife Müstansır-Billâh'ın hilafeti sürecinde yaşanan olayların çıkış sebepleri, sonuçları ve devlet adamlarının olaylardaki etkisinin boyutu ve bu durumların devleti nasıl zayıflattığı oluşturmaktadır.

Küçük yaşta halife olan Müstansır-Billâh ülkesinde yaşanan olayların dışında kalmış ve devlet içerisinde önemli mevkilerde bulunan şahsiyetlerin baskısı altında varlığını sürdürmeye çalışmıştır. Ülkede yaşanan kıtlıklar ve bunu takip eden

ekonomik krizler, ÷lke içerisinde bulunan askeri gruplar arasında yaşanan çatışmalar ve iç savaş Fâtımî Devleti'ni yıpratmış ve devletin zayıflamasına neden olmuştur. Bütün bu olaylar karşısında varlık gösteremeyen Halife Müstansır-Billâh areyi Akka bölgesinin valisi Bedr el-Cemâlî'yi Kahire'ye davet etmekte bulmuştur. Bedr el-Cemâlî'nin Mısır'a gelmesiyle beraber Müstansır-Billâh'ın halifeliği de dinî boyutu ile sınırlı kalmıştır.

Müstansır-Billâh döneminde Fâtımî Devleti'nin diğer devletlerle ilişkileri de oldukça çalkantılı süreçlerden geçmiştir. Özellikle Büyük Selçuklu Devleti'nin bu dönemde kurulması Fâtımîleri olumsuz etkilemiştir. Çünkü Fâtımîler'in yürüttüğü Şii propagandalarına karşı Büyük Selçuklu Devleti de Sünni düşünceyi savunmaktaydı. Abbasî Devleti'nin Şii Büveyhî kontrolünde olması Selçuklular'ın bölgede Sünnî düşünceyi korumak adına daha rahat hareket edebilmelerinin n açmıştır. nce Abbâsî Devleti'ni Şii Büveyhîler'in baskısından kurtaran Selçuklular'ın sonraki hedefi Fâtımî Devleti'ni ortadan kaldırmak olmuştur. Bu nedenle Müstansır-Billâh döneminde iki devlet sürekli nüfuz mücadelelerine girmişlerdir.

Çalışmada da yukarıda temas edilen ve Türkiye'de az çalışılmış olan Fâtımî Devleti'nin tarihinde önemli bir dönüm noktası olan Halife Müstansır-Billâh döneminin detaylı bir şekilde aktarıp bu dönemde yaşanan olayların sebep ve sonuç bağlamında incelenmesi, devletin zayıflama sürecine etkisi ve Müstansır-Billâh'ın olaylar karşısındaki politikalarını incelemek ve aktarmak amaçlanmıştır.

B. Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları

Yapılan bu araştırmada Fâtımî Devleti'nin en uzun dönemi ele alınmıştır. Bu nedenle çalışma genelden özele doğru başlanmıştır. Devamında nitel araştırma yöntemlerinden biri olan durum çalışması yapılmıştır. Yapılan durum çalışması sonucunda ele alınan konu derinlemesine incelenmiştir. Veri toplama tekniği olarak belge inceleme tekniği kullanılmıştır. Veriler elde edildikten sonra içerik analizi yapılarak konunun detaylarına ulaşılabilecek kaynaklar belirlenmiştir. Yapılan bu çalışmalar ile özellikle İslâm tarihi alanında yazılmış olan genel tarih kitapları incelenmiştir. Konunun detaylarına ulaşmak ve ele alınan dönemin olaylarını daha iyi anlayabilmek için Fâtımî Devleti özelinde yazılan ve devletin tarihini ana hatlarıyla

aktaran müstakil kitaplar da incelenmiştir. Araştırmada temel kaynaklarla beraber modern çalışmalardan da faydalanılmıştır.

Araştırmada kullanılan en eski tarihli kaynak bir Fâtımî dâisi olan Nâsır-ı Hüsrev'in (ö. 465/1073) *Sefernâme* adlı eseridir.¹ Seyahatname türünde yazılan bu eserde müellif, XI. yüzyılda İslâm toplum yapısı ve kültürü hakkında ilk elden bilgi vermektedir. Müellif, Halife Müstansır-Billâh'ın hilafetinin ilk yıllarında Mısır'ı ziyaret etmiş ve bu dönemde Mısır'ın sosyal, ekonomik ve kültürel durumunu eserinde ayrıntılı olarak aktarmıştır. Araştırmada bu eserden Müstansır-Billâh'ın hayatı ve şahsiyeti ele alınırken sıkça faydalanılmıştır. Eserin Abdülvehab Tarzi tarafından yapılan çevirisi kullanılmıştır.

İbnü's-Sayrafi'nin (ö. 542/1147) *el-İşâre ilâ men nâle'l-vezâre*² adlı eseri Fâtımî vezirleri hakkında yazılan ilk kaynak olarak kabul edilmektedir. Kitap ilk Fâtımî veziri Ya'kub b. Killis'ten başlayarak son vezire kadar bütün vezirlerin dönemleri kısaca aktarılmıştır. Müstansır-Billâh dönemi Fâtımî Devleti içerisinde en çok vezir değişikliğinin yaşandığı ve vezir sayısının en çok olduğu dönem olması hasebiyle araştırmada bu kaynaktan çokça istifade edilmiştir.

İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*³ adlı eseri de araştırmada kullanılan önemli kaynaklardandır. Müellif, Hz. Âdem'in yaratılışından 574 (1178) yılına kadar yaşanmış olayları eserinde aktarmıştır. Kronolojik bir şekilde yazılan eser özellikle Müstansır-Billâh döneminde Fâtımî-Selçuklu münasebetleri ve bu münasebetler sonucunda ortaya çıkan gelişmeler hakkında önemli bilgileri ihtiva etmesi bakımından önemlidir. Çalışmada da eser bu bağlamda kullanılmıştır. Eserin Arapça baskısı ile beraber Ali Sevim tarafından Türkçeye çevrilen *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular*⁴ adlı eseri de kullanılmıştır.

¹ Ebû Muîn Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, çev. Abdülvehab Tarzi (İstanbul: Milli Eğitim Yayınları, 1967).

² Ebü'l-Kasım İbnü's-Sayrafi, *el-Kanûn fî dîvânî'r-resâ'il ve'l-işâre ilâ men nâle'l-vezâre*, thk. Eymen Fuâd Seyyid (Kahire: Darü'l Mısriyye el-Lübnaniyye, 1990).

³ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Darü'l Kütübî'l İlmiyye, 1412).

⁴ Ali Sevim, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem'de Selçuklular* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014).

Çalışmada sıkça kullanılan bir diğer kaynak İbnü'l-Kalânî'si'nin (ö. 555/1160) *Târîhu Dimaşk*⁵ adlı eseridir. Bu eserde, Fâtımîler'in özellikle Suriye ve Dimaşk bölgelerinde yürüttüğü faaliyetler aktarılmıştır. Müstansır-Billâh döneminin sonlarına doğru Suriye ve Dimaşk bölgelerinde Selçuklular ile girilen nüfuz mücadeleleri bağlamında eserden faydalanılmıştır.

Ali b. Zâfir'in (ö. 613/1216) *Ahbârü'd-düveli'l-münkati'a*⁶ adlı eseri Fâtımîler'in son dönemleriyle ilgili en eski kaynaklardan biri kabul edilmektedir. Bu kaynak, araştırmada diğer kaynaklarda eksik kalan bilgilerin tamamlanması suretiyle kullanılmıştır.

Orta Çağ'ın en güvenilir tarih kitaplarından biri olarak kabul edilen İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-târih*⁷ adlı eseri de araştırmada sıkça kullanılan kaynakların başında gelmektedir. Kronolojik bir şekilde ele alınan bu eserden araştırmanın her bölümünde yararlanılmıştır. Bununla beraber Müstansır-Billâh döneminde yaşanan kıtlık ve kıtlığın etkileri konusunda esere birçok defa başvurulmuştur.

Fâtımî tarihi açısından oldukça önemli kabul edilen İbn Müyesser'in (ö. 677/1287) *Ahbâru Mısır*⁸ adlı eseri çalışmanın her aşamasında çokça başvurulmuş kaynaklardan biridir. Bu eserden Fâtımî-Bizans ilişkileri, Besâsîrî isyanında Fâtımî Devleti'nin rolü ve etkisi, bu isyana gönderilen Fâtımî yardımının miktarı ve mahiyeti konularında yararlanılmıştır.

Hacimli bir ansiklopedik çalışma olan Nüveyrî'nin (ö. 733/1333) *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*⁹ adlı eseri de çalışmada sıkça kullanılan kaynakların başında gelmektedir. Bu eserden Müstansır-Billâh döneminde yaşanan dâhili gelişmeler konusunda faydalanılmıştır.

⁵ Ebû Ya'lâ er-Reisülecel Ali b. Muhammed İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, thk. Süheyl Zekkar (Şam: Daru Hisan, 1403).

⁶ Ali İbn Zâfir, *Ahbârü'd-düveli'l-münkati'a*, thk. Ali Ömer (Kahire: Mektebetü'l Sekafeti'l Diniyye, 2001).

⁷ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdusselam Tedmûrî (Beyrut: Darü'l-Kitabi'l Arabi, 1417).

⁸ Muhammed b. Ali b. Yûsuf İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, thk. Henri Massé (Kahire, 1919).

⁹ Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb* (Kahire: Darü'l Kütüb, 2002).

Mısırlı tarihçi olan Makrîzî'nin (845/1442) *İtti'âzü'l-hunefâ bi-ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ*¹⁰ adlı eseri çalışma hazırlanırken başucu kaynağı niteliğinde olmuştur. Tamamen Fâtımî tarihini ele alan bu eserden, Müstansır-Billâh dönemi ile ilgili en ayrıntılı bilgileri de ihtiva etmesi bakımından çalışmada sıkça yararlanılmıştır. Özellikle Halife Müstansır-Billâh'ın kişiliği, o dönemde vezirlik yapmış olan Hasan el-Yâzûrî'nin ve halifenin annesi Seyyide Rasad'ın faaliyetleri bağlamında eserden çokça yararlanılmıştır. Aynı müellife ait olan *İğasetü'l-ümme bi-keşfi'l-ğumme*¹¹ adlı eser de çalışmada sıkça kullanılan kaynaklardan biridir. Bu kaynak 808 (1405) yılına kadar Mısır'da yaşanan kıtlıklardan ve etkilerinden bahsetmektedir. Çalışmada Müstansır-Billâh döneminde yaşanan büyük kıtlık aktarılırken bu eserden sıkça faydalanılmıştır. Müellifin *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*¹² ve *el-Mukaffa'l-kebîr*¹³ adlı eserlerinden de yer yer faydalanılmıştır.

İbn Tağrıberdî'nin (ö. 874/1470) *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire*¹⁴ adlı eseri Müslüman Mısır tarihçilerinin, Mısır tarihine dair yazdığı en hacimli ve en mükemmel kitap olarak kabul edilmektedir. Müellif kitabını 20 (641) yılında Mısır'ın fethi ile başlatıp 873 (1467) yılına kadar yaşanan olayları aktarır. Kronolojik bir şekilde yazılmış olan eserde Müstansır- Billâh'ın hilafet döneminde yaşanan siyasi, iktisadi ve toplumsal olaylar ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır bu nedenle çalışmada çokça kullanılan kaynaklardan biridir.

Modern dönemde yapılan çalışmalardan Cemâleddîn Sürûr'un *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımîyye*¹⁵ adlı eseri Müstansır-Billâh döneminde diğer devletlerle ilişkiler bağlamında yararlanılan araştırmalardan biridir. Farhad Daftary'nin *İsmaililer:*

¹⁰ Takıyyüddîn Ahmed b. Alî Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ bi-ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ*, thk. Cemaleddin Şiyyal- Muhammed Hilmi (Kahire, 1416).

¹¹ Takıyyüddîn Ahmed b. Alî Makrîzî, *İğasetü'l-ümme bi-keşfi'l-ğumme*, thk. Kerem Hilmi Ferhat (Human and Social Studies, 2007).

¹² Takıyyüddîn Ahmed b. Alî Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fî) zikri'l-hıtat ve'l-âsâr* (Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmiyye, 1418).

¹³ Takıyyüddîn Ahmed b. Alî Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, thk. Muhammed el-Ya'lâvî (Beyrut: Darü'l Ğarbi'l İslami, 1427).

¹⁴ Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire* (Mısır: Darü'l Kütüb, ts.).

¹⁵ Muhammed Cemâleddîn Sürûr, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımîyye* (Kahire: Darü'l Fikri'l Arabi, ts.).

*Tarihleri ve Öğretileri*¹⁶ adlı çalışma da konun şekillenmesinde başvurulan önemli eserlerden biri olmuştur. Eserde İsmaili tarihi detaylı bir şekilde ele alınırken Fâtımî Devleti'nin tarihi de dönemlere ayrılarak aktarılmıştır. Aynı şekilde Michael Brett'in *Fâtımî İmparatorluğu*¹⁷ adlı eseri, Yaacov Lev'in *State and Society in Fatimid Egypt*¹⁸ adlı eseri de çalışmada faydalanılan modern araştırmalardandır.

Halife Müstansır-Billâh dönemi ile ilgili genel çalışmalar yapılmıştır. Türkiye'de Nihat Yazılıtaş'ın *Fâtımî Devleti'nde Türkler*¹⁹ adlı kitabında genel bir Fâtımî tarihi verilmiştir. Bu tarih verilirken devletin halifelerinin dönemleri alt başlıklar halinde aktarılmıştır. Bu bağlamda Müstansır-Billâh dönemi de aktarılmış ancak olaylar Türkler'e odaklı ve yüzeysel bir şekilde aktarılmıştır. Türkiye'de yapılan bir diğer çalışma da Aydın Çelik tarafından yazılan *Fâtımîler Devleti Tarihi*²⁰ adlı eserdir. Bu eserde de genel bir Fâtımî tarihi aktarılmıştır. Müstansır-Billâh dönemi de eser bünyesinde kısaca aktarılmıştır. Mustafa Alican'ın *Fâtımî Halifesi el-Müstansır Billâh Döneminde Mısır'da Yaşanan Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Buhran Üzerine Bir İnceleme*²¹ adlı makalesinde de Halife Müstansır-Billâh döneminde yaşanan kıtlıklar ayrıntılı olarak çalışılmıştır. Yurt dışında yapılan çalışmaların da birçoğu genel Fâtımî tarihi ve Şii İsmâilî düşünce etrafında şekillenmiştir. Bu çalışmalarda da Müstansır-Billâh dönemi alt başlık şeklinde aktarılmıştır. Bu kaynaklara önceki sayfalarda değinilmiştir. Bunlar dışında müstakil olarak Halife Müstansır-Billâh dönemini aktaran Kirsten Thomson'ın *Politics and Power in Late Fatimid Egypt: The Reign of Caliph al-Mustansir*²² adlı eseri önemli bir kaynaktır. Ancak bu kitapta da ağırlıklı olarak dönemin siyasi olayları yazar tarafından yorumlanarak aktarılmıştır. Dönem içerisinde yaşanan iç savaşlar ve kıtlıklara hiç temas edilmemiştir.

¹⁶ Farhad Daftary, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017).

¹⁷ Michael Brett, *Fâtımî İmparatorluğu: Ortadoğu, Afrika ve Akdeniz'de İktidar Mücadelesi*, çev. Fatih Yücel (İstanbul: Kronik Kitap, 2021).

¹⁸ Yaacov Lev, *State and Society in Fatimid Egypt* (Leiden: E. J. Brill, 1991).

¹⁹ Nihat Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2009).

²⁰ Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018).

²¹ Mustafa Alican, "Fâtımî Halifesi el-Müstansır Billâh Döneminde Mısır'da Yaşanan Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Buhran Üzerine Bir İnceleme", *Tarih Dergisi* 59 (2014), 1-26.

²² Kirsten Thomson, *Politics and Power in Late Fatimid Egypt: The Reign of Caliph al-Mustansir* (London: Library of Middle East History, 2016).

Bu çalışma bahsi geçen çalışmalardan farklı olarak tamamen Halife Müstansır-Billâh dönemine odaklı bir şekilde yapılmıştır. Dönemin olaylarının hepsine temas edilmiştir.

Çalışmaya konu olan dönemle ilgili Türkiye’de, bahsedilen makale dışında, müstakil bir çalışmanın yapılmadığı görülmüştür. Fâtımîler Müstansır-Billâh döneminde, Türk tarihi için oldukça önemli olan Selçuklu Devleti’nin kuruluş safhasında güçlü bir devlet konumunda idi. Bu dönemde Selçuklularla nüfuz mücadelelerine giren devlet, bu mücadeleler esnasında tarihi açıdan büyük önemi haiz bazı isyanlara da destek vermiştir. Genelde Fâtımî Devleti’ne özelde ise bu devletin sekizinci halifesi olan Müstansır-Billâh’a dair yapılan Türkçe çalışmalar incelendiğinde bu çalışmaların yetersiz kaldığı saptanmıştır. Bu nedenle dönemin Türk tarihi açısından öneminin ortaya konulmasının gerekliliği de düşünülerek böyle bir çalışma yapmanın gerekliliği çalışmanın önemini de ortaya koymaktadır. Bu vesile ile çalışmalarını bu alanda yürüten araştırmacılar, Fâtımî Devleti’ni Vezirler Dönemi olarak bilinen döneme götüren süreci, bu geçiş sürecinde halifenin konumunu ve daha sonra gelen halifelerin durumlarını daha iyi anlayacaktır.

C. Müstansır-Billâh Dönemine Kadar Fâtımî Devleti’ne Genel Bir Bakış

Şîî desteği ile kurulan Abbâsî Devleti’nin ilerleyen zamanlarda Şîîlere karşı izledikleri sert politikalar nedeniyle İsmâîli imamları davalarını gizlice yaymaya başlamışlardır. İsmâîli dâilerden biri olan İbn Havşeb, Ebu Abdullah eş-Şîî’yi daveti yayması için Kuzey Afrika’ya göndermiştir.²³ Kuzey Afrika’da yapılan başarılı propaganda sonucunda Fâtımî daveti bölgede yayılmıştır. 296 (909) yılında Ubeydullah el-Mehdî (297-322/909-934) Kuzey Afrika’da bulunan Rakkâde şehrine gelip burada kendi adına hutbe okutarak halifeliğini ilan etmiş ve resmi olarak Fâtımî Devleti’ni kurmuştur.²⁴

Ubeydullah el-Mehdî halife olduktan sonra ele geçirilen yerlere valiler, orduya kumandan atamış ve kendi adına para bastırmıştır. Daha sonra Fâtımî

²³ Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti’nde Türkler*, 31-32; Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/31-48.

²⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/45-47; Makrîzî, *İtti’âzü’l-hunefâ*, 1/66.

davasının önemli bir ismi olan Ebu Abdullah eş-Şîi'yi ve onun kardeşi Ebu Abbâs'ı devlet yönetiminde kendine ortak olmak istemeleri ve bu yönde hareket etmeleri nedeni ile öldürtmüştür.²⁵ Ubeydullah el-Mehdî kendisi için tehdit oluşturacak her şeyi ortadan kaldırdıktan sonra devletin sınırlarını genişletmek için harekete geçmiştir. Oğlu Ebu'l Kâsım komutasında 301 (914) yılında, önce İskenderiye'ye sonra Mısır'a seferler düzenlemiştir. Ancak başarısız olmuştur.²⁶ 303 (915) yılında Fâtımî Devleti'nin başkenti el-Mehdiyye şehrini kuran halife, ilk Mısır seferinden beş yıl sonra, 306 (919) yılında oğlu komutasında bir orduyu yine Mısır'a göndermiştir. Ancak yine başarılı olamamıştır. Bununla beraber Sicilya'da da varlık gösteren Fâtımî askerleri oradaki birçok bölgede hutbeleri Ubeydullah el-Mehdî adına okutmayı başarmıştır.²⁷ Halife Ubeydullâh el-Mehdî 322 (934) yılında Mehdiyye'de vefat etmiştir. Kendisinden sonra oğlu Ebu'l Kâsım, Kaim-Biemrillâh lakabıyla Fâtımî Devleti'nin ikinci halifesi olmuştur.²⁸

Halife Kaim-Biemrillâh döneminde (322-334/934-946), Ebu Abdullah eş-Şîi'nin öldürülmesinin ardından çıkan isyanlar devam etmiş ve halife bunlarla mücadele etmiştir. Bu isyanların en büyüğü ise “*Sahibü'l-himâr (merkepli adam/merkep sahibi)*” adıyla bilinen Ebu Yezid el-Hârici isimli bir Hâricinin çıkardığı isyan olmuştur. Bu isyan ile Fâtımî Devleti'nin Kuzey Afrika'daki varlığı neredeyse başkent Mehdiyye ile sınırlı kalmıştır.²⁹ Halife Kaim-Biemrillâh bu isyanların bir kısmını bastırmıştır. Devletin iç işlerini düzene koyan halife, babasının döneminde ele geçiremediği Mısır'a yine bir ordu göndermiştir. Ancak yine başarı sağlayamamıştır. Mısır'da istenen başarı sağlanamamış olsa da Cenova şehri ve civarı ele geçirilmiş ve Fâtımî Devleti'ne bağlanmıştır.³⁰ Halife Kaim-Biemrillâh 334

²⁵ Sürûr, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımîyye*, 27; Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 62; Aydın Çelik, *Fatimiler Devleti Tarihi (909-1171)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 70-71.

²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/74-75; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 1/69; Sürûr, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımîyye*, 28; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, 37.

²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/135; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 1/70.

²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/359; Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, 38; Ahmet Günger, “Kaim-Biemrillâh el-Fâtımî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/211-212.

²⁹ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 1/75; Sürûr, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımîyye*, 30; Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 91-93.

³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/259; Çelik, *Fatimiler Devleti Tarihi (909-1171)*, 95; Günger, “Kaim-Biemrillâh el-Fâtımî”, 24/211-212.

(946) yılında vefat etmiştir. Yerine oğlu İsmâil, el-Mansur-Billâh lakabıyla halife olmuştur.³¹

Halife Mansur-Billâh (334-341/946-953), başa geçtiği esnada babası döneminde başlayan Ebu Yezid el-Hâricî isyanı halen devam etmekteydi. Halife 335 (946) yılında yapılan “*Cuma Savaşı*” ve “*Meş’aleler Vakâsı*” olarak da bilinen bir zafer sonucunda bu isyana son vermiştir.³² Bu zaferden sonra Kuzey Afrika bölgesinde Fâtımî itaatinden çıkan küçük emirliklere de seferler düzenlenmiş ve hepsi yeniden itaat altına alınmıştır. Mansur-Billâh, Fâtımî Devleti’ndeki karmaşadan faydalanarak 317 (929) yılında Karmatî lideri Ebû Tâhir el-Cennâbî’nin götürdüğü Hacerülesved’in geri iadesini de sağlamıştır. Hacerülesved 339’da (950) Mekke’ye getirilerek yerine konulmuştur.³³ Yedi yıl halifelik yapmış olan Mansur-Billâh da halefleri gibi Mısır’ı ele geçirmeyi düşünmüştür. Ancak o bunu yaparken savaşmak yerine Mısır’da bulunan yöneticilere karşı yumuşak bir siyaset izleme ve bölgeye dâîler gönderme yolunu tercih etmiştir. Ancak bu politikasının sonucunu görmeden vefat etmiştir.³⁴ Mansur-Billâh ölümüne yakın, kendi adına inşa ettirdiği el-Mansuriyye şehrine yerleşip burayı devletin başkenti yapmıştır. Halife 341 (953) yılında da vefat etmiştir. Yerine oğlu el-Muîz “Muiz-Lidînillâh” lakabıyla halife olmuştur.³⁵

Muiz-Lidînillâh (341-365/953-975) hilafete geldiğinde Fâtımî Devleti güçlü sayılabilecek kadar büyümüştü. Artık bulunduğu bölgedeki diğer devletlerle yapılan nüfuz mücadeleleri Fâtımîler’in lehine sonuçlanmaktaydı. Halife Muiz-Lidînillâh da başa geçtiğinde ilk olarak Sicilya ve Endülüs Emevi devletleriyle mücadele etmiş ve başarılı sonuçlar elde etmiştir. Ancak Kuzey Afrika bölgesinin karışık siyasi yapısı Muiz-Lidînillâh’ı Doğu’ya yöneltmiştir.³⁶ Bu nedenle Mısır’ı almak Muiz-Lidînillâh döneminde de öncelikli hedef olmuştur. Halife Muiz-Lidînillâh ordu komutanı Cevher es-Sıkıllî’yi Mısır civarında bulunan yerleri alması için önden bölgeye göndermiştir. Burada başarılı seferler düzenleyen Cevher es-Sıkıllî, Mısır’da Abbâsî

³¹ Makrîzî, *İtti’âzü’l-hunefâ*, 1/88; Kâsım Abduh Kâsım, “Mansûr el-Fâtımî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/8-9.

³² Çelik, *Fatımiler Devleti Tarihi (909-1171)*, 127.

³³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/417.

³⁴ Çelik, *Fatımiler Devleti Tarihi (909-1171)*, 143.

³⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/427; Makrîzî, *İtti’âzü’l-hunefâ*, 1/93.

³⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/443; Çelik, *Fatımiler Devleti Tarihi (909-1171)*, 171.

Devleti'nin zayıflayıp varlık gösterememesi nedeniyle yaşanan siyasi istikrarsızlık ve ekonomik krizler Fâtımîler için büyük bir fırsat olmuştur. Mısır'ın ileri gelenlerinin Halife Muiz-Lidînillâh'a mektup yazıp bölgeye davet etmesiyle hedefine çok yaklaşan Halife, Mısır'ı almak için hazırlık yapmaya başlamıştır.³⁷ Bu kapsamda 358 (969) yılında Cevher es-Sıkillî komutasında büyük bir orduyu tam teçhizatlı bir şekilde Mısır'a göndermiştir. Fâtımî Devleti büyük bir zafer kazanmış ve Mısır Fâtımî Devleti'nin eline geçmiştir.³⁸

Cevher es-Sıkillî Mısır'ı ele geçirdikten sonra burada hutbeleri Halife Muiz-Lidînillâh adına okutmuştur. Daha sonra Halifenin de desteği ile ihya faaliyetlerine başlamıştır. Bu kapsamda Kahire şehrini, el-Ezher Camii ve medresesinin temellerini atmıştır.³⁹ Mısır'ın ele geçirilmesinden rahatsız olan Karmatîler, Fâtımîlerle mücadele etmeye başlamışlardır. Bu mücadelenin sonucunda Dımaşk'ı da alan Fâtımîler bölgedeki en güçlü devlet olmuştur. Hatta Hicaz bölgesinin önemli iki şehri olan Mekke ve Medine'de bile hutbeler Fâtımî halifesi Muiz-Lidînillâh adına okunmaya başlamıştır.⁴⁰ Doğu'nun kapısını Fâtımîler'e açan Halife Muiz-Lidînillâh, 365 (975) yılında devletin yeni başkenti Kahire'de vefat etmiştir. Yerine Oğlu Azîz-Billâh geçmiştir.⁴¹

Halife Azîz-Billâh (365-386/975-996) başa geçtiğinde uğraştığı iki önemli mesele vardı. Biri Dımaşk'taki Türk Emîri Alptegin diğeri ise Karmatîler idi.⁴² Azîz-Billâh, henüz babasının hilafet döneminde Dımaşk valiliği iddiasında bulunan Alptegin üzerine bir ordu göndermiştir. Sonuçta taraflar anlaşmaya varmış ve sorun kısa bir süreliğine çözülmüştür. Karmatîler de aynı şekilde boyun eğmek zorunda kalmışlardır.⁴³ Azîz-Billâh dönemi Fâtımî Devleti'nin en parlak dönemi olarak kabul edilmiştir. Zira devlet en geniş sınırlarına da bu dönemde ulaşmıştır. Halife Azîz-

³⁷ Daftary, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, 253; Asri Çubukcu, "Muiz-Lidînillâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/96-98.

³⁸ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994), 11/453; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 1/97; Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 118-120.

³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/507; Daftary, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, 255; Çubukcu, "Muiz-Lidînillâh", 31/96-98.

⁴⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/453, 469-471; Çelik, *Fatımiler Devleti Tarihi (909-1171)*, 187.

⁴¹ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 1/236.

⁴² Abdülkerim Özaydın, "Azîz-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/346.

⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/564-570.

Billâh hoşgörüsüyle tanınan yeniliklere açık bir şahsiyetti. Gayri Müslimlere geniş bir hürriyet sağlamış ve hatta devletin önemli kademelerinde onlara önemli görevler vermiştir. Mısır döneminin ilk veziri de Yahudi kökenli Yakub b. Killis olmuştur. ⁴⁴ Bu dönemin en önemli yönü ise özellikle Halife Müstansır-Billâh döneminde devlet içerisinde sık sık isyan eden Sudan ve Türk kökenli askerlerin ülkeye girişlerinin artması olmuştur. ⁴⁵ Halife Azîz-Billâh 386 (996) yılında vefat etmiştir. Yerine oğlu Ebu Ali el-Mansûr geçmiştir. Babasının vesayetinden dolayı ona Hâkim-Biemrillâh lakabı verilmiştir. ⁴⁶

Hâkim-Biemrillâh (386-411/996-1021) halife olduğunda yaşının küçüklüğünden dolayı devlet idaresinde ona bir müddet vasiler eşlik etmiştir. Böylece Fâtımî Devleti'nde, devlet adamlarının yönetimde söz sahibi olmalarının da önü açılmış oldu. ⁴⁷ Dönemin başlarında halifenin yaşının küçüklüğü otorite boşluğuna sebep vermiş olacak ki devlet içerisinde bir tarafını Türklerin oluşturduğu “Meşarika” bir tarafını da Kütâmelilerin oluşturduğu “Meğaribe” gibi gruplaşmalar meydana gelmiştir. Halife Hâkim-Biemrillâh, hilafetinin ilk beş yılını bu gruplaşma ve vasilerin tahakkümünde geçirmiştir. Ancak 391-411/1001-1021 yılları arasında devleti yönetmesine engel olan unsurlardan kurtularak devleti tekeline almayı başarmıştır. ⁴⁸ Hâkim-Biemrillâh'ın devlet içerisinde yaptığı değişik icraatlar ve tutarsız davranışları onu diğer Fâtımî halifelerinden ayırmaktadır. Hâkim-Biemrillâh'ın tutarsız davranışları devletin sosyal ve dinî hayatını da olumsuz etkilemiştir. Fâtımî Devleti'nin bünyesinde bulunan gayri müslimler bu dönemde birçok yasağa maruz kalmıştır. Hâkim-Biemrillâh diğer Fâtımî halifelerinin aksine zimmîlere katı davranmış ve devlet işlerinden el çektirmiştir. Bazılarına zorla din değiştirtmiş, din değiştirmeyenlere de Müslümanlardan farklı kıyafet giymelerini

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/99; Nuh Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010), 229; Nuh Arslantaş, *Mısır'da Türkler, Araplar ve Yahudiler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 296; Çelik, *Fatımiler Devleti Tarihi (909-1171)*, 225.

⁴⁵ Çelik, *Fatımiler Devleti Tarihi (909-1171)*, 226.

⁴⁶ Makrîzî, *İttî'âzü'l-hunefâ*, 2/4; Çelik, *Fatımiler Devleti Tarihi (909-1171)*, 250; Özaydın, “Azîz-Billâh”, 4/346.

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/100; Mustafa Öz, “Hâkim-Biemrillâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/199-201.

⁴⁸ Çelik, *Fatımiler Devleti Tarihi (909-1171)*, 251-252; Öz, “Hâkim-Biemrillâh”, 15/199-201.

emretmiştir. Bir müddet uygulanan bu uygulamalardan sonra Halife yine karar değiştirip bu defa da zımmilere iyi davranmaya başlamıştır.⁴⁹

Hâkim-Biemrillâh sadece zımmilere değil aynı zamanda Müslümanlara da belirli yasaklar getirmiştir. Bir dönem kadınların sokağa çıkması ve kabir ziyaretleri kısıtlanmıştır.⁵⁰ Bu dönemin en önemli sayılan olayı ise Fâtımî Devleti'nde Ebu Yezid el-Haricî isyanından sonra devletin varlığını sarsan ikinci büyük isyan olan Ebu Rikve olayının yaşanmasıdır. Bu isyan Mısır'da yaşanan kıtlık sebebiyle daha da büyümüş ve yıpratıcı olmuştur. Ancak Hâkim-Biemrillâh isyanı bastırmaya muvaffak olmuştur.⁵¹ Abbâsî-Fâtımî ilişkileri bu dönemde bazı çekişmelere sahne olmuştur. Bu nedenle Abbasî halifesi Kadir-Billâh 402 (1012) yılında Fâtımîler'in soyunu zemmeden bir bildiri yazdırmıştır.⁵² 411 (1020) yılında Halife Hâkim-Biemrillâh Mısır'da ortadan kaybolmuştur ve kendisinden bir daha haber alınamamıştır. Onun ortaya çıkmaması üzerine oğlu Ebu'l Hasan Ali, "Zâhir-Lii'zâzidînillâh" lakabıyla tahta geçmiştir.⁵³

Zâhir-Lii'zâzidînillâh (411-427/1021-1036) tahta çıkınca halası Sittülmülk onun vasisi olarak devlet işlerinde söz sahibi olmaya başlamıştır.⁵⁴ Zâhir-Lii'zâzidînillâh döneminde Fâtımî davası hızlı bir şekilde yayılmıştır. Özellikle Abbasi Devleti'nin içerisinde bulunduğu durumdan faydalanan Halife, dâîleri Abbasîlerin egemenlik alanlarına göndermiştir. Bu dönemde Halep ve civarında Mirdasîler ve Bizans İmparatorluğu ile nüfuz mücadelelerine girilmiştir. Sonuçta Bizans ile barış antlaşması imzalanmış ve bu antlaşmanın hükümleri uzun bir müddet yürürlükte kalmıştır.⁵⁵ Halife Zâhir 427 (1035) yılında vefat etmiştir. Yerine oğlu Ebû Temîm Meadd "Müstansır-Billâh" lakabıyla halife olmuştur.⁵⁶

⁴⁹ Arslantaş, *Mısır'da Türkler, Araplar ve Yahudiler*, 229.

⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/169-170; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/53; Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler*, 215; Arslantaş, *Mısır'da Türkler, Araplar ve Yahudiler*, 229-230.

⁵¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/36.

⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/190; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/50-52.

⁵³ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/116-125.

⁵⁴ Murat Öztürk, "Zâhir el-Fâtımî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/88-89.

⁵⁵ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/176.

⁵⁶ Öztürk, "Zâhir el-Fâtımî", 44/88-89.

Müstansır-Billâh dönemi çalışmanın ana konusu olduğu için çalışmanın bundan sonraki bölümünde bu döneme odaklanılacaktır.

1. MÜSTANSIR-BİLLÂH'IN HALİFE OLUŞU VE DÂHİLİ GELİŞMELER

1.1. Müstansır-Billâh'ın Doğumu ve Ailesi

Asıl adı Ebû Temîm Meadd olan Müstansır-Billâh, 16 Cemâziyelevvel 420 (2 Haziran 1029) yılında Kahire'de, yedinci Fâtımî halifesi Zâhir-Lii'zâzidînillâh'ın oğlu olarak dünyaya gelmiştir.⁵⁷ İncelenen kaynaklarda Müstansır-Billâh'ın hilafetten önceki hayatı ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Babası Zâhir-Lii'zâzidînillâh 427 (1036) yılında, otuz bir yaşında iken vefat etmiştir.⁵⁸ Halifenin annesi Sudanlı bir cariye olan Seyyide Rasad idi. Seyyide Rasad, Yahudi asıllı olan Ebû Sa'd İbrahim b. Sehl et-Tüsterî tarafından Halife Zâhir'e satılmıştı.⁵⁹ Seyyide Rasad'ın doğum tarihi ve Fâtımî Devleti'ne ne zaman geldiği bilinmemektedir. Kendisi Müstansır-Billâh'ı dünyaya getirerek önce veliaht annesi ardından halife annesi olmuştur. Bu nedenle Fâtımî sarayında ayrıcalık sahibi olmuştur. Nitekim kendisi de bu durumu kullanarak oğlunun hilafet döneminde devlet işlerine müdahil olmuştur.

Halifenin erkek kardeşlerinin olup olmadığına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Kız kardeşlerinin de sayısı bilinmemekle beraber 477 (1085) yılında Müstansır-Billâh'ın kız kardeşi tarafından Yemen Kraliçesi Ervâ bint Ahmed'e yazılan bir mektup mevcuttur. Gönderilen mektupta kız kardeşinin ismi mevcut değildir. Adı yerine "es-seyyide, imamın kız kardeşi tabiri kullanılmıştır.⁶⁰ Zâhir-Lii'zâzidînillâh'ın Müstansır-Billâh'ı sekiz aylık iken veliaht tayin etmesi başka erkek çocuğunun olmadığı savını güçlendirmektedir. Bununla beraber halifenin kendi çocuklarının olduğu bilinmektedir. Ancak onların da sayıları kaynakların hiç birinde

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/349; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/184; Abdülkerim Özaydın, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/119-120.

⁵⁸ Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mim mâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-'ayân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Daru Sadr, 1398), 4/308-309; Seyfüddîn Aybek İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-ğurer*, ed. Selâhaddin el-Müneccid (Kahire, 1380), 6/339.

⁵⁹ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/191.

⁶⁰ Müstansır-Billâh, *es-Sicillâtü'l-Müstansırıyye*, thk. Abdülmün'im Mâcid (Kahire: Darü'l Fikri'l Arabi, ts.), 96-97; Taef el-Azhari, *Queens, Eunuchs and Concubines in Islamic History, 661-1257* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019), 214.

tam olarak verilmemiştir. Bazı kaynaklar birkaç çocuğunun ismini zikretmekle beraber kız çocukları hakkında hemen hemen hiç bir bilgi aktarmamışlardır. Kız çocukları hakkında ulaşılan tek bilgi, Mısır'daki şiddetli kıtlık döneminde Müstansır-Billâh'ın annesi Seyyide Rasad ile birlikte Bağdat'a kaçtıklarına dairdir.⁶¹ İbn Zâfir'in aktardığı bilgiye göre halifenin bazı erkek çocuklarının isimleri de şu şekildedir; Ebü'l-Kâsım Ahmed, Ebû Mansûr Nizâr, Ebü'l-Kâsım Muhammed, Abdullah, Ebu Ali Dâvud, Ebu Hasan Câfer.⁶² Adı geçen bu çocuklardan sadece Ebu Mansûr Nizâr ve Müsta'li-Billâh lakabıyla bilinen Ebü'l Kâsım Ahmed'in isimleri sık sık zikredilmiştir. Çünkü bu iki kardeş babalarının vefatından sonra taht mücadelesine girmişlerdir.⁶³

Büyük oğul Nizâr 437 (1045-1046) yılında doğmuştur. Halife Müstansır-Billâh onun doğumu üzerine büyük bir şenlik düzenlemiştir.⁶⁴ Halifenin en küçük oğlu olan Müsta'li-Billâh ise 467 (1074) yılında Kahire'de doğmuştur.⁶⁵ Müstansır-Billâh hayatta iken büyük oğlu Nizâr'ı veliaht tayin etmiştir. Şöyle ki, Hasan Sabbâh bir müddet Mısır'da kalmış ve bu süre zarfında Müstansır-Billâh ile görüşme fırsatı olmuştur. Bu görüşmede Müstansır-Billâh onu Horasan'da İsmâilî düşüncüyü yayması için görevlendirmiştir. Bunun üzerine Hasan Sabbâh halifeye, kendisinden sonra kimin imam olacağını sormuş ve halife büyük oğlu Nizâr'ın ismini vermiştir.⁶⁶ Müstansır-Billâh oğlu Nizâr'ı veliaht ilan etmesine rağmen onun hükümdarlığı döneminde Nizâr'ın hayatı ile ilgili kaynaklarda hiç bilgi verilmemiştir. Ancak Müstansır-Billâh'ın vefatından sonra Bedr el-Cemâli'nin oğlu, tam yetkili vezir ve ordu kumandanı olan Efdâl b. Bedr iktidarın dizginlerini elinde tutabilmek için Ebü'l Kâsım Ahmed'in adaylığını destekleyip onu Müsta'li-Billâh lakabıyla tahta oturtmuştur.⁶⁷

⁶¹ İbn Zâfir, *Ahbârü'd-düvel*, 146.

⁶² İbn Zâfir, *Ahbârü'd-düvel*, 148.

⁶³ Nadir Özkuyumcu, "Müsta'li-Billâh el-Fâtımî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/115.

⁶⁴ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, 174-175.

⁶⁵ Özkuyumcu, "Müsta'li-Billâh el-Fâtımî", 32/115.

⁶⁶ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*, ed. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Darü'l Kitabi'l İlmiyye, 1409), 1/156; Daftary, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, 376; Abdülkerim Özeydin, "Hasan Sabbâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/347-350.

⁶⁷ Daftary, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, 376; Özkuyumcu, "Müsta'li-Billâh el-Fâtımî", 32/115.

Genel olarak bakıldığında Halife Müstansır-Billâh'ın altmış yıllık hilafeti boyunca aile üyelerinden en çok annesinin ismi, devlet işlerine müdahil olduğu için, kaynaklarda zikredilmiştir. Tıpkı Müstansır-Billâh'ın yedi yaşında iken, tahta çıktığı gün, biat için halkın karşısına çıkıp sonraki süreçte uzun bir müddet kaynaklarda adının zikredilmemesi gibi diğer çocuklarının da isimleri zikredilmemiştir. Bu da çocuklarının ülke içerisinde yaşanan olaylardan uzak bir hayat sürdürdüklerini düşündürmektedir.

1.2. Veliaht Tayin Edilişi ve Halife Oluşu

Müstansır-Billâh henüz sekiz aylık bir bebek iken veliaht tayin edilmiştir. Halife Zâhir oğlunu büyük bir tören ve kutlamalarla veliaht ilan etmiştir. Bu nedenle törene katılan halka para dağıtmış ve halk sarayın avlusunda toplanıp kutlamalara katılmıştır.⁶⁸ Böylece tarih sahnesine çıkan Müstansır-Billâh, Fâtımî mirasını devralacak bir diğer isim olarak belirlenmiştir.

Altmış yıl Fâtımî Devleti'nde hükümdarlık yapmış olan Müstansır-Billâh'ın çocukluk yıllarına, halife olduğu yıla kadar, incelenen kaynaklarda rastlanmamıştır. Sadece üç yaşında iken ilk kez veliaht unvanı ile halkın karşısına çıkarılmış ve veliaht olduğu tekrar vurgulanmıştır.⁶⁹

Müstansır-Billâh'ın bir daha ortaya çıkması yedi yaşında katıldığı biat töreni olmuştur. 427 (1036) yılında babası Zâhir'in vefatından sonra sekizinci Fâtımî halifesi olarak tahta çıkmıştır. Kendisi adına devlet erkânından ve halktan biat alan kişi babasının veziri Ebü'l-Kasım Ali b. Ahmed el-Cercerâi olmuştur.⁷⁰

Müstansır-Billâh biat töreninden sonra yine saraya kapanmıştır. Çok küçük bir yaşta halife olması kendisine birinin naiplik yapmasını gerektirmiştir. Bu görevi de kurnazlığı ve zekâsıyla ön plana çıkmış olan Vezir el-Cercerâi üstlenmiştir. Cercerâi'den sonra bu görevi halifenin annesi Seyyide Rasad üstlenmiştir.⁷¹

⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/349; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/179; Daftary, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, 302.

⁶⁹ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/181.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/349; İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zahire*, 5/1; Özaydın, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", 32/118-121.

⁷¹ İbnü's-Sayrafî, *el-İşâre ilâ men nâle'l-vezâre*, 69-70.

Müstansır-Billâh'ın hilafete geldiği dönemde Fâtımî Devleti çok güçlü ve büyük bir imparatorluktu. Halife Zâhir döneminden yaklaşık bir asır önce İfrîkiye'de kurulan devlet Mısır'ın alınmasıyla genişleme politikasına devam etmiştir. Halife Zâhir döneminde İfrîkiye, Mısır, Suriye ve Hicaz bölgeleri Fâtımî egemenliği altındaydı.⁷² Fâtımî Devleti'nin ticari hayatı da o dönemde zirvedeydi. Çünkü ele geçirdiği topraklar önemli ticaret yollarını da barındırmaktaydı. Hicaz Bölgesi de Mekke ve Medine gibi kutsal şehirlere ev sahipliği yapmakta olduğu için Fâtımîlere getiri sağlamaktaydı.⁷³ Böylesine güçlü bir devlete yönetici olan Müstansır-Billâh, yaşının küçüklüğü nedeniyle devletin politikalarında naipleri ile beraber hareket etmek durumunda kalmışsa da dinî liderliği kendisi yerine getirmekteydi. Çünkü Şiîlerdeki imâmet anlayışına göre imam başta Şiî bayramları olmak üzere tüm dinî bayramlara katılır ve cuma günü halk ile birlikte namaza katılıp dua ederdi.⁷⁴ Bu nedenle Müstansır-Billâh hilafete geldiği yıl da dahil olmak üzere her yıl, Fâtımî Devleti için bir gelenek haline gelmiş olan “Rükub-ı fethu'l Halic”e (Halicin açılması töreni) katılırdı. Tören Nil Nehri'nin suyunun kıştaki seviyesini on sekiz arşın aşınca devletin bütün şehirlerine dereler ve ırmaklar açılması nedeni ile yapılırdı. Müstansır-Billâh bu törene imam vasfı ile katılırdı. Törene imamın katılımı zorunlu olduğu için naipleri buna müdahil olamıyordu.⁷⁵

Halife Müstansır-Billâh'ın, küçük yaşına rağmen, İsmâîlî inancı yaşamak ve halkına yaşatmak için büyük çaba sarfettiği anlaşılmaktadır. Kahire'de, merkezinde halifenin bulunduğu özel bir İsmâîlî eğitim kurumu mevcuttu. Burada verilen dersler görevli dâîler tarafından yürütülür ve halkın her kesimi bu kurumdan faydalanırdı. Halife kendisi bu derslere bazen katılırdı. Zaten onun hilafet döneminde İsmâîlî düşünce dâîler aracılığı ile İfrîkiye'den Suriye'ye, Abbâsî topraklarına ve hatta Mâverâünnehir ve Horasan'a kadar yayılmıştır.⁷⁶

⁷² Abdülmün'im Mâcid, *Zuhûru Hilâfeti'l-Fâtımiyyîn ve sukûtuha fî Mısır* (Kahire: Darü'l Fikri'l Arabi, 1994), 113; Öztürk, “Zâhir el-Fâtımî”, 44/88-89.

⁷³ Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fî Mısır tefsîrun cedîd* (Kahire, 2007), 187.

⁷⁴ Abdülmün'im Mâcid, *Nizami'l-Fâtımiyyîn ve rusûmihum fî Mısır* (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1953), 1-2/68.

⁷⁵ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, 157-159.

⁷⁶ Thomson, *Politics and Power*, 11-13.

1.3. Müstansır-Billâh'ın Şahsiyeti

Fâtımî Devleti'nin en uzun süre tahtta kalan halifesi olarak bilinmesine rağmen Müstansır-Billâh bir kişilik olarak hep geri planda kalmıştır.⁷⁷ Kaynakların çoğunda onun hilafet dönemi ele alınırken şahsiyeti hakkında neredeyse hiç bilgi aktarılmamıştır. Annesi, vezirleri ve baskın olan ordu komutanları ön plana çıkmış ancak kendi kişiliği hep gizli kalmıştır. Halifelik dönemi incelendiğinde Müstansır-Billâh'ın yetenekli veya dinamik bir halife olduğu söylenemez. Şîî düşünce nedeniyle kendisine yüklenen "imam" imajına uygun olan Müstansır-Billâh ülkeyi yönettiği süre zarfında da en çok bu yönü ile kaynaklarda yer almıştır.

Müstansır-Billâh'ın karakter olarak nasıl biri olduğuna dair bilgi veren İbn Zâfir onu; israf eden, içkiye, eğlenceye düşkün ve yönetimde başına gelenleri hak eden bir zalim olarak tanımlamıştır.⁷⁸ Aynı şekilde Nâsırüddin İbn Hamdan'ın isyan girişiminin başlangıcı olan 461 (1068-1069) yılında olayların büyümesini Müstansır-Billâh'ın o sıralarda içki, eğlence ve şarkıcılarla meşgul olmasına bağlayan İbn Tağrıberdî de halife için olumlu bir portre çizmemiştir.⁷⁹ Uzun süre tahtta kalıp olaylarda ismi çok geçmeyen halifenin zamanını bu şekilde geçirmesi ihtimal dahilindedir. Ancak daha önce de değinildiği gibi Müstansır-Billâh bir devlet adamı olarak politikada olmasa da imam olarak dini konularda aktif bir şahsiyetti.

Müstansır-Billâh'ın annesi Seyyide Rasad oğlunun yerine kararlar alıyor ve oğlunun içerisinde bulunduğu durumu da yadırgamıyordu. Başlarda devlet işleri ile ilgili kararlarında oğluna da danışırken ilerleyen zamanlarda buna gerek duymadan hareket ediyordu.⁸⁰ Bu nedenle Müstansır-Billâh daha hilafetinin ilk dönemlerinde olaylarda etkisiz bir figür olarak göreve başlamıştı. Kendisi, naiplerle hilafet görevine başlayan ve daha sonra naipleri devre dışı bırakan dedesi Hâkim-Biemrillâh'tan⁸¹ farklı olarak yapılanlara göz yummuştur.

⁷⁷ Ebu Abdillâh Şemsüddîn Muhammed Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, ed. Ömer Abdusselam Tedmûrî (Beyrut: Darü'l Kitabi'l Arabî, 1993), 33/223.

⁷⁸ İbn Zâfir, *Ahbârü'd-düvel*, 145.

⁷⁹ İbn Tağrıberdî, *Nücümü'z-zahire*, 5/83.

⁸⁰ Thomson, *Politics and Power*, 32.

⁸¹ Çelik, *Fatimiler Devleti Tarihi (909-1171)*, 251.

Müstansır-Billâh da babası gibi Kahire’de ikamet etmekteydi. Kahire ve Mısır’daki yapıların büyük bir kısmına sahipti. Ayrıca sarayında kendisine hizmet eden birçok köle de bulunmaktaydı. Halifenin yaşamının çoğu Kahire’deki sarayda geçmiştir.⁸² Bu bağlamda bakıldığında halifenin zevk ve sefaya düşkün bir kişiliğinin olması muhtemeldir. Zira her sene düzenlediği geziler, kanalın açılış törenleri, Bağdat’ın kısa süreli olarak Fâtımîler’in eline geçmesinin ardından halifenin emri ile yapılan eğlence ve gösterilerdeki şatafat bunu göstermektedir.⁸³

Müstansır-Billâh’ın eğlence ve zevkine düşkün olması onun kötü bir kişiliği olduğu izlenimini verse de halkına karşı tutumu onun, samimi, âdil, doğru sözlü olduğunu göstermektedir. Önceki Fâtîmi halifeleri gibi o da özellikle ehl-i zimme başta olmak üzere halka hoşgörülü davranmıştır.⁸⁴ Fâtîmî Devleti’nde yaşayan insanlar halifeden memnundular ve onun kimseye zulmetmediğine ve kimsenin malına tamah etmeyeceğine emindiler.⁸⁵ Fâtîmî Devleti bu dönemde birçok sıkıntı yaşamasına rağmen halkın Halife’ye karşı isyan girişiminde bulunmaması da bu durumu gözler önüne sermektedir. Halife’nin, Fâtîmî egemenliği altında yaşayan ve daha sonra Abbâsî egemenliğini kabul edip itaatten ayrılan Zîrî Emîri Muiz b. Bâdis’e merhametli ve affedici bir üslupla yaklaşması da dikkat çekmektedir. İtaatten ayrılmasına rağmen Müstansır-Billâh ona mektuplar göndererek kararından vazgeçirmeye çalışmış ve hiçbir yaptırımında bulunmamıştır. Ta ki Fâtîmî veziri Hasan el-Yâzûrî Arap kabilelerini kışkırtıp İfrîkiye’ye gönderene kadar.⁸⁶

Müstansır-Billâh’ın politik yönünden ziyade dinî yönüyle ön plana çıktığı önceden aktarılmıştı. Halife “imam” olarak başarılı, kararlı ve ön plana çıkan biriydi. Zira İsmâilî düşünce onun döneminde birçok bölgede yayılmıştır. Özellikle Yemen’deki faaliyetleri başarılı bir şekilde koordine etmesi ve bölgenin uzun bir süre Fâtîmî egemenliği altında kalması halifenin Yemen emirleri ile yaptığı mektuplaşmalara da yansımıştır.⁸⁷

⁸² Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, 152-153.

⁸³ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 28/224-225.

⁸⁴ Eymen Fuâd Seyyid, “Fâtîmîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/228-237.

⁸⁵ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, 175.

⁸⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/430.

⁸⁷ Sürûr, *Tarihu’d-Devleti’l-Fâtîmiyye*, 226-228; Özeydin, “Müstansır-Billâh el-Fâtîmî”, 32/119-121.

Halifenin bizzat konuştuğu nadiren yansımıştır kaynaklara. Bu konuşmaların çoğu da Nâsırüddeve'nin isyan ettiği ve devletin zor süreçlerden geçtiği zaman zarfında olmuştur. Türklerin Nâsırüddeve b. Hamdan liderliğinde isyan ettikleri sırada Müstansır-Billâh'ın onların isteklerine verdiği cevapta metanetli ve kararlı duruşu da dikkat çekicidir. Yaşanan olaylar karşısında yorgun ve çaresiz kalmış olan Halife, Türkler tarafından gönderilen ve para talep edilen mektuba şu şekilde cevap vermiştir; *“Artık korkmuyorum ve umut etmiyorum...Mal Allah'ın malıdır, kul da Allah'ın kuludur. Malı vermek vermemekten daha hayırlıdır. O, zalimlere dönüşün nereye olduğunu öğretecektir.”*⁸⁸ Bir diğer örnek de yine İbn Hamdan'ın halifeden mal talep etmek için gönderdiği elçi ile Müstansır-Billâh arasında geçmiştir. Elçi para için halifenin huzuruna girdiğinde onun bir hasır üzerinde oturduğunu görmüştür. Müstansır-Billâh elçiye: *“Benim bu halde olmam İbn Hamdan'a yetmez mi?”* demiştir.⁸⁹ Yaşanan çaresizlik halifenin sözlerine yansımıştır. Fâtımî Devleti'nde, bu dönemde yaşanan olaylarda halifenin konumu tam olarak kestirilmese de bu örnekler halifenin olaylar karşısındaki duruşunu gözler önüne sermektedir.

Uzun süre tahtta kalan bir yöneticiye nazaran Müstansır-Billâh'ın kişiliği başta, Vezir Cercerâî ve annesi Seyyide Rasad olmak üzere, devlet erkânının gölgesinde kalmıştır. Bu isimler etkinliklerini yitirince onların eseri olan sorunlarla mücadele etmek Müstansır-Billâh'a kalmıştır. Bu sorunlar aracılığı ile az da olsa halifenin kişiliği hakkında bilgi aktarılmıştır. Ancak Bedr el-Cemâlî'nin vezir olmasıyla beraber Müstansır-Billâh da tekrar saraya çekilmiş ve ömrünün geri kalan kısmında kendisi hakkında bilgi aktarılmamıştır.⁹⁰

Müstansır-Billâh hilafeti döneminde bölgedeki önemli siyasi figürlerden biriydi. Uzun bir müddet Fâtımî Devleti'ni yönetti. Aynı zamanda İsmâîlî inancın yayılmasında büyük paya sahipti. Yönetimi esnasında naipleri tarafından alınan yanlış kararlar ve bunlarla beraber ortaya çıkan siyasi krizler, babasından aldığı güçlü devletin zayıflamasına neden olmuştur. Olaylar karşısındaki tutumu da Fâtımî

⁸⁸ İbn Tağrıberdî, *Nücûmü'z-zahire*, 5/81.

⁸⁹ İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/21; Sürûr, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımîyye*, 98.

⁹⁰ Thomson, *Politics and Power*, 38; Özaydın, “Müstansır-Billâh el-Fâtımî”, 32/119-121.

Devleti'ni içerisine girdiği krizden kurtaramamıştır. Bu dönem Fâtımî Devleti için gerileme sürecinin işaretçisi olmuştur.

1.4. Siyasi Gelişmeler

Bu dönemde Fâtımî Devleti'nin içerisinde yaşanan gelişmeler halifeden bağımsız bir şekilde ilerlemiş gibi görünse de aslında Halife Müstansır-Billâh siyasi bir figür olarak olayların odak noktasını oluşturmaktaydı. Hükümdarlığının ilk zamanlarında, Halifenin yaşının küçüklüğünden dolayı Vezir Cercerâi devlet işlerini tekeline almıştır. Cercerâi'nin ölümü üzerine işleri devralan kişi halifenin annesi Seyyide Rasad olmuştur. O da işleri vezirler vasıtası ile yürütmeye başlamıştır. Bu durum halifenin aktif olarak siyasete müdahil olmasını engellemiştir. Devlette yaşanan ekonomik krizlerin nedenlerinin bir kısmı ve iç savaş, halifenin siyasetteki zayıflığı nedeniyle ortaya çıkmıştır. Ancak buna rağmen Bağdat'ta ilk defa hutbelerin Fâtımî Halifesi adına okunması da yine onun eliyle gerçekleşmiştir.

Halifenin siyasetteki zayıflığına rağmen yaklaşık altmış yıl devleti yönetmesi tezat gibi görünebilir. Ancak halife, imam olarak halkı tarafından benimsenmiş bir kişiydi. Döneminin başlarında devletin durumu iyi iken bazı törenler vesilesiyle halk ile sık sık bir araya gelen Halife burada imam-halife görevini aksatmadan layığıyla yerine getirmekteydi. Siyasi potansiyelini ortaya ıkaramamasının en büyük etkeni ise annesinin siyasete müdahil olması olabilir. Aynı şekilde Halifenin, hilafette ona ortak olacak ve konumunu tehdit edecek herhangi bir kardeşinin ya da aile efradından bu görevi yerine getirecek amcası, kuzeni gibi kişilerin olup olmadığı bilgisine ulaşılamamıştır. Onun döneminde güçlü olan vezirler de Fâtımî geleneklerinin bir parçası olan imamet vasıflarına uymadıklarından dolayı halifeyi yerinden edecek herhangi bir kalkışmada bulunmamışlardır. Bunun yerine halifenin de desteğini alarak devlette istedikleri gibi hareket etmişlerdir. Bu da Fâtımî Devleti'nde vezirlerin devlet işlerine gereğinden fazla müdahale etmelerinin yolunu açmıştır.

Vezirlik makamı da 450 (1060) yıllarına gelindiğinde devletteki birçok yapı gibi kmştr. Bedr el-Cemâli'nin gelişine kadar bu şekilde devam etmiştir. Ancak Bedr el-Cemâli'nin vezir olmasıyla beraber bu makam artık vezirlerin Fâtımî

halifelerini gölgede bırakacak kadar bağımsız hareket edebildikleri bir kurum halini almıştır. Müstansır-Billâh'ın hilafet döneminin başından sonuna kadar birçok vezir görev yapmıştır. Devletin iç siyaseti de değişen vezirlerin politikalarına göre şekil almıştır. Zira Vezir Yâzûrî'nin ölmesinden sonra devlette de kriz baş göstermiştir. Krize yakın dönemde onun aldığı kararlar ve Halifenin de bilgisi dahilinde uyguladığı politikalar krizin başlamasına ve derinleşmesine sebep olmuştur.

1.4.1. Vezir Cercerâî Tahakkümünde İlk Hilafet Deneyimi

Müstansır-Billâh küçük yaşta halife olunca babasının da veziri olan Ebü'l-Kasım Ali b. Ahmed el-Cecerâî onun için halktan biat almıştır. Halktan halife adına biat alınca halifenin kendisini de vezir olarak seçtiğini duyurmuştur. Böylece Müstansır-Billâh döneminin ilk veziri olmuştur.⁹¹

Aslen Iraklı olan el-Cecerâî, Müstansır-Billâh'tan önce Hâkim-Biemrillâh ve Zâhir-Lii'zâzidînillâh dönemlerinde Fâtûmî sarayında farklı görevlerde bulunmuştur. Hâkim-Biemrillâh döneminde, göreve ilk başladığı sıralarda, yaptığı bir hata nedeniyle önce sağ sonra sol eli kesilmiştir. Buna rağmen sarayda kalan Cercerâî halifenin emri altında görevlerini başarılı bir şekilde yerine getirmeye devam etmiştir. Bu durum kendisine sorulduğunda ise halifenin kendisini terbiye ettiğini söylemiştir. Onun azmi ve kararlılığı siyasi hayatına ustalaşarak devam etmesini sağlamıştır.⁹² Halife Zâhir döneminde vezirlik makamına getirilen Cercerâî bu dönemde çocuk yaşta başa geçen halife için çalışmıştı. Ancak bu dönemde Halife Zâhir'in halası Sittülmülk devlet işlerini kendisi kontrol etmekteydi. Babası gibi küçük yaşta halife olan Müstansır-Billâh'ın başlarda Sittülmülk gibi bir naibi olmadığı için Cercerâî devlet yönetimini eline almıştı. Ebû Sa'd et-Tüsterî ve halifenin annesi Seyyide Rasad, Cercerâî'den korktukları için o ölünceye kadar devlet işlerinden uzak durmuşlardır.⁹³

⁹¹ İbnü's-Sayrafî, *el-İşâre ilâ men nâle'l-vezâre*, 69-70; Ebu Abdillâh Şemsüddîn Muhammed Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, ed. Ebû Hâcer Sâid Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Darü'l Kitabi'l İlmiyye, ts.), 2/257.

⁹² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/209-210, 214; Ârif Tamir, *el-Müstansır-Billâh* (Kahire: Darü'l Ceyyal, 1980), 8.

⁹³ İbn Müyesser, *Ahbâru Mısr*, 2/3; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/176.

Cercerâî'nin uzun süre Fâtımî sarayında görev yapmasına bakılırsa onun kurnaz ve acımasız biri olduğu söylenebilir. Zira yaptıkları da bunu kanıtlar niteliktedir. Müstansır-Billâh'ın göreve başladığı ilk gün resmîyette vezir olduğu kesinleşmemiş olan Cercerâî, halifeden maaş talep etmeye gelen askerleri kapıda karşılamıştır. Kendisinin vefat etmiş olan Halife Zâhir'in veziri olduğunu söyleyip talep ettikleri parayı kendi malından ödeyeceğini belirtmiş ve askerleri sakinleştirmiştir. Onun bu kurnaz davranışı orduyu sakinleştirmiş ve yeni halifenin kendisini vezir olarak onaylamasını kolaylaştırmıştır.⁹⁴ Vezirin Halep civarında Bizans askerlerine karşı büyük başarılar elde eden Fâtımî komutan Anuştekin ed-Dezberî'yi başarılarına rağmen bertaraf etmesi etrafta kendinden daha güçlü ve saygın kimseyi istemediğini göstermektedir. 433 (1041) yılında Suriye ve Halep bölgelerinde Müstansır-Billâh'ın naibi olan Anuştekin ed-Dezberî gücünden dolayı Vezir Cercerâî'nin hedefi olmuştur. Anuştekin bölgede savaşa devam ederken Cercerâî halife adına Anuştekin'den birliklerini savaştan çekmesini istemiştir. Anuştekin bunu reddedince Cercerâî onu alt etmek için farklı yollara başvurmuştur. Komutanın maiyetindeki askerleri de bu sırada onu Cercerâî'ye şikâyet gelince vezir onlardan saflar arasında anlaşmazlık çıkarıp Anuştekin'i zor durumda bırakmalarını istemiştir. Böylece askerlerin Anuştekin'e isyan etmelerini sağlamıştır. İsyan büyüyünce Anuştekin onlara karşı koyamayacağını anlamış, Suriye'den kaçmış ve kısa süre sonra vefat etmiştir. Anuştekin'in ölümü ile beraber Suriye bölgesinde Fâtımî hâkimiyeti de bozulmuş ve bölgedeki Araplar gruplar halinde isyan etmişlerdir. Anuştekin'in yerine, daha sonra Fatımi Devleti için büyük bir problem olacak olan Nâsırüddeve geçmiştir.⁹⁵ Cercerâî Müstansır-Billâh döneminin başarılı vezirlerinden biri olmasına rağmen Fâtımî sarayındaki konumu için devletin çıkarlarını da tehlikeye atabilecek bir potansiyele sahip olduğunu göstermiştir.

Vezir Cercerâî siyasi dehasını Fâtımî Devleti'nin diğer devletlerle olan ilişkilerinde de göstermiştir. 429 (1038) yılında Bizans Devleti ile bir anlaşmanın imzalanmasına önayak olmuştur. İmzalanan bu anlaşma ile Bizans saldırıları da

⁹⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/210-211; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/185.

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/382-383; Abdurrahmân b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtade' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevî's-sultâni'l-ekber*, thk. Celil Şehadat- Süheyl Zekkar (Beyrut: Dârü'l Fikr, 1401), 4/79.

azalmıştır. Bu anlaşma dört yıl sürmüştür. Komutan Anuştekin'in ölmesi ile saldırılar en asgari seviyeye inmiştir.⁹⁶ Vezir Cercerâî devletin içerisinde de huzursuzluğa mahal vermemiştir. 434 (1043) yılında Halife Hâkim-Biemrillâh'a benzeyen Sekîn isimli biri Mısır'da isyan etmiştir. Hâkim-Biemrillâh'ın döndüğüne inanan bir grup halk da ona katılmıştır. Hilafet sarayına kadar giren isyancılar burada vezirin emriyle hızla katledilmişlerdir.⁹⁷ Cercerâî daha dönemin başlarından itibaren kendisinden daha güçlü kimsenin olmadığını yaptıkları ile herkese göstermiştir. Devletin iç işlerinde de dış işlerinde de halifeden daha fazla söz sahibi olmuştur. Fâtımî Devleti'nde on yedi yıl vezirlik yapmış olan Cercerâî 6 Ramazan 436 (27 Mart 1045) tarihinde ölmüştür. Cercerâî öldüğünde devlet hazinesinde 1.700.629 dinar bulunmaktaydı.⁹⁸ Cercerâî'den sonra atanan vezirler Seyyide Rasad ve Ebû Sa'd et-Tüsterî'nin kararı ile atanmışlardır. Seyyide Rasad'ın devlet işlerine müdahil olma süreci de başlamıştır.

1.4.2. Seyyide Rasad ve Müstansır-Billâh

Dönemin diğer devletlerinde olduğu gibi Fâtımî Devleti'nde de birçok cariyе bulunmaktaydı. Bu cariyelerin kimlikleri, yaşam tarzları, devlete nasıl geldikleri ve dilleri hakkında kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Ancak bazı cariyeler halife annesi oldukları için diğerlerinden ayrı olarak kaynaklarda kendilerinden sık sık bahsedilmiştir. Cariyelerin siyasete karışması sık karşılaşılan bir durum değildi. Ancak Halife Müstansır-Billâh'ın annesi Seyyide Rasad bu durumların bir istisnası olarak ön plana çıkmaktadır.

Seyyide Rasad, köle tüccarı olan Ebû Sa'd et-Tüsterî tarafından Halife Zâhir'e satılmıştır. Sudan asıllı olan Seyyide Rasad, Müstansır-Billâh'ın doğumu ile beraber Fâtımî sarayında saygınlığı olan birine dönüşmüştür.⁹⁹ Kendine ait sarayı olan Seyyide Rasad Müstansır-Billâh'ın tahta çıktığı ilk zamanlarda bu sarayda ikamet etmekteydi. Kendisine ait olan bir divanı da bulunan Seyyide Rasad, 436 (1045) yılında Vezir Cercerâî'nin ölümünden sonra devlet işlerini bu divandan

⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/352.

⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/391; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/213-214.

⁹⁸ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/190.

⁹⁹ Ali İbrahim Hasan, *Nisâün lehunne fi'l-Tarihi'l-İslâmi nesîbûn* (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1970), 112.

yönetmeye başlamıştır.¹⁰⁰ Divanın başına da eski sahibi Yahudi asıllı Ebû Sa'd et-Tüsterî'yi atamış ayrıca onu mali ve ticari temsilcisi de yapmıştır.¹⁰¹ Böylece Fâtımî Devlet yönetimine ortak olan et-Tüsterî bağımsız bir şekilde hareket etmeye başlamıştır. 439 (1047) yılına kadar, üç yıl boyunca, Ebû Sa'd et-Tüsterî başta vezir atamaları olmak üzere birçok alana müdahale etmiştir. Yaptığı müdahalelerde kendisi gibi Yahudi asıllı olan kişileri ön plana çıkarmıştır. Bu durum devlet içerisinde özellikle orduda görev yapan diğer etnik unsurlar tarafından hoş karşılanmamıştır. Özellikle et-Tüsterî'nin 439 (1047) yılında, orduda iki gruba ayrılan Meğaribe ve Meşârîka'nın maaşlarını kısip kendi adamlarının maaşlarını arttırması kendi ölümüne sebep olmuştur.¹⁰²

Seyyide Rasad 440 (1048) yılında siyahi köle alımını arttırmıştır. Bu köleler Fâtımî ordusunda büyük bir tümen olana kadar sayıları artmıştır.¹⁰³ Seyyide Rasad'ın bu uygulaması, görüleceği üzere, Fâtımî Devleti'nin zayıflamasında önemli rol oynamıştır. Genel olarak bakıldığında Müstansır-Billâh döneminde yaşanan iç karışıklıkların başlaması da annesi Seyyide Rasad'ın devlet işlerine müdahil olmasıyla paralellik göstermektedir. Seyyide Rasad vezirlik makamına da tehlikeli bir şekilde müdahale etmiştir. Yardımcısı et-Tüsterî ile beraber vezir atamalarına müdahale etmişlerdir. Atanan vezirler onların isteği dışına çıkınca da onları sürgün etme ya da öldürme gibi farklı yöntemler kullanmışlardır. Cercerâî'den sonra vezir olan Ebû Ali Hasan el-Enbârî ve Sadaka b. Yusuf el-Felâhi bu nedenle öldürülen vezirlerdendir.¹⁰⁴

et-Tüsterî öldükten sonra Seyyide Rasad bir müddet devlet işlerini yalnız halletmeye çalışmıştır. Halifenin annesi olma ayrıcalığını kullanarak bütün yetkileri kendi elinde toplamıştır.¹⁰⁵ 462 (1069) yılına kadar devlet içerisinde siyasette etkin bir rol oynamıştır. Hatta Müstansır-Billâh döneminde yaşanan olaylardan onu

¹⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/83.

¹⁰¹ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/195; el-Azhari, *Queens, Eunuchs and Concubines in Islamic History*, 661-1257, 208.

¹⁰² Daftary, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, 303; Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 246.

¹⁰³ Özyayın, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", 32/119-121.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/419; Tamir, *el-Müstansır-Billâh*, 9.

¹⁰⁵ el-Azhari, *Queens, Eunuchs and Concubines in Islamic History*, 661-1257, 208.

sorumlu tutan tarihçiler de olmuştur.¹⁰⁶ O uyguladığı yanlış politikalarla Fâtımî ordusundaki etnik unsurlar arasında çekişmelerin başlamasına sebep olmuştur. Yardımcı olarak divanının başına getirdiği et-Tüsterî de yaptıklarıyla vezirlik makamına büyük zararlar vermiştir. Onların dönemin başlarında uyguladıkları yanlış politikalar ilerleyen zamanlarda iç savaş olarak patlak vermiştir. Bu nedenle Seyyide Rasad'ın olanlardan sorumlu tutulması kısmen doğru bir yaklaşım olmuştur.

Bu durum Ebû Muhammed Hasan el-Yâzûrî vezir olana kadar devam etmiştir. el-Yâzûrî, Seyyide Rasad'ın güvenini kazanarak önce kadı sonra da vezir olmuştur. Divanın başına geçen Yâzûrî'ye Seyyide Rasad tarafından, rütbesi ne olursa olsun, kendisini temsil ettiği için devlet erkânından hiç kimseyi selamlamak için ayağa kalkmamasını emretmişti.¹⁰⁷ Yâzûrî 450 (1058) yılındaki ölümüne kadar devlet işlerinde Seyyide Rasad'a yardım etmiş ve birlikte hareket etmişlerdir. Vezir Yâzûrî öldükten sonra Fâtımî Devleti siyasi ve ekonomik olarak istikrarsızlaşmaya başlamıştır. Vezirlik makamı da bu süreçte bozulmaya başlamış ve bazı vezirlerin birkaç aylığına göreve geldiği bir kurum haline gelmiştir. Vezirlerin atanmasından ve görevden alınmasından sorumlu olan Seyyide Rasad'ın devletin düştüğü bu durumdan sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Müstansır-Billâh olgunlaşmış yaşına rağmen annesinin işlerine müdahale etmemiştir. Annesinin etrafında bulunan danışmanlar, ordu komutanları ve Sudanlı köleler Müstansır-Billâh'ın annesi ile yüzleşmekten kaçınmasına sebep olmuş olabilir.¹⁰⁸

Seyyide Rasad'ın özellikle orduda istihdam edilmek üzere kendi soydaşları olan Sudanlı kölelerin sayısını arttırması başlarda bir denge politikası gibi görünmektedir. Ancak getirilen köle sayısı ordudaki en güçlü unsur olan Türkler ile Fâtımî Devleti'nin karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur.¹⁰⁹ Çünkü Seyyide konumundan dolayı, gücün de vermiş olduğu bir cesaret ile kendisi için engel olduğunu düşündüğü Türkleri dışlamak gibi bir hataya düşmüştür. Böylece ordu içerisinde başlayan küçük çaplı çekişmeler zamanla Fâtımî Devleti'ni zayıflatan büyük bir iç savaşa dönüşmüştür. Bu iç savaş esnasında Sudanlı köleler ve Türkler

¹⁰⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/225.

¹⁰⁷ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/203; el-Azhari, *Queens, Eunuchs and Concubines in Islamic History*, 661-1257, 208.

¹⁰⁸ el-Azhari, *Queens, Eunuchs and Concubines in Islamic History*, 661-1257, 209.

¹⁰⁹ Lev, *State and Society*, 95.

şiddetli çatışmalara girmişlerdir. Sonuçta Sudanlı kölelerin büyük bir kısmı yok edilmiştir. Seyyide Rasad kölelerin sayısının azalması üzerine Fâtımî Devleti'nde güvende olmadığını anlamış olacak ki Müstansır-Billâh'ın kızları ile beraber bir müddet Abbasî Devleti'ne sığınmıştır.¹¹⁰

Annesi devlet yönetimine etkin bir şekilde katılan Müstansır-Billâh, dış ilişkilerde de geri planda kalmıştır. Nitekim Seyyide Rasad Bizans Devleti başta olmak üzere Fâtımî Devleti'nin dış ilişkilerinde de söz sahibi olmuştur. Hatta bazı yöneticiler ona hediye göndererek statüsünü kabul ettiklerini göstermişlerdir. Bizans İmparatoru Michael, Seyyide Rasad'a çok iyi bir işçilikle üretilmiş beş farklı renkten oluşan beş farklı takı hediye etmiştir.¹¹¹

Mısır'da çıkan kıtlıklar ve iç savaşlar esnasında kaynaklarda adı çok geçmeyen Seyyide Rasad Bedr el-Cemâli'nin Mısır'a davet edilmesinden sonra yine siyasete müdahil olmuştur. 470 (1078) yılında Yemen'de Fâtımî davetinin öncüsü olan Suleyhî Kraliçesi Seyyide Hürre Ervâ bint Ahmed ile de mektuplaştığı bilinen Seyyide Rasad bu yolla Hicaz'ın ileri gelenleri ve halkı ile iyi ilişkiler kurmuştur. Hac zamanında onlarla Yemen üzerinden iletişim kurmuştur.¹¹² Fâtımî Devleti'nin hem ekonomik hem de siyasi olarak güç kaybettiği bu dönemde Halife Müstansır-Billâh'ın yerine annesinin siyasi işleri yoluna koymaya çalıştığı görülmektedir. Seyyide Rasad Yemen'e gönderdiği bu mektupta ilk defa kendini kraliçe olarak takdim etmiştir.¹¹³

Müstansır-Billâh yaklaşık on altı yaşında iken onun naipliğini yapmaya başlayan annesi devlet yönetiminde birçok hata yapmıştır. Bu hatalar Fâtımî Devleti'nde dengelerin bozulmasına sebep olmuştur. Oğlunun nüfuzunu kullanarak başarısız bir yöneticilik yapmıştır. Özellikle Sudanlı kölelerin sayısını artırıp güçlü olan Türklere karşı onları kışkırtması onun iktidar konusundaki hırsını ve öfkesini gözler önüne sermiştir. Seyyide Rasad oğlunun nüfuzunu kullanmasına rağmen aldığı kararlarda ona başvurmak gibi bir çabaya da girişmemiştir. Halife Müstansır-Billâh'ın devlette yaşanan olaylarda sergilediği zayıf karakteri de annesinin bu kadar

¹¹⁰ İbn Zâfir, *Ahbârü'd-düvel*, 146

¹¹¹ Râşid İbn Zübeyr, *Kitabü 'z-zehâir ve't-tuhaf* (Kuveyt: Turasi'l Arabi, 1959), 81.

¹¹² Müstansır-Billâh, *es-Sicillâtü 'l-Müstansiriyye*, 169-173.

¹¹³ el-Azhari, *Queens, Eunuchs and Concubines in Islamic History, 661-1257*, 213.

ileri gitmesinde etkili olmuştur. Seyyide Rasad'ın oğluna yaptığı en büyük kötülük ise bir halife olarak Müstansır-Billâh'ın devlet yönetimini öğrenmesini engellemiş olmasıdır. Sonuç olarak Fâtımî Devleti'nde uzun bir süre halife yerine devleti yöneten Seyyide Rasad, Bedr el-Cemâlî'nin vezaret döneminde fazla varlık gösterememiştir. İncelenen kaynaklarda da bu dönemde onun adından bahsedilmemektedir. Ne zaman ve nerede öldüğü de bilinmemektedir.

1.4.3. Müstansır-Billâh Döneminde Vezirlik ve Vezirler

Fâtımî Devleti'nde vezirlik makamı Mısır'ın ele geçirilmesinden sonra ortaya çıkmıştır. Mısır döneminin ilk halifesi olan Muiz-Lidînillâh yetkilerini kimse ile paylaşmak istemediği için vezir atamamıştır. Ancak ondan sonra halife olan Azîz-Billâh 368 (979) yılında Yahudi asıllı olan Yakub b. Killîs'i vezir olarak atamıştır.¹¹⁴ Diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi Fâtımî Devleti'nde de vezirlik, tenfîz ve tevîz şeklinde ikiye ayrılmıştır. Tenfîz vezirler halifenin emirlerini yerine getiren ve halife tarafından denetlenen, sınırlı yetkileri olan vezirlerdir. Tevfîz vezirler ise halifenin, işleri kendi görüşüne göre yönetmesi ve kendi gayretiyle yürütmesi için görevlendirdiği vezirlerdir.¹¹⁵

Müstansır-Billâh döneminde Bedr el-Cemâlî'nin vezir olarak atanmasına kadar görev yapan vezirler tenfîz veziri kabul edilmiştir. Bu vezirler bizzat Halife Müstansır-Billâh tarafından olmasa da onun naipleri tarafından kontrol edilmişlerdir.¹¹⁶ Fâtımî Devleti'nde her divanın ve devlet dairesinin kendi yöneticisi bulunurken vezir bunların hepsine başkanlık etmekteydi. Bu nedenle vezirler Halife Müstansır-Billâh ile Fâtımî hükümeti arasında bir aracı vazifesi de görmekteydi. Vezir, Halife adına diğer devletlerin hükümdarları ile yazışan ve halife ile bire bir iletişimi olan tek kişi konumundaydı.¹¹⁷ Müstansır-Billâh döneminde Bedr el-Cemâlî'nin vezir olmasıyla beraber asıl yetki artık vezirlerin eline geçmiş ve Fâtımî halifeleri artık tamamen geri planda kalmıştır.

¹¹⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*, 3/553; Fatih Yahya Ayaz, "Vezir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/79-82.

¹¹⁵ Muhammed Hasan Dâhîl, *ed-Devletü'l Fâtımîyye* (Beyrut: Mektebeti Mumin Kureyş, 2009), 26-28.

¹¹⁶ Dâhîl, *ed-Devletü'l Fâtımîyye*, 28; Ayaz, "Vezir", 43/79-82.

¹¹⁷ Thomson, *Politics and Power*, 75; Ayaz, "Vezir", 43/79-82.

Müstansır-Billâh döneminde birçok vezir görev yapmıştır. Bu vezirlerin bazıları birkaç gün bu makamda durmuşlardır. Toplam sayıları tam olarak bilinmeyen bu vezirler dönem içerisinde yaşanan olaylarda önemli etkiye sahip olmuşlardır.¹¹⁸ Ancak Müstansır-Billâh'ın altmış yıllık halifelik döneminin yarısından fazlasında üç vezirinin devlette etkisi diğer vezirlerden daha fazla olmuştur. Bu vezirlerin ilki ve aynı zamanda Müstansır-Billâh döneminin de ilk veziri, bölümün başında ele alınan Ebû'l Kasım Ali b. Ahmed el-Cecerâî (418-436/1027-1045)'dir. el-Cecerâî dokuz yılı Müstansır-Billâh döneminde olmak üzere Fâtımî Devleti'nde toplam on yedi yıl vezirlik yapmıştır. Onun vezirlik yaptığı süre zarfında Fâtımî Devleti, önceki halife Zâhir-Liî'zâzîdînillâh'ın döneminin devamı mahiyetinde olan bir süreçten geçmiştir. Bu dönemde Müstansır-Billâh'ın annesi Seyyide Rasad henüz işlere müdahil olmamıştır.

Devletin kalkınmasına katkıda bulunan Cecerâî'nin ölümünden sonra Seyyide Rasad, devlet içerisinde odağında Ebû Sa'd et-Tüsterî'nin olduğu yeni bir güç merkezi kurmuştur. Gücünü arttırmak için de önde gelen tüccarlar ve zenginlerle olan ilişkilerini kuvvetlendirip bu kişileri kendine daha da yakınlaştırmıştır.¹¹⁹ Yaptıkları ilk faaliyet de devlete yeni bir vezir atamak olmuştur. Yapılan atamada Müstansır-Billâh'ın hilafeti boyunca birçok göstermelik vezirlerin ilki olan Ebû Ali Hasan b. Ali el-Enbârî'yi göreve getirmişlerdir. et-Tüsterî vezirlere hizmetkâr gibi muamele etmeye başlayınca onun kardeşi Ebû Nasr et-Tüsterî de aynı şekilde davranmaya başlamıştır. Ebû Nasr et-Tüsterî'nin davranışları vezirin gücüne gitse de kendini atayan kişi Ebû Sa'd et-Tüsterî olduğu için sesini çıkaramamıştır. Bunun yerine verilen görevleri yerine getirme konusunda ağır davranmıştır. Göreve getirilen vezirlere istediği işleri yaptıran et-Tüsterî, verdiği görevleri yerine getirmeyen el-Enbârî'yi kısa süre sonra vezirlikten azletmiştir. Azledilen el-Enbârî 438 (1046) yılında et-Tüsterî'nin emri ile Sadaka b. Yusuf el-Felâhî tarafından öldürülmüştür.¹²⁰ Müstansır-Billâh'ın yaşanan olaylar karşısında tepkisinin ne olduğu kaynaklara yansımamıştır. Bu nedenle halifenin olayların neresinde durduğu da tespiti zor bir

¹¹⁸ Leila S. Al-Imad, *The Fatimid Vizierate: 969-1172* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1990), 165-168.

¹¹⁹ Muhammed Hatim Mahamid, *el- fî nizami'l-hükmi ve'l-idareti fî Mısır el-Fâtûmîyye* (Kudüs: Mektebetü'l-Muhtedin el-İslâmiyye, 2001), 39.

¹²⁰ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/190-191, 194; Tamir, *el-Müstansır-Billâh*, 9.

meseledir. Belki halife daha yolun başında et-Tüsterî'yi durdurmuş olsaydı vezirlik makamı da normal işleyişine devam edebilirdi.

Seyyide Rasad el-Enbârî'nin istediği gibi itaatkâr olmadığını anlayınca ondan kurtulmuştur. Yerine et-Tüsterî'nin tavsiyesi ile Yahudi asıllı olan Sadaka b. Yusuf el-Felâhî'yi vezir ilan etmiştir. Yeni vezir, Yakub b. Killis'ten sonra Yahudi asıllı olup Fâtımî Devleti'nde vezirlik yapan ikinci isimdir. Aslında Cercerâî ölmeden önce vezirlik için Sadaka b. Yusuf el-Felâhî'yi tavsiye etmişti. Ancak Seyyide Rasad başta bu tavsiyeyi dinlememiştir. el-Felâhî vezir olduktan sonra Müslüman olmuştur.¹²¹ el-Felâhî göreve başladığı esnada asıl yetki et-Tüsterî'nin elindeydi. Bu nedenle sadece ismen vezirlik makamında bulunan el-Felâhî bu durumdan hoşnut olmamış, et-Tüsterî'ye kinlenmeye ve ondan kurtulmanın yollarını aramaya başlamıştır. et-Tüsterî'nin yaptığı işler devlet içerisinde birçok grubu Fâtımî hükümetine karşı öteki konumuna düşürmüştür. Bu grubun başında da ağırlıklı olarak orduda istihdam edilen Türkler gelmekteydi. el-Felâhî kendisi gibi et-Tüsterî'nin kararlarından rahatsız olan Türkleri çıkış yolu olarak görmüştür. 439 (1047) yılında Türklerin komutanı olan Azîz ed-Devle Reyhân zehirlenerek öldürülmüştür. el-Felâhî Türkler arasında onu öldürenin et-Tüsterî olduğu haberini yaymıştır. Haber Türkler arasında yayılınca el-Felâhî de onları et-Tüsterî'yi öldürmeye azmettirmiştir. Sonuçta Türkler et-Tüsterî'yi acımasız bir şekilde öldürmüşlerdir.¹²² Onun öldürülmesiyle en yakın adamını kaybeden Seyyide Rasad da el-Felâhî'yi görevden azledip öldürtmüştür. el-Felâhî daha önce öldürdüğü el-Enbârî ile aynı yerde öldürülüp onun yanına gömülmüştür.¹²³ 440 (1048) yılında yaşanan bu olaydan sonra Halife Müstansır-Billâh'ın işleri eline alması beklenirken o yine olayların dışında kalmıştır. Halifenin bu tutumunun ardında küçük yaşından itibaren işleri onun için halleden birilerinin olması ve bunun verdiği rahatlık olabilir. Çünkü başta el-Cercerâî sonra annesi Seyyide Rasad ve et-Tüsterî sonuçları ne olursa olsun onun için devleti yönetiyorlardı.

et-Tüsterî'nin ölümünün ardından devlet içerisinde hizipleşmeler meydana gelmiştir. Vezirlik de kontrolün kaybedildiği bir makam haline dönüşmüştür. En

¹²¹ İbnü's-Sayrafî, *el-İşâre ilâ men nâle'l-vezâre*, 71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/84; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/215-216; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/191.

¹²² Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/195; Sürûr, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımîyye*, 84.

¹²³ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/203.

yakın adamını kaybeden Seyyide Rasad da yeni bir yardımcı arayışına girmiştir. Bu nedenle el-Cercerâî'nin yeğeni Ebû'l-Berekât'ı vezir olarak atamıştır. Göreve Seyyide Rasad'ın istediği şekilde başlayan Ebû'l-Berekât'a siyahi köle alma emri vermiştir. Ancak daha sonra Seyyide Rasad'ın Türk birliklerine saldırı emrine itaat etmemiştir.¹²⁴ Durumdan hoşnut olmayan Seyyide Rasad 441 (1049) yılında Ebû'l-Berekât'ı görevden alarak sürgün etmiştir.¹²⁵ Aynı yıl içerisinde vezirlik o dönem kadı olan Ebû Muhammed Hasan el-Yâzûrî'ye teklif edilmiştir. Ancak o yaşananları gördükten sonra bunu kabul etmemiştir. Sonuçta görev Ebû'l-Fadl Said b. Mes'ud'a verilmiştir.¹²⁶ Yaklaşık bir yıl görevde kalan Ebû'l-Fadl 442 (1050) yılında görevden alınmış ve yerine Hasan el-Yâzûrî geçmiştir.¹²⁷

1.4.4. Vezir Ebû Muhammed Hasan el-Yâzûrî

Müstansır-Billâh döneminin ikinci önemli veziri olan Hasan el-Yâzûrî, Filistin'de bulunan Yâzûr adlı köye mensuptu. Kahire'ye gelmeden önce Remle'de kadılık görevinde bulunmuştur. Kahire'ye geldikten sonra Seyyide Rasad'a ulaşmanın bir yolunu bulan el-Yâzûrî, onun tarafından, bir Sünni olmasına rağmen, burada da kadı olarak atanmıştır.¹²⁸ Mısır'a geldiği andan itibaren Seyyide Rasad'ın güvenini kazanan el-Yâzûrî, et-Tüsterî'nin de güvenini kazanmıştı. Kadılık yaptığı süre zarfında değişen üç Fâtımî vezirinin görevden alınma ve öldürülme nedenlerini iyi bilmekteydi. Bu da ona vezir olarak atandıktan sonra nasıl bir yol izlemesi hakkında iyi bir tecrübe olmuştur. et-Tüsterî'nin ölümü ve kısa zaman aralıkları ile değişen vezirler Seyyide Rasad'ı tedirgin etmiştir. Müstansır-Billâh da devlet yönetimine aktif bir şekilde katılmadığı için arayış içerisine giren Seyyide Rasad kadı olarak görev yapan el-Yâzûrî'yi 442 (1050) yılında vezir olarak da atamıştır. Böylece el-Yâzûrî Fâtımî Devleti'nde hem kadı hem de vezir olarak görev yapan ilk isim olmuştur. Aynı zamanda Seyyide Rasad'ın divanının da başına geçmiştir.¹²⁹ el-Yâzûrî'nin Fâtımî Devleti'nde yönetimin üç bileşenini birleştirdiği anlaşılmaktadır;

¹²⁴ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/208.

¹²⁵ İbnü's-Sayrafî, *el-İşâre ilâ men nâle'l-vezâre*, 72-73.

¹²⁶ İbnü's-Sayrafî, *el-İşâre ilâ men nâle'l-vezâre*, 73; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/210.

¹²⁷ İmad, *The Fatimid Vizierate: 969-1172*, 181.

¹²⁸ İbnü's-Sayrafî, *el-İşâre ilâ men nâle'l-vezâre*, 73; İbn Zâfir, *Ahbârü'd-düvel*, 149; İmad, *The Fatimid Vizierate: 969-1172*, 182.

¹²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/433; İbn Müyesser, *Ahbârü Mısır*, 2/2, 5; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/212.

bunlar, nazır olması nedeniyle mülki idare ve dairelerin denetimi, ardından baş kadı olması nedeniyle dini idare ve daha sonra da vezir olmasıdır.¹³⁰

Toplam sekiz yıl Fâtımî Devleti'nde vezirlik yapan el-Yâzûrî'ye Seyyide Rasad tarafından kendisini temsil etme gibi bir ayrıcalık da verilmişti. Bu nedenle katıldığı meclislerde devlet erkânını selamlamak için ayağa kalkmaması emredilmişti. Aynı şekilde Halife Müstansır-Billâh'ın perde arkasından dinlemek için katıldığı toplantılarda kararını el-Yâzûrî aracılığıyla meclise bildirdiği de bilinmektedir.¹³¹ el-Yâzûrî'nin elde ettiği bu imtiyazlar onun halifeye daha çok yakınlaşmasına ve önemli kararların alınmasında etkili olmasına neden olmuştur. Özellikle Fâtımî Devleti'nin idari sisteminde önemli gelişmeler kaydeden el-Yâzûrî çalışanları uzmanlık alanları ve tecrübelerine göre görevlendirmiştir. Mali işlerle uğraşan büroları da kendi yetkisi altında toplamıştır. Onun vezirliği döneminde çalışan bazı isimler, Ebû'l-Ferec el-Babilî ve el-Mağribî gibi, ilerleyen zamanlarda vezirlik makamına gelmişlerdir.¹³²

el-Yâzûrî'nin vezirlik dönemi Fâtımî Devleti'nin son güçlü dönemi olmuştur. Özellikle ekonomi bu dönemde kötüleşmeye başlamıştır. Müstansır-Billâh döneminin büyük sorunlarından biri olan kıtlıklar bu dönemde başlamıştır. İlk kıtlığın başladığı 444 (1052) yılında Vezir Yâzûrî devletin depolarında bulunan tahıl ve gıda maddelerini piyasadaki fiyatların altında satmaya başlamıştır. Onun uyguladığı bu politika ile devlet fazla zarar görmeden bu kıtlığı aşmıştır.¹³³ Yâzûrî devlet içerisindeki gıda maddelerinin fiyatlarını istismar eden tüccarlarla da mücadele etmiştir. 447 (1055) yılında devletin gıda fiyatlarını resmi olarak belirlemesi uygulamasını getirerek tüccarların fiyatları istedikleri gibi değiştirmelerine engel olmuştur.¹³⁴ Buna rağmen Yâzûrî'nin hatalı bazı politikaları da olmuştur. Halife Müstansır-Billâh'a onaylattığı bir politikasında devletin depolarında bulunan gıda ve tahıl ürünlerini boşaltıp yerine geç bozulan demir, tahta vb. maddelerle doldurması Fâtımî Devleti'ni olası bir kıtlığa karşı savunmasız

¹³⁰ Hatim Mahamid, *et-tetavurat*, 43.

¹³¹ el-Azhari, *Queens, Eunuchs and Concubines in Islamic History*, 661-1257, 208.

¹³² Hatim Mahamid, *et-tetavurat*, 44.

¹³³ Makrîzî, *İğasetü'l-ümme*, 92-93.

¹³⁴ Mâcid, *Zuhûru Hilâfeti'l-Fâtımiyyîn ve sukûtuha fî Mısır*, 304.

bırakmıştır. Onun uyguladığı bu politikanın ağır sonuçlarını devlet, onun ölümünden sonra yaşamıştır.¹³⁵

el-Yâzûrî görevi süresince Fâtımî egemenliği altında olan emirliklerle de iletişim halinde olmuştur. Göreve geldiğinde bu emirliklere mektup gönderen Yâzûrî bu mektupları bizzat Halife Müstansır-Billâh'ın adı ile kaleme almıştır.¹³⁶ Gönderilen mektupların her birinden olumlu cevaplar alan Yâzûrî, Zirî Emîri Muiz b. Badîs'in kendisine cevap yollarken mektubunda "efendi" hitabı yerine "abd-kul" hitabını kullanmasına kızmıştır. Muiz b. Badîs'in bu tutumunun nedeni Yâzûrî'yi alt tabakaya mensup bir çiftçi olarak görmesidir. Buna karşılık Yâzûrî, Muiz b. Badîs'e bir mektup daha göndermiş ve mektubunda kendisine bir vezire hitap etmesi gerektiği gibi hitap etmesini istemiştir. Ancak İbn Badîs bunu reddetmiştir. Duruma sinirlenen vezir Halife Müstansır-Billâh'ı Muiz b. Badîs'e karşı kışkırtmaya başlamış ve Kuzey Afrika'da yaşayan bazı Arap kabileleri ile anlaşıp onları İfrîkiye'de isyan etmeye teşvik etmiştir.¹³⁷ Sonuçta İbn Badîs'in yönetimi zayıflamış ve Kuzey Afrika'da yeni çatışmaların yaşanması kaçınılmaz olmuştur. Vezir Yâzûrî'nin şahsi nedenlerle düşünmeden yaptığı bu hamle Fâtımî Devleti'ne bağlı yaşayan Arap kabilelerin bağımsızlık için taşkınlık çıkarmalarına ve devletin zayıf düşmesine neden olmuştur.

Vezir Yâzûrî devletin iç işlerinde olduğu gibi dış işlerinde de aktif bir şekilde görev almıştır. Hanefî fıkıh ekolüne mensup olmasına rağmen İsmâilî düşüncenin yayılması konusunda önemli çalışmaları olmuştur.¹³⁸ Özellikle Sünni Abbâsî Devleti'nde yapılan propagandaları yakından takip edip desteklemiştir. 447 (1055) yılında Arslan el-Besâsîrî öncülüğünde Abbasi Devleti'nde başlayan isyana destek veren Fâtımî Devleti, Vezir Yâzûrî'nin tavsiyeleri ile dâî Müeyyed-Fiddîn'i Abbâsî topraklarına göndermiştir.¹³⁹ Devletin içerisinde bulunduğu ekonomik krize rağmen Vezir Yâzûrî, Besâsîrî isyanı için yüksek miktarlarda harcama yapmıştır. Aynı şekilde Doğu ülkelerinde Fâtımî propagandasını güçlendirmek amacıyla Horasan

¹³⁵ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/225.

¹³⁶ İbn Zâfir, *Ahbârü'd-düvel*, 142-144.

¹³⁷ İbn Zâfir, *Ahbârü'd-düvel*, 142; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/430; İbn Haldûn, *el-İber*, 4/79; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/212.

¹³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/482.

¹³⁹ Hibetullah b. Mûsâ b. Dâvûd eş-Şîrâzî Müeyyed fi'd-Dîn, *Sîretü'l-Mü'eyyed fi'd-Din*, thk. Muhammed Kâmil Hüseyin (Kahire: Darü'l Kitabü'l Mısır, 1949), 91-92.

bölgesindeki dâîlere de yardım göndermiştir.¹⁴⁰ Bizans Devleti ile de iletişim kuran Vezir Yâzûrî, Bizans imparatorundan tahıl talebinde bulunmuştur. Ancak Bizans Devleti'nde gerçekleşen yönetici değişimi nedeniyle başa geçen yeni imparatoriçe anlaşılan tahılın Fâtımî Devleti'ne gönderilmesini yasaklamıştır. Bu olay üzerine Yâzûrî, oğlu Hatîr el-Mülk komutasında bir ordu hazırlayarak Bizanslılarla savaşmak üzere Lazkiye'ye göndermiştir. Bunun üzerine Bizans Devleti Konstantinopolis şehrinde Fâtımî halifesi adına okunan hutbeye son verip Abbâsî halifesi adına hutbe okutmuşlardır. Fâtımîler de misilleme olarak Kıyame Kilisesi'ne el koymuşlardır.¹⁴¹

Vezir Yâzûrî Müstansır-Billâh döneminin en dikkat çekici isimlerinden biri olmuştur. Yaklaşık sekiz yıl devletin önemli kademelerinde görevde kalmıştır. Bu süre zarfında Seyyide Rasad'ın diğer vezirler üzerinde kurabildiği tahakkümü Yâzûrî üzerinde kuramadığı anlaşılmaktadır. Vezirin halife adına uyguladığı politikalar devlet erkânı arasında kendisine cephe alan bir grubun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Onun görevden alınması da bu grubun entrikalarına bağlanmıştır. Vezirin görevden alınması konusunda kaynaklarda farklı anekdotlar aktarılmıştır. Bazı kaynaklarda ona düşman olan grubun veziri devletten para çalıp ailesi ile beraber Tinnis'e gönderdiği için halifeye şikâyet ettiğini ve halifenin de veziri görevden aldığını aktarmıştır. Bir rivayete göre de Vezir Fâtımî Devleti'nin düşmanı olan Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ile irtibat halinde olduğu için devlete ihanetten görevden alınmıştır.¹⁴² Sonuç olarak Vezir Yâzûrî 450 (1058) yılında halifenin emri ile görevden alınmış ve Tinnis'e götürülüp orada öldürülmüştür.¹⁴³

Fâtımî Devleti'nde önemli bir dönem olan Hasan el-Yâzûrî'nin dönemi Müstansır-Billâh dönemi için yeni bir başlangıcın yaşanmasına önayak olmuştur. Bu dönemde yürürlüğe konan ekonomi politikaları ve Vezirin kendi şahsi meseleleri nedeniyle düşünmeden aldığı kararların sonuçları onun ölümünden sonra Fâtımî Devleti'ni bir hayli zorlamıştır.

Yâzûrî'nin ölümünden sonra Fâtımî Devleti'nde vezirlik makamı önemini yitirmiş ve bazıları sadece bir günlüğüne olmak üzere birçok vezir değişmiştir. Bu da

¹⁴⁰ Hatim Mahamid, *et-tetavurat*, 47.

¹⁴¹ İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/7-8.

¹⁴² İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/8; Makrîzî, *İtti 'âzû'l-hunefâ*, 2/246.

¹⁴³ İbn Zâfir, *Ahbâru 'd-diivel*, 148-149.

vezirlerin halk nezdinde itibarlarını yitirmelerine neden olmuştur. Atanan vezirlerin devletteki etkileri o kadar az olmuştur ki kaynaklarda bazılarının sadece isimleri zikredilmiştir.¹⁴⁴ Yâzûrî'den sonra Abdullah b. Muhammed el-Bâbilî vezir olmuştur. Sadece iki ay vezirlik yapan el-Bâbilî iki defa vezirlik yapmıştır.¹⁴⁵ Vezirlerin bu kadar az sürede değişmesi ordu başta olmak üzere devlet dairelerinde huzursuzlukların başlamasına sebep olmuştur. Yaşanan huzursuzluklar kısa süre sonra fiili çatışmalara dönüşmüştür. Olanlar karşısında sessizliğini koruyan Halife Müstansır-Billâh olaylara müdahale etmemiştir.

Yeni vezir Bâbilî, Seyyide Rasad'ın isteklerine boyun eğmek zorunda kalmıştır. Fâtımî ordusundaki Sudanlıların sayısını arttırmış ve onlar ordunun önemli bir kısmını meydana getirmişlerdir.¹⁴⁶ Yâzûrî'nin düzene soktuğu saraydaki güç merkezleri onun ölümünden sonra Seyyide Rasad'ın müdahalesi ile yeniden çatışma haline geçmişlerdir. Bu durum orduya da sirayet etmiş ve Müstansır-Billâh döneminin önemli bir olayı olan iç çatışmayı alevlendirmiştir. Müstansır-Billâh bu olaylardan ilk defa annesini sorumlu tutmuştur.¹⁴⁷

Fâtımî Devleti'nde olaylar yavaş yavaş büyümeye başladığı esnada vezir değişimleri de buna paralel olarak devam etmekteydi. İki ay vezirlik yaptıktan sonra el-Bâbilî görevden alınmış ve yerine Ebû'l Ferec Ca'fer el-Mağribî getirilmiştir.¹⁴⁸ el-Mağribî iki yıl vezirlik yaptıktan sonra el-Bâbilî 452 (1060) yılında yine vezir olmuştur. Halife Müstansır-Billâh bu döneme kadar devlet işlerine müdahil olmamış ancak Sudanlılar ve Türkler arasındaki çekişmenin iç savaşa dönüşmesiyle beraber kendisi de öne çıkmaya başlamıştır. Özellikle vezir atamalarını istikrara kavuşturmak isteyen Müstansır-Billâh etrafında bu işe layık kimseyi bulmamış olacak ki önceden vezirlik yapmış olan kişileri ikinci, üçüncü defa vezirliğe atamıştır. Nitekim el-Bâbilî dışında; Yahya b. Müdebbîr, Zahir b. Fadl el-Acemî, İbn Sa'd b. Sehl et-Tüsterî

¹⁴⁴ İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/10; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/262.

¹⁴⁵ İbn Zâfir, *Ahbârü'd-düvel*, 150.

¹⁴⁶ İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/10.

¹⁴⁷ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/265-266.

¹⁴⁸ İmad, *The Fatimid Vizierate: 969-1172*, 183.

birden fazla vezirlik yapan isimlerdir. Bununla beraber 457 (1064) yılında altı vezir göreve gelmiş ve görevden ayrılmıştır.¹⁴⁹

Fâtımî Devleti, ekonomik kriz ve bununla beraber ortaya çıkan şiddetli kıtlık, ordudaki unsurlar arasında çıkan iç savaş ve Selçuklu Devleti ile yaşanan nüfuz mücadeleleri ile uğraşmaktan dolayı çok güç kaybetmiştir. Müstansır-Billâh halifeliğinin ilk yarısında etrafındaki güç rekabetinden dolayı devlet işleri ile ilgilenmemiş ancak ikinci yarıda annesinin de etkisinin azalmasıyla beraber kendini büyük bir kargaşanın içerisinde bulmuştur. Devlet yönetimi konusunda zayıf olan Müstansır-Billâh olanlarla yalnız başa çıkamayacağını anlayınca 466 (1074) yılında Ermeni asıllı Bedr el-Cemâlî'yi Mısır'a davet etmiş ve onu vezir ilan etmiştir.¹⁵⁰

Müstansır-Billâh döneminin önemli bir parçasını oluşturan vezirler dönemin başlarında devletin gidişatı açısından önemli olan olaylarda önemli roller oynamışlardır. İlk vezir Cercerâî devletin kalkınmasına ve güç kazanmasına katkıda bulunduktan sonra ölmüştür. Onun ölümünden sonra gelen el-Enbarî ve el-Felâhî dönemlerinde devlette bozulmalar başlamış ancak el-Yâzûrî sekiz yıllık vezirlik döneminde bu durumu bir nebze de olsa düzeltmiştir. Buna rağmen kendisinin uyguladığı yanlış ekonomi politikaları ondan sonra gelen vezirlerin hiçbir tanesinin düzeltmeyeceği hasarlara neden olmuştur. Ondandır gelen vezirler de Halife Müstansır-Billâh'ın istediği gibi devleti toparlayamayınca Halife, Akkâ Valisi Bedr el-Cemâlî'yi Mısır'a davet etmiştir.

1.5. Vezir Bedr el-Cemâlî'nin Kimliği

Tam ismi Ebü'n-Necm Bedr b. Abdillâh el-Cemâlî olan Bedr el-Cemâlî Suriyeli Emir Cemâlüddevle b. Ammâr'ın Ermeni asıllı kölesiydi. Sahibinin isminden dolayı kendisine el-Cemâlî lakabı verilmiştir.¹⁵¹ Bedr el-Cemâlî'nin, Cemâlüddevle tarafından on üç dinara alınması¹⁵² dışında kaynaklarda nasıl alındığı

¹⁴⁹ İbnü's-Sayrafî, *el-İşâre ilâ men nâle'l-vezâre*, 86-94.

¹⁵⁰ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/311.

¹⁵¹ İbnü's-Sayrafî, *el-İşâre ilâ men nâle'l-vezâre*, 55; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/448; Ebu Abdillâh Şemsüddîn Muhammed Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, ed. Şuayb Arnâut (Beyrut, 1985), 19/81; Mehmet Şimşek, *Fâtımî Devleti'nde Ermeni Asıllı Vezirler* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 54; Abdülkerim Özaydın, "Bedr el-Cemâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/330.

¹⁵² İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer ve câmi'u'l-ğurer*, 6/372.

ve hangi koşullarda yetiştirildiği hakkında bilgiye rastlanmamıştır. Aslen Ermeni olan Bedr el-Cemali, devletin en yüksek makamına ulaşmış hırslı bir gençti. Azatlı bir köle olarak orduda halifenin hizmetine girmiştir. Kariyer sahibi bir subay olarak kendini göstermiş ve ordunun başkomutanı seçilene kadar yükselmiştir. Bu görevdeyken orduya yeni bir unsur, etnik kökeninden dolayı kendisine sadakat borcu olan Ermeni birliğini katmıştır. Bu birliğin sayısı en yüksek olduğu dönemde 20.000'in üzerindeydi. Bu yeni etnik grup, Bedr el-Cemali'nin 466 (1073) sonra durumu kontrol altına alma ve hilafet topraklarında barış ve düzeni yeniden tesis etme becerisinde kilit unsordu.¹⁵³ Bedr el-Cemâlî ile ilgili bilgiler onun 455 (1063) yılında Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh tarafından Şam bölgesine vali olarak atanmasından sonra aktarılmıştır.¹⁵⁴

Şam'a vali olarak atanan Bedr el-Cemâlî burada kendini var olan bir kargaşanın ortasında bulmuştur. Bölgede bulunan Bedevi Arap kabileleri ve İfrîkıyyeli valilerden dolayı bölge halkı huzursuzluk içerisindeydi. Burada halk ile anlaşamayan Bedr el-Cemâlî halkın ona karşı ayaklanması sonucu Şam'dan kaçmak zorunda kalmıştır. Halkın ona bu şekilde davranmasında kendisinin sert bir kişiliğe sahip olması ve bunu halka karşı kullanması gerekçe gösterilmiştir.¹⁵⁵ Bedr el-Cemâlî Şam'dan çıktıktan sonra Halife Müstansır-Billâh ondan isyan eden Halep Emîri Mahmud el-Mirdasî ile savaşmasını istemiştir. Ancak o bölgedeki Selçuklu varlığı nedeniyle Bedr el-Cemâlî halifenin bu isteğini yerine getirmemiştir.¹⁵⁶

Bir müddet sonra Müstansır-Billâh Bedr el-Cemâlî'yi 458 (1065) yılında bu defa tüm Levant ve Şam'a vali olarak tayin etmiştir. Bedr el-Cemâlî halk ile yine anlaşmazlıklar yaşayınca bu defa ordusu ile hareket edip durumu şiddetle çözmeye çalışmıştır. Bölgeye vardığı gibi Askalân'da bir grup ile çatışmaya girmiş ve onlara büyük zayıat vermiştir. Daha sonra ileri gelen Arap kabilelerinden biri olan Kays'ın bazı mensuplarını da öldürüp yoluna devam etmiştir. Bu şekilde önüne çıkan tüm

¹⁵³ İmad, *The Fatimid Vizierate: 969-1172*, 96-97.

¹⁵⁴ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/268; Kasım Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/17 (2017), 68.

¹⁵⁵ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 1/154; Ebû Ya'lâ er-Reîsülecî Ali b. Muhammed İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târîhi Dimaşk* (Beyrut, 1908), 92; İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/14-15; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/275;

¹⁵⁶ Mâcid, *Zuhûru Hilâfeti'l-Fâtımiyyîn ve sukûtuha fî Mısır*, 325.

engelleri yok ederek Şam'a giriş yapmıştır. Birçok şehri muhasara edip halk ile çatışmalar yaşamıştır. Şam'da çatışmalar esnasında Emevi Camii'nin zarar görmesine neden olmuştur.¹⁵⁷ Şam'daki Arap kabile liderleri çatışmalara müdahil olunca durum iyice kızışmıştır. Yerel halk özellikle Kelb kabilesi ileri gelenlerinden yardım istemiştir. Kabile desteğini de arkasına alan halk Bedr el-Cemâlî'nin Sur kuşatmasını kaldırıp Akka şehrine geçmesine oradan da Askalan'a sığınmasına neden olmuştur.¹⁵⁸ bunun nedeni ise Bedr el-Cemâlî'nin Şam'a girince halktan yüksek miktarda haraç almasıydı. Şam halkı Kelb lideri Mismâr b. Sinân'dan yardım istemiş ve Bedr el-Cemâlî'ye karşı beraber hareket etmişlerdir. Oradan kaçan Bedr el-Cemâlî'yi şehrin kadısı takip etmiş ve onu Askalan'a kadar sürmüştür.¹⁵⁹

Bedr el-Cemâlî 462 (1069) yılında Askalan'dan hareket ederek tekrar Sur şehrini muhasara etmiştir. Ancak buranın valisi İbn Âkil Türk Emîri Kurlu Bey'den yardım isteyince Bedr el-Cemâlî şehri alamayacağını anlayıp Akkâ şehrine kaçmıştır. O Akkâ'ya gidince Şam halkı ve askerler geride bıraktığı sarayını ve mallarını yağmalamışlardır. Halife Müstansır-Billâh'ın onu Mısır'a davet edişine kadar burada kalmıştır.¹⁶⁰

Bedr el-Cemâlî Şam'da yaptıklarından dolayı Nâsırüddevle b. Hamdân'ın destekçi sayısının artmasına da sebep olmuştur. Şam'a girdikten sonra halk tarafından çok sevilen bir âlim olan Şerif Ebû Tahir Haydara'yı Şam'dan sürgün etmiştir. Mısır'a giden Ebû Haydara burada isyan etmiş olan Nâsırüddevle ile görüşmüştür. Ondan, yirmi yıldan uzun süredir hapiste olan iki Arap prensini serbest bırakmasını istemiştir. Ebû Haydara'nın isteğini yerine getiren Nâsırüddevle onlarla Bedr el-Cemâlî'yi öldürmek üzere anlaşmıştır. Onlara bu yönde harcamaları için kırk bin dinar vermiştir. Ancak Şerif Ebû Haydara'nın arkadaşlarından biri olan Bedr b. Hazim onu para karşılığında Bedr el-Cemâlî'ye teslim etmiştir. Bedr el-Cemâlî de

¹⁵⁷ Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, 2/311.

¹⁵⁸ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 1/157-158; İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/16; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/262.

¹⁵⁹ Muzaffër Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân* (Suriye: Daru'l Risaleti'l Alemiyye, 1434), 19/216-217.

¹⁶⁰ Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebir*, 2/228; Mâcid, *Zuhûru Hilâfeti'l-Fâtımiyyîn ve sukûtuha fî Mısır*, 325; Özaydın, "Bedr el-Cemâlî", 5/330.

onu derisini yüzerek öldürmüştür.¹⁶¹ Bu da halk ile ilişkilerinde olumsuz etkiye sebep olmuştur.

Kaynaklarda hayatının ilk dönemlerine çok yer verilmeyen Bedr el-Cemâlî'nin aktarılan biyografisinde genelde başarılarına vurgu yapılmış ve Fâtımî Devleti'ni yeniden ihya etmesi ön plana çıkarılmıştır. Böylesine başarılı bir komutanın Şam valiliği esnasında yaşanan olayların nedenleri tam olarak bilinmemektedir. Belki bölge halkı onu ve maiyetindeki askerleri Ermeni asıllı oldukları için benimsemekte zorluk çekmişlerdir. Aynı şekilde sert bir mizaca sahip olması da halk ile arasının açılmasına sebep olmuş olabilir.¹⁶²

1.5.1. Bedr el-Cemâlî'nin Mısır'a Davet Edilişi

Fâtımî Devleti, Vezir Yâzûrî'nin ölümünden sonra zayıflama aşamasına girmiştir. Ülkede yaşanan kıtlık ve onunla beraber seyreden ekonomik kriz, Türk ve Sudan asıllı askerlerin arasında çıkan çatışmalar ve bu ortamdan faydalanan Nâsırüddeve'nin isyanı devlet nizamına büyük zarar vermiştir. Vezir atamalarının da istikrarsız olması devletin siyasi düzenini bozmuştur. Vezir Cercerâî'nin ölümünden sonra siyasete karışan, halifenin annesi Seyyide Rasad ve adamları da bu zor zamanlarda varlık gösterememişlerdir. Halife Müstansır-Billâh bu ortamda yalnız kalmış ve olaylar karşısında nasıl bir yol izleyeceğini bilememiştir. Çünkü hilafeti boyunca işleri onun adına düzene sokan birileri olmuştur. Sonuçta devleti için arayış içerisinde olan Müstansır-Billâh Akkâ'da bulunan Bedr el-Cemâlî'yi Mısır'a davet etmiştir.

Yukarıda da bahsedildiği üzere Bedr el-Cemâlî Şam'da halk tarafından benimsenmemiş ve yaşanan olaylar nedeniyle Halife Müstansır-Billâh'ın naibi olarak Akkâ'ya geçmiştir.¹⁶³ 462 (1070) yılında Akkâ'ya geçen Bedr el-Cemâlî Mısır'da ortaya çıkan krizin büyümesinden dolayı Halife Müstansır-Billâh tarafından 466'da (1073) yılında bir mektupla Mısır'a davet edilmiştir. Müstansır-Billâh mektubunda Bedr el-Cemâlî'ye yönetimde tam yetki vereceğini de belirtmiştir.¹⁶⁴ Bedr el-Cemâlî halifenin mektubunu alınca o da halifeye cevap minvalinde bir mektup göndermiştir.

¹⁶¹ İbn Tağrıberdî, *Nücumü'z-zahire*, 5/13-14, 85.

¹⁶² Şimşek, *Fâtımî Devleti'nde Ermeni Asıllı Vezirler*, 55.

¹⁶³ Özaydın, "Bedr el-Cemâlî", 5/330.

¹⁶⁴ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/311.

Mektubunda halifeye “üçüncü defa emrinizdeyim” diyerek olumlu mesaj vermiştir. Ancak mektubunun devamında, Mısır’a kendisine ait olan ve çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu özel ordusu ile gelebileceğini, Mısır’da bulunan ordunun tasfiye edilmesini ve devletin âciz duruma düşmesinde rol oynayan bakanların hepsini idam edeceğini belirtmiştir.¹⁶⁵ Müstansır-Billâh ülkesini içerisinde bulunduğu durumdan kurtarmak için bu şartları kabul etmiştir. Böylece Bedr el-Cemâlî yüz parça gemi ve kalabalık bir ordu ile deniz yolu ile seyahat etmenin alışılmış olmadığı bir zamanda, ocak ayında, Akkâ’dan Mısır’a doğru hareket etmiştir. Bedr el-Cemâlî’nin deniz yolculuğu için tercih edilmeyen ocak ayında deniz yolunu kullanması kışın bu zamanında at ile ilerlemenin zor olmasına bağlanmıştır. Bedr el-Cemâlî ve beraberindekiler yolculuk esnasında herhangi bir sıkıntı yaşamadan kırk günün sonunda Dimyat limanına ulaşmışlardır.¹⁶⁶

Bedr el-Cemâlî Dimyat’a ulaştıktan sonra Tinnîslî tüccarları yanına çağırıp onlardan haraç istemiştir. Aşağı Mısır’ın liderliğini yürüten Levâte kabilesi lideri Süleyman el-Levâtî’den de kriz zamanında Müstansır-Billâh’tan kaçırdığı malları geri almıştır. Bu nedenle kabile sakinleri Bedr el-Cemâlî’ye direnmiştir. Aralarında şiddetli çatışmalar yaşandı ve başta Levâte lideri Süleyman el-Levâtî ve birçok kabile mensubu öldürüldü. Kabilenin mal varlığına da Bedr el-Cemâlî tarafından el koyulmuştur.¹⁶⁷ Ordu ilerlemeye devam ederken yolda Buhayralı zengin bir adam onlara erzak yardımında bulunmuştur.¹⁶⁸

Kalyûb bölgesine ulaşan Bedr el-Cemâlî burada bir müddet konaklamıştır. Konaklama esnasında Halife Müstansır-Billâh’a bir mektup göndermiştir. Gönderilen mektupta Türk Emîr İldeniz’i tevkif etmedikçe Kahire’ye giriş yapmayacağını belirtilmiştir. Bedr el-Cemâlî henüz başkent Kahire’ye ayak basmadan isteklerini halifeye kabul ettirmiştir. Zira Müstansır-Billâh onun bu isteğini de yerine getirmiş ve Emîr İldeniz’i tevkif etmiştir.¹⁶⁹ Bedr el-Cemâlî bu hamlesi ile başkent Kahire’de

¹⁶⁵ Makrîzî, *el-Mukaffa’l-kebîr*, 2/228; Imad, *The Fatimid Vizierate: 969-1172*, 103.

¹⁶⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 28/235; Makrîzî, *el-Mukaffa’l-kebîr*, 2/228; Özaydın, “Bedr el-Cemâlî”, 5/330.

¹⁶⁷ İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/22-23; İbn Haldûn, *el-İber*, 4/82; Mâcid, *Zuhûru Hilâfeti’l-Fâtûmiyyîn ve sukûtuha fî Mısır*, 325.

¹⁶⁸ Imad, *The Fatimid Vizierate: 969-1172*, 104.

¹⁶⁹ İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/23; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 28/235; Özaydın, “Bedr el-Cemâlî”, 5/330.

kendisine karşı durabilecek güçleri bertaraf etmiştir. Hem Ermenilerin çoğunluğu oluşturduğu ordusunu Mısır'a getirmiş hem de Fâtımî Devleti'nde önemli bir güç olan Türklerin etkinliklerini azaltmıştır. Bu şekilde ortamı hazırlayan Bedr el-Cemâlî Kahire'ye doğru hareket etmiştir.

1.5.2. Bedr el-Cemâlî'nin Vezaretinde Müstansır-Billâh

Bedr el-Cemâlî 466 (1074) yılında büyük ordusuyla Kahire'ye giriş yapmıştır. Halifenin onu çağırmış olması ve gelmeden önce bazı isteklerini halifeye kabul ettirmiş olması Kahire'ye girişinde ona karşı olası bir halk direnişinin de önüne geçmiştir. Zaten kendisi de şehre giriş yaparken bir fatih edasıyla girmemiş, kendisi önde adamları da arkasında olacak şekilde tek sıra halinde giriş yapmışlardır.¹⁷⁰ Bedr el-Cemâlî'nin Kahire'ye gelişiyle Fâtımî Devleti'nde yeni bir dönem başlamıştır. Devletin içerisinde bulunduğu mevcut durum Bedr el-Cemâlî tarafından bir nebze de olsa düzeltilmiştir. Ancak onun gelmesiyle beraber birçok alanda değişiklikler yaşanmıştır.

Bedr el-Cemâlî Kahire'ye girdikten sonra ilk olarak halifeden tutuklamasını istediği Emîr İldeniz'i hapisten çıkarıp mal varlığına el koymak olmuştur. Daha sonra işkence yaparak onu öldürmüştür.¹⁷¹ Amacı devleti âciz duruma sokup güç kazanan herkesten kurtulmaktır. Bu nedenle devletin gidişatından sorumlu gördüğü tüm liderler ve yetkililerle iletişime geçmiştir. Bu kişiler Bedr el-Cemâlî'nin geçici bir süreliğine Mısır'a geldiğini düşünüyorlardı. Bu yüzden Bedr el-Cemâlî onlarla iyi ilişkiler kurup güvenlerini kazanmıştır. Onlar için bir akşam yemeği tertipleyip yüz askerini de onlara hizmet etmeleri için görevlendirmiştir. Bu yemeğe devletin ileri gelenleri, üst düzey ordu mensupları, tüccarlar, kabile liderleri gibi mühim kişileri davet etmiştir. Yemekte onlarla çok iyi ilgilenip eğlenmelerini sağlamıştır. Davetliler yemekten sonra evlerine giderken Bedr el-Cemâlî görevlendirdiği askerlerden her birini birinin peşine takmıştır. Evlerini öğrenen askerler hepsine suikast düzenleyip onları öldürmüşlerdir. Öldürülenlerin mal varlıklarına da Bedr el-Cemâlî tarafından

¹⁷⁰ Makrîzî, *İtti 'âzü'l-hunefâ*, 2/312; Imad, *The Fatimid Vizierate: 969-1172*, 104.

¹⁷¹ İbn Tağrıberdî, *Nücumü 'z-zahire*, 5/22.

el koyulmuştur.¹⁷² Böylece Bedr el-Cemâlî kendisi için tehlike arz eden herkesten de kurtulmuştur.

Bedr el-Cemâlî iki yıl boyunca herhangi bir unvan almadan ülkedeki işleri düzene sokmaya çalışmıştır. İki yılın sonunda kendisine vezirlikle beraber “emîrû’l-cüyûş” ünvanı da verilmiştir. Bu bağlamda o hem başkomutan hem kâdıkudât hem de dâi’d-duat olmuştur.¹⁷³ Müstansır-Billâh bütün yetkilerini Bedr el-Cemâlî’ye devretmiş ve kendisi yine geri plana çekilmiştir. Farklı bölgelerden birer grup Ermeni askerin de Kahire’ye gelip kendisine katılmasıyla gücü artan Bedr el-Cemâlî artık devlette söz sahibi olan tek kişi olmuştur.¹⁷⁴

Devletin merkezinde tehdit oluşturabilecek her türlü unsuru ortadan kaldıran Bedr el-Cemâlî 467 (1074-1075) yılında, yaşanan krizden dolayı Fâtımî Devleti’ne başkaldırmış olan emîrlıklar ve kabilelerle uğraşmaya başlamıştır. Ordusuyla önce Aşağı Mısır’a yürümüştür. Burada Berberî olan Levâte kabilesi ile çatışmaya girmiştir. Kabile lideri Sâlim el-Levâtî ve oğlunu öldürmüş, bütün mallarına da el koymuştur. Bu çatışmalarda Bedr el-Cemâlî’nin yirmi bin kişiyi öldürdüğü söylenmektedir. Buradaki işlerini halleden Bedr Mısır’a dönmüş ve ele geçirdiği malları devlet hazinesine devretmiştir.¹⁷⁵ Daha sonra Dimyat’a geçmiş ve burada da problem çıkaran grupları yok etmiştir. Dimyat limanının durumunu da düzeltmiştir. Mısır’ın doğusundaki problemleri de çözüme kavuşturmuştur. Batı’ya doğru ilerleyen Bedr el Cemâlî İskenderiye şehrini kuşatmış ve şehri zorla ele geçirmiştir. Halk ile kısa bir çatışma yaşanmış ancak Bedr el-Cemâlî onları affetmiştir.¹⁷⁶

Halifenin yetkilerini de eline alan Bedr el-Cemâlî güç kullanarak düzeni bozan herkesi bertaraf etmeye devam etmiştir. Ancak bunu hazmedemeyen gruplar Emîrû’l-Cüyûş’a isyan etmeye başlamışlardır. 469 (1076-1077) yılında Yukarı Mısır’da ikamet eden Arap kabilelerinden Cüheyne, Ca’fere, Sa’lebe ve diğerleri Bedr el-Cemâlî’ye isyan etmek için ordularını birleştirmiş ve Nil Nehri’nin kıyısında onu beklemişlerdir. Bedr el-Cemâlî gece baskın yapıp toplananların hepsini öldürmüştür.

¹⁷² Makrîzî, *İtti’âzü’l-hunefâ*, 2/312.

¹⁷³ Muhammed Hamdi Münâvî, *el-Vizâre ve’l-vüzerâ fi’l-asri’l-Fâtımî* (Kahire: Darü’l Maarif, 1970), 37; Ertaş, “Fâtımî Devleti’nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller”, 69.

¹⁷⁴ Makrîzî, *el-Mukaffa’l-kebîr*, 2/229.

¹⁷⁵ Makrîzî, *İtti’âzü’l-hunefâ*, 2/314.

¹⁷⁶ İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/24.

geri kalanlar ise kurtulmak için Nil Nehri'ne atlamış ancak onlar da boğularak ölmüşlerdir. Onların da mallarına el koyan Bedr el-Cemâlî bunları da devletin hazinesine koymuştur. Bedr el-Cemâlî'nin devletteki krizi körükleyen grupları yok etmesinin son aşaması ise Nûbe prensi Kenzüldevle Asvân'ın isyanını bastırıp onları bertaraf etmesi olmuştur.¹⁷⁷

Bedr el-Cemâlî'nin Şam'da halk ile anlaşamamasına rağmen neredeyse bütün devlet nizamının bozulduğu Mısır'a gelmeyi kabul etmesi şaşırtıcı bir durumdu. Ancak geldikten sonra ilk icraatlarının düzenini bozanları, genelde ölüm yoluyla, ortadan kaldırması onun gelirken Fâtımî hilafetini ele geçirmek gibi bir hedefinin olduğunu gözler önüne sermektedir. O kendisine engel olabilecek bütün güç odaklarını yok etmekle meşgul olurken Selçuklu Emîri Atsız b. Uvak 469 (1076-1077) yılında Dimaşk'a saldırmış ve burayı ele geçirmiştir. Bedr el-Cemâlî'nin Mısır'a geldiğini duyan diğer Türk Komutan Beldekuş da askerleri ile beraber kaçıp Dimaşk'ta Atsız'ın yanına gitmiştir. Atsız onun rehberliğinde büyük bir ordu ile Mısır'a doğru hareket etmiştir. Bunu duyan Bedr el-Cemâlî gerektiğinde kendisi ve Müstansır-Billâh'ın kaçabilmesi için bir gemi hazırlatmıştır. Bu davranışı halk tarafından tepki ile karşılaşınca Atsız ile savaşmaya karar vermiştir. Atsız'ı mağlup eden Bedr el-Cemâlî onun Dimaşk'a geri dönmesini sağlamıştır. Daha sonra Nâsırüddeve el-Cüyûşî komutasında bir orduyu Dimaşk'a gönderen Bedr el-Cemâlî burayı ele geçirememiştir.¹⁷⁸

477 (1084) yılında Bedr el-Cemâlî'nin oğlu el-Evhâd b. Emîrû'l-cüyûş İskenderiye'de babasına karşı isyan etmiştir. Arap kabilelerini de etrafında toplayan el-Evhâd şehri karıştırmıştır. Bu nedenle Bedr el-Cemâlî İskenderiye'yi kuşatmış, oğlunu öldürüp isyanı bastırmıştır.¹⁷⁹ Bu isyandan sonra Bedr el-Cemâlî için de işler istediği gibi ilerlememiştir. Çünkü Selçuklu Emîri Tutuş Fâtımî egemenliğinde olan

¹⁷⁷ İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/24-25; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/236-237; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/316.

¹⁷⁸ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 1/176; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/317; Özaydın, "Bedr el-Cemâlî", 5/330.

¹⁷⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/238; Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 2/230.

bölgelere saldırı düzenlemeye başlamıştır. Bedr el-Cemâlî Sur, Akkâ, Sidon ve Cebel'i geri almıştır ancak Şam'ın iç kısımlarını alamamıştır.¹⁸⁰

Müstansır-Billâh'ın ordu üzerinde hiçbir etkisi yoktu. İmam-halife olarak devletin başındaydı ancak asıl söz sahibi Bedr el-Cemâlî idi. Çünkü o Mısır'a gelmeden önce Halifeye isteklerini kabul ettirerek devleti istediği gibi yönetmeye başlamıştı. Bu nedenle Müstansır-Billâh sembolik bir halife olarak geri planda, olayları ve devletin gidişatını seyretmekle kalmıştı. Zaten Müstansır-Billâh'ın bu şekilde davranmaktan başka seçeneği de kalmamıştır. Çünkü Fâtımî Devleti, Bedr el-Cemâlî'nin elindeki ordudan başka bir orduya sahip değildi. Bedr el-Cemâlî'nin ordusu da o emretmedikçe hiçbir faaliyette bulunmamaktaydı. Başka bir ordu olsa bile Halife Müstansır-Billâh orduyu komuta edebilecek güce sahip değildi.¹⁸¹

Emîrû'l-cüyûş Mısır'a geldikten sonra bir takım iktisadi önlemler de almıştır. Şiddetü'l uzma zamanında iş gücünün azalması, tarımsal alana yapılan harcamaların kesilmesi, yerli ve yabancı tüccarların göç etmesi ve askerlerin ticaret yollarının güvenliğini sabote etmeleri sonucunda Mısır'da tarım ve ticaret yok olma noktasına gelmişti. Bedr el-Cemâlî'nin Mısır'a gelişiyle yavaş yavaş ortadan kalkan kriz ekonomi üzerinde de kendini göstermiştir.

Mısır'daki tarım, ağırlıklı olarak Nil Nehri'nin istenen seviyede taşması ve tarım arazilerini işleyecek olan iş gücünün yeterli olmasına bağlıydı. Nil Nehri on altı arşından daha fazla taşınca devlet bu suyu sulama alanında kullananlardan vergi almamaktaydı. Nil Nehri dışında tarımın şekillenmesi için devletin elinde olan başka faktörler de vardı. Bunların başında tarım için uygun araziler bulmak ve çalışılan bölgenin güvenliğini sağlamak gelmekteydi.¹⁸² Aynı şekilde tarım arazilerine su ulaştırmak, su taşkınlarını önlemek, fazla suyu depolamak için de kanallar, köprüler ve depolar yapmak da devletin elinde olan uygulamalardı. Bu yapılar için her yıl bir miktar para harcanmaktaydı.¹⁸³ Bu yapılarla beraber tarımın devam etmesini sağlayan koşulların çoğu kriz zamanında yok olmuştu. Bedr el-Cemâlî devletin

¹⁸⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/238.

¹⁸¹ Thomson, *Politics and Power*, 64-65.

¹⁸² Süfyan Sâlim el-Hicâya, *Bedr el-Cemâlî ve te'sîruhu ehvali'l-Devleti'l-Fâtımîyye el-siyasiyye ve'l-iktisadiyye* (Ürdün: University of Jordan, Doktora Tezi, 2005), 132.

¹⁸³ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, 155-157.

güvenli bir hale gelmesini sağladıktan sonra çiftçilerin koşulları iyileşene kadar üç yıl boyunca onlardan vergi almamıştır. Üç yıldan sonra da tarım istenilen düzeye gelene kadar vergilerin yarısını almıştır. Aynı şekilde toprak ekebilen herkese tarım arazisi vermiştir. Köprü ve kanalları da onarmıştır. Böylece arazilerin tümünü kullanıma açmış ve ihya etmiştir.¹⁸⁴ Tarım yapanların elde ettikleri ürünleri saklamalarına da müsaade etmemiştir. Birinin ürün depoladığı haberi kendine ulaşınca o ürüne el koyup mahsulden bir yıl boyunca kişinin kendisine ve ailesine yetecek kadarını geri iade etmiş kalanını da devlet deposuna almıştır. Bu politikaları sonucunda fiyatlar düşmüş, halk huzur bulmuş, yağma olayları en aza indirilmiş, tüccarlar yine Mısır'a gelmeye başlamış ve yollar daha güvenli hale gelmiştir.¹⁸⁵

Fâtımî Devleti'nin önemli ticaret yollarını elinde bulundurduğu daha önce belirtilmişti. Bu ticaret yolları da krizden etkilenmiş ve bazıları işlevini yitirme noktasına gelmiştir. Özellikle Fâtımî Devleti'nin en önemli ticaret merkezi olan Fustat şehri çok zarar görmüştür.¹⁸⁶ Mısır o dönemde Cenova, Sicilya, Amalfi, Pisa, Venedik gibi İtalyan şehir devletleri ile ticari ilişkiler yürütmüştür. Bu ticari faaliyetlerde parfüm, baharat, ağaç, değerli metaller gibi ürünlerin alışverişi yapılmıştır.¹⁸⁷ Şiddetü'l-uzma döneminde tüccarlar can güvenlikleri olmadığı için Fâtımîlerle ticari ilişkilerini asgari seviyeye indirmişlerdir. Bedr el-Cemâlî ticareti tekrar canlandırmak için bazı önlemler almıştır. Başta devletin içerisindeki ticaret yollarının güvenliğini sağlamak amacıyla belirli yerlere askerler yerleştirmiştir. Daha sonra ülkede krizden dolayı göç hareketleri ile başka yerlere göç eden zengin tüccarların geri dönmesi için çalışmalar yapmıştır. Bu nedenle bazı adamlarını görevlendirmiş ve Mısır'ın eski güvenli günlerine geri döndüğünü, istikrarın geri geldiğini, yolların da güvenli hale getirildiğini anlatmaları için Levant'a göndermiştir.¹⁸⁸ Bedr el-Cemâlî Mısır'da ticari hayata katkı sağlamak amacıyla kendi adını taşıyan bir pazar da inşa etmiştir. Bu pazarda her türlü mal ve yiyecek

¹⁸⁴ Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 2/231.

¹⁸⁵ İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürrer ve câmi'u'l-ğurer*, 6/399-400.

¹⁸⁶ el-Berâvî, *Hâletu Mısır'ı'l-iktisadiyye*, 199.

¹⁸⁷ Yunus Emre Doğdu, *Fâtımîler Devleti'nde Ticarî Hayat* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 49-58.

¹⁸⁸ el-Hicâya, *Bedr el-Cemâlî*, 135.

bulunmaktaydı.¹⁸⁹ Böylece ticari hayatı yeniden tesis eden Bedr el-Cemâlî idarî işlerde de düzenlemeler yapmıştır.

Bedr el-Cemâlî göreve başladığında eski vezir Ebû Kudeyne, yargı işlerine bakan kişi Ebû Al'a Abdülgâni ve üst düzey bakan olan Muhammed b. Eşraf'ı sırayla öldürmüştür. Abdülgâni önce tutuklamış ardından Tinnis'e sürgüne göndermiş ve burada öldürtmüştür. Ebû Keyne'yi ise önce yargılamış ardından tutuklayıp Dimyat'a göndermiş ve orada öldürmüştür. Hali hazırda vezirlik yapan el-Mağribi ise 478 (1085) yılına kadar hayatta kalmış Bedr el-Cemâlî'ye yardım etmiştir. Ancak daha sonra o da öldürülmüştür. Ebû'l-A'lâ Hamza el-Irkî'yi yargıç olarak atamıştır. Ancak ana güç yine kendi elindeydi.¹⁹⁰ Bedr el-Cemâlî yetkili bir vezir olarak göreve başlamışsa da kendisi, özellikle Suriye bölgesi başta olmak üzere, Fâtımî Devleti'nin elinden çıkmış olan bölgeleri geri almakla meşguldü. Bu nedenle kendi bünyesinde topladığı bazı görevleri yardımcılara devretmişti. Bu görevlerin başında vezirliğin idari kısmı gelmekteydi. Vezirliğin ilerleyen dönemlerinde ise hem idari işleri hem de askeri işleri kendisi yürütmeye başlamış ve böylece Fâtımî Devletinde “Kılıç Vezirliği” ortaya çıkmıştır.¹⁹¹

Krizden kötü bir şekilde etkilenen Fâtımî Devleti'nin yargı sistemini düzenleyen Bedr el-Cemâlî bu konuda haksız olan kimseye hoşgörülü davranmamıştır. 468'de (1075) İskenderiye Kadısı olan İbn Muhayrik ve onun emri altında çalışan bütün yargı çalışanlarını itaatsizlikten dolayı görevden almış, mal varlıklarına da el koymuştur.¹⁹² Mısır'ın yönetimini bölgelere ayıran Bedr el-Cemâlî bu bölgeleri; Kus, İskenderiye, Kahire ve Fustat olarak bölmüş ve her birine birer vali atamıştır.¹⁹³ İdari yeniliklerden biri de Bedr el-Cemâlî'nin 477 (1084) yılında oğlu Efdal'i vezirlik makamına veliaht tayin etmesi olmuştur. Bu uygulamasından sonra Fâtımî Devleti'nde “Vezirler Dönemi” başlamıştır.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Makrîzî, *el-Mevâiz*, 3/174.

¹⁹⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/235; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-ğurer*, 6/400; Thomson, *Politics and Power*, 97-98.

¹⁹¹ İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/23; Thomson, *Politics and Power*, 98.

¹⁹² İbn Tağrıberdî, *Nücümü'z-zahire*, 101.

¹⁹³ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 3/336.

¹⁹⁴ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/321.

Mısır, Müstansır-Billâh döneminde yaşanan sıkıntılardan dolayı harap olmuştu. Özellikle başkent Kahire olayların merkezi olması hasebiyle çok zarar görmüş, şehirdeki mimari yapıların birçoğu zarar görmüştü. Önce İskenderiye’de Attârîn Camii’ni inşa ettiren Bedr el-Cemâlî daha sonra Kahire’nin surlarını tamir ettirmiştir. Bâbü’z-Züveyle, Bâbü’l-Fütûh ve Bâbü’n-Nasr da onun döneminde inşa edilmiş ve kalıntıları günümüze kadar ulaşmıştır.¹⁹⁵

Halife Müstansır-Billâh, Bedr el-Cemâlî’yi Mısır’a gizliden çağırmıştır. Devlet erkânından kimse Halifenin Bedr el-Cemâlî’yi kurtuluş olarak gördüğünü ve bu nedenle çağırdığını bilmediği anlaşılmaktadır. Özellikle askeri yönü ön plana çıkmış olan Bedr el-Cemâlî sıradan bir komutan olarak girdiği Mısır’da yaklaşık yirmi bir yıl hüküm sürmüştür. Devleti krizden çıkarmayı başarmış ancak sınırların daralmasına engel olamamıştır. Askeri dehasının yanında siyasi dehası da olan Bedr el-Cemâlî, Müstansır-Billâh döneminde vezirlik yapan diğer isimlerden farklı olarak devletteki bütün işleri eline almıştı. Aynı şekilde her ne kadar Müstansır-Billâh zayıf bir halife olsa da diğer vezirler onun kadar güçlü değildi ancak Bedr el-Cemâlî halifenin yetkilerinin birçoğuna sahip olmuştu. O hem ordunun hem de devletin kontrolünü elinde tutmuştur. Özellikle Mısır’a ilk geldiğinde kendisine engel olabilecek bütün unsurları ortadan kaldırıp mal varlıklarını devletin kasasına aktarması ve kendisi Kahire dışında savaşırken yerine bıraktığı adamlarını iyi seçmiş olması onun başarısını da ortaya koymaktadır. Çünkü bu süreçte, otorite boşluğuna rağmen, geçmişte yaşanan olayların benzerleri yaşanmamıştır. Devleti yeniden ihya eden Bedr el-Cemâlî belki de Fâtımî Devleti’nin ömrünün uzamasına vesile olmuştur.

1.6. Müstansır-Billâh Döneminde Etnik Unsurlar ve Fâtımî Ordusu

Fâtımî hükümeti ve ordu arasındaki gerilimler Fâtımî tarihi açısından oldukça önemlidir. Anlaşıldığı kadarıyla ordu ve hükümet arasındaki ilişki toplum ve ekonomi üzerinde olumsuz etkiye sebep olmuştur. Olaylarda bu denli etkili olması ve toplum ilişkilerini etkilemesi ordunun sosyo-askeri yapısından kaynaklanmıştır.

¹⁹⁵ Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 28/238-239; Makrîzî, *İtti’âzü’l-hunefâ*, 2/321; Özeydin, “Bedr el-Cemâlî”, 5/330.

Ordunun yapısı kısmen rejimin kasıtlı politikalarının bir sonucu, kısmen yerel koşulların bir sonucu ve kısmen de daha geniş İslâmi uygulamaların bir yansımasıydı.¹⁹⁶

Mısır'ın ele geçirilmesinden sonra değişen ve düzenli bir yapı haline getirilen Fâtımî ordusu çok uluslu bir yapıya sahipti. Halife Müstansır-Billâh tahta çıktığında, çok uluslu olan bu ordu kendisine miras kalmıştır. Ordu Fâtımî Devleti'nin kurucu dâisi olan Ebû Abdullah eş-Şîî tarafından Kutâme Berberîlerinden kurulmuştu. Güçlenen bu orduya Kuzey Afrika'da yapılan savaşlar sonucunda yenilen devletlerin askerleri de sonradan dahil edilmiştir. Özellikle Ağlebî askeri gelenekleri ve onların yerleşmiş kuralları Fâtımî ordusu üzerinde etkili olmuştur.¹⁹⁷

Müstansır-Billâh dönemine gelindiğinde Fâtımî ordusunun yapısı oturmuş ve asker sayısı da artmıştır. Bu dönemde Fâtımî ordusu; Kutâme, Bâtılıyye (Kuzey Afrika'da yaşayan yerli halk), Masmûdiler, asılları Arap olmamakla beraber Mısır'da doğmuş olan Türkler, Deylemliler ve Abîd-üş-şirâ (para ile satın alınmış köleler), Hicaz Bedevileri, Siyahî ve Beyazî Üstatlar gibi birçok unsuru barındırmaktaydı. Her bir grubun görevleri ve aldıkları maaşlar da farklıydı.¹⁹⁸ Ordu içerisinde bazı gruplar daha ön plandaydı. Özellikle Kutâme Berberîleri, Türkler ve Abîd-üş-şirâ'dan olan Sudan asıllı askerler diğer gruplardan hem sayıca fazlaydı hem de yaşanan olaylarda daha çok anılmaktaydılar.

Tarihin birçok devrinde bu şekilde çok uluslu bir orduya sahip olan devletlerde çıkan sorunlar zamanla Fâtımî Devleti'nde de kendini göstermiştir. Ordudaki gruplar arasında rekabet oldukça yaygın bir durumu ayrıca maaş ve statü istekleri de ordunun kontrol edilmesini zorlaştırmaktaydı. Mustansır-Billâh dönemi Fâtımî Devleti'nin ordusunu idare etmede sıkıntıların yaşandığı bir dönem olmuştur. Ordu içerisinde başlayan çatışmalar bazı devlet adamları ve Seyyide Rasad

¹⁹⁶ Yaacov Lev, "Army, Regime, and Society in Fatimid Egypt", *International Journal of Middle East Studies* 19/3 (1987), 337.

¹⁹⁷ Daftary, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, 205; Lev, "Army, Regime, and Society in Fatimid Egypt", 337.

¹⁹⁸ Nâsir-ı Hüsrev, *Sefername*, 159-160; Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 244.

tarafından da istismar edilince kötü sonuçlar ortaya çıkmıştır.¹⁹⁹ Bedr el-Cemâlî'nin gelişiyile ordu içerisindeki durum da düzelmiştir.

1.6.1. Berberîler

280 (893) yılında Ebû Abdullah eş-Şîî dâî olarak İfrîkiye bölgesine gönderilmiştir. Ebû Abdullah bu bölgede Şîî İsmâîlî düşüncüyü yayıp Fâtımî Devleti'nin alt yapısını oluşturmuş ve burada ikamet eden Züveylâ, Senhâce ve bilhassa Kutâme gibi Berberî kabileleri Şîîleştirmede ve Fâtımî davasına kazandırmada büyük bir başarı elde etmiştir. Bu kabilelerin de yardımı ile küçük bir ordu kuran Ebû Abdullah bölgedeki Sünnî Ağlebîleri alt ederek Ubeydullah el-Mehdî'nin gelişi için ortam hazırlamıştır.²⁰⁰ Ebû Abdullah'ın bu başarısındaki en büyük pay şüphesiz Kutâme kabilesine aitti. Bu kabile Fâtımî Devleti'nin kuruluşundan sonra sürekli askeri destek verdiklerinden dolayı Fâtımî ordusundaki konumları diğer gruplara göre daha üstteydi.²⁰¹ Kutâme'nin ordudaki konumu Ubeydullah el-Mehdî'nin bölgeye gelip ele geçirilen devletlerin kölelerini Fâtımî ordusuna almasıyla beraber zayıflamaya başlamıştır. Müstansır-Billâh'ın devraldığı orduda ise Kutâme, Türk birliklerin gerisinde kalmıştır. Halife Muiz-Lidinîllâh zamanına kadar ordu genişletilmiş ve Fâtımî ordusu; Sicilyalılar, Rumlar ve Berberî olmayan başka unsurları almanın yanı sıra Kutâme dışındaki başka Berberî kabileleri de kapsayacak şekilde genişlemiştir. Buna rağmen onlar ordunun önde gelen kesimini oluşturmaktaydılar.²⁰² Kutâmeliler konumlarından dolayı vergiden de muaftılar. Aynı şekilde Fâtımî halifelerinin özel koruma görevini de onlar yerine getirmekteydi.²⁰³

Müstansır-Billâh dönemine gelindiğinde Kutâme'nin eskisi gibi ön planda olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Azîz-Billâh döneminde özellikle at sırtında ok ve mızrak kullanmayı bilen köleler orduya dahil edilmiştir. Bunun nedeni ise devletin Doğu'ya doğru genişlediği esnada bu bölgedeki askeri sistemlerin Fâtımîlerin

¹⁹⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/226.

²⁰⁰ Daftary, *İsmâîlîler: Tarihleri ve Öğretileri*, 205; Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 60; Seyyid, "Fâtımîler", 12/228-237.

²⁰¹ Lev, *State and Society*, 81; Lev, "Army, Regime, and Society in Fatimid Egypt", 337.

²⁰² Daftary, *İsmâîlîler: Tarihleri ve Öğretileri*, 253.

²⁰³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/210-211.

sistemlerinden daha iyi olduğunun anlaşılmış olmasıdır. Fâtımî Devleti Kuzey Afrika'da maruz kalmadığı ordu nizamına ve silahlara Doğu'da maruz kalmış ve orduda reform bir ihtiyaç haline gelmiştir. Azîz-Billâh'tan sonra halife olan Hâkim-Biemrillâh da ordudaki siyahilerin sayısını arttırma yönünde bir yenilik yapmıştır. Bunula beraber her iki halife de Kutâme'nin sayısını arttırmaya çalışmışsa da Kutâmeliler Fustat'a yerleşip normal halka karışmış ve ordu ile ilgilenmemeye başlamışlardır.²⁰⁴ 439 (1047) yılında ordudaki Kutâmeli asker sayısı yirmi bin olarak aktarılmıştır.²⁰⁵ Bu sayı o dönemdeki bir ordu için oldukça büyüktür. Görüldüğü gibi Kutâme bu dönemde eskisi kadar değer görmese de ordu içerisinde varlık sağlamaktadır. Müstansır-Billâh'ın biat töreninde halifenin kapısında Türk birliklerle beraber nöbet tutmaları da Fâtımîlerin ilk askeri gruplarına ne denli sadık olduklarını göstermektedir.²⁰⁶ Müstansır-Billâh döneminin ilerleyen zamanlarına doğru Kütâme askeri odak olmaktan çıkmış ve onların yerini Türkler almıştır.

Fâtımî Devleti'nin kuruluşunda önemli rol oynayan Kütâmeliler her halife döneminde ön plana çıkan önemli bir askeri grup olmuşlardır. Müstansır-Billâh'ın küçük yaşta halife olmasından sonra annesi Seyyide Rasad'ın Sudanlı köle alımını arttırması ve bazı devlet adamlarının da ona misilleme yaparak Türklerin sayısını arttırıp desteklemesi orduda Kutâmelilerin ikinci plana düşmesine ve zamanla adlarının anılmamasına neden olmuştur.

1.6.2. Zenciler

Zenci grubunun Mısır'a gelişi Fâtımî Devleti kurulmadan önce olmuştur. Siyahilerin Mısır'da sayıca fazla olmaları Hz. Osman ile Nube (Sudan) kralı arasında yapılan Bakt antlaşması sonucunda Nube kralının Mısır valisine siyahi köleler göndermesi ile de açıklanabilir. Bu grup İhşîdîler zamanında bölgede istihdam edilmeye başlamıştır.²⁰⁷ Zencilerin Fâtımî ordusunda istihdam edilmeleri ise ilk halife olan Ubeydullah el-Mehdî döneminde başlamıştır. Ağlebîler'in yıkılması ile geride bıraktıkları arasında siyahi köleler de mevcut olduğundan Ubeydullâh el-

²⁰⁴ Lev, *State and Society*, 89-90; Thomson, *Politics and Power*, 43.

²⁰⁵ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, 159.

²⁰⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/211.

²⁰⁷ Mâcid, *Zuhûru Hilâfeti'l-Fâtımiyyîn ve sukûtuha fî Mısır*, 309; Nihat Yazılıtaş, "Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (2005), 202.

Mehdî bunları ordudaki asker ihtiyacını karşılamak için kullanmıştır.²⁰⁸ Halife Azîz-Billâh'ın orduda yaptığı reformdan sonra oğlu Hâkim-Biemrillâh siyahi kölelerin ordudaki sayılarını arttırmıştır. Müstansır-Billâh döneminin başlarına gelindiğinde ordudaki siyahilerin sayısı elli bin civarında olmuştur.²⁰⁹ Zira genel olarak bakıldığında Siyahilerin Mısır'da en yoğun olduğu dönem 11.yy. Halife el-Hâkim (996-1021) ve Sahibü's-Sudan (Siyahların Efendisi) lakabıyla anılan Müstansır-Billâh (1036-1094) dönemi olmuştur.²¹⁰

Siyahilerin ordudaki istihdamı Vezir Cercerâî'nin ölümüne kadarki süre zarfında Fâtımî Devleti için herhangi bir soruna neden olmamıştır. Hatta diğer gruplara göre daha az maaş ile daha fazla çalışmışlardır.²¹¹ Önceden değinildiği gibi bu dönemde ordu içerisindeki gruplar arasında yaşanan çatışmaların büyük bir kısmı da bu gelir dağılımındaki adaletsizlikten ortaya çıkmıştır. Özellikle Halife Hâkim-Biemrillâh ve Halife Zahir dönemlerinde siyahi unsurlar devletin belirli kademelerinde daha fazla istihdam edilmeye başlanmıştır. Bu durum diğer birlikler tarafından endişe ile karşılanmıştır.²¹² Müstansır-Billâh döneminde de Vezir Cercerâî'nin ölümüyle devlet işlerine karışmaya başlayan halifenin annesi Sudan asıllı Seyyide Rasad, kendi soydaşlarının devletteki sayılarını arttırma politikası yürütmüştür. Seyyide Rasad ordudaki Kutâme ve Türklere karşı siyahileri desteklediğini de açıkça beyan etmiştir.²¹³ Siyahilerin, halifenin annesi tarafından desteklenmeleri onların ordudaki diğer gruplara rakip olmalarına neden olmuştur. Böylece ordu içerisindeki hizipleşme de keskin hatlarıyla belirginleşmeye başlamıştır.

İncelenen kaynakların birçoğunda Seyyide Rasad'ın bu hamlesi eleştirilmiş ve Müstansır-Billâh döneminin kötü gidişatına sebep olduğu vurgulanmıştır. Bazı araştırmacılar ise Seyyide Rasad'ın siyahilere verdiği desteği anlamlı bulmuş ve bu

²⁰⁸ Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 68; Yazılıtaş, "Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", 202.

²⁰⁹ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, 159-160; Lev, *State and Society*, 88.

²¹⁰ Abbès Zouache, "Remarks on the Blacks in the Fatimid Army, 10 th -12 th CE", *Northeast African Studies*, (2019), 13.

²¹¹ Lev, *State and Society*, 94.

²¹² Lev, "Army, Regime, and Society in Fatimid Egypt", 340-341.

²¹³ Daftary, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, 303; Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 259; Özeydin, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", 32/119-121.

durumun ordudaki Kutâme ve Türk birlikleri arasında çıkması olası olan bir karışıklığı engellemek için atılmış bir adım ve denge politikası olduğunu ileri sürmüşlerdir.²¹⁴ Ancak Müstansır-Billâh döneminde etnik unsurların çatışmaları ve bu çatışmaların ülkedeki diğer sorunlarla birleşerek geri dönülmez bir zayıflamaya neden olduğu da bir gerçektir. 453 (1062) yılında Fâtımî Devleti'nde ciddi sorunlar önü alınmaz bir şekilde ortaya çıkmış ve siyahi askerler de bu sorunun bir tarafı olmuşlardır. Devlet 466 (1074) yılına kadar bu sorunlarla uğraşmak durumunda kalmıştır.²¹⁵ Sonuçta siyahiler Türklerle girdikleri çatışmalarda onlar tarafından hezimete uğratılmış ve birçoğu katledilmiştir.²¹⁶ Müstansır-Billâh döneminin başlarında Fâtımî ordusunda az bir maaş karşılığında çalışan siyahiler Türklerle beraber devletin istikrarını kaybetmesine neden olmuşlardır.

1.6.3. Türkler

Fâtımî ordusunun önemli unsurlarından biri de Türklerdi. Mısır'ın Türk olan İhşîdilerden alınması ile bu devlete hizmet eden Türkler Fâtımî ordusuna dahil edilmiştir. Bu şekilde ordu içerisinde istihdamları başlayan Türklerin sayısı giderek arttırılmıştır.²¹⁷ Ordudaki okçu ihtiyacını karşılamak amacıyla köle olarak alınan Türklerin çoğu Sünni bölgelerden Fâtımî Devleti'ne getirilmişlerdi. Bununla beraber 367 (978) yılında Halife Azîz-Billâh'ın Suriye'de Türk olan Alptekin'e karşı kazandığı zaferden sonra Türkler, İranlılar ve Deylemliler yoğun bir şekilde Fâtımî ordusuna alınmışlardır.²¹⁸ Türklerin ordudaki sayıları arttıkça Kutâmelilerin ordudaki etkinlikleri azalmaya başlamıştır. Kutâmeliler gibi halk arasına karışmayıp kimliklerini de koruyan Türkler, Fâtımî Devleti'nde güçlü komutanlar yetiştirmişlerdir.²¹⁹ Kahire'de karargâhları bulunan Türkler daha çok burada ve Fustat şehrinde bulunmaktaydılar. Müstansır-Billâh döneminin başlarında Türk

²¹⁴ Lev, *State and Society*, 95.

²¹⁵ Daftary, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, 303; Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 285-288.

²¹⁶ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/274.

²¹⁷ Yazılıtaş, "Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", 196.

²¹⁸ Thomson, *Politics and Power*, 46; Lev, *State and Society*, 84.

²¹⁹ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/261.

askerlerinin sayısı on bin olarak aktarılmıştır. Bu askerler orduda genellikle süvari konumunda bulunmuşlardır.²²⁰

Her halife değişiminde maaş talebi için saraya gelen askerler Müstansır-Billâh'ın halife seçilmesiyle beraber yine maaş talebi için saraya gelmişlerdir. Maaş talepleri esnasında Türklerin baskın olduğu bir grup küçük çaplı bir kargaşaya neden olmuştur. Bu kargaşanın bastırılmasından bir yıl sonra bu defa sadece Türklerden oluşan bir grup maaşlarının arttırılması için taşkınlık çıkarmaya başlamışlardır. Ancak ilk girişimde olduğu gibi bu girişimi de Vezir Cercerâi bastırmıştır.²²¹ Türkler ordudaki diğer gruplara göre olaylarda daha fazla ön plan çıkmışlardır.

Genel olarak bakıldığı zaman Türklerin Fâtımî Devleti'nde çoğunlukla yıkıcı bir rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca Türkler Şîî olan Fâtımîlerden farklı olarak ilk yetiştirilme tarzları ve Türkistan bölgesindeki Sünni bölgelere yakınlıkları nedeniyle Türk milliyetçiliğinin Sünni doktrininin esaslarına göre İslâm'ı benimsemeleri nedeni ile Sünni idiler.²²² Devletin tarihi göz önüne alındığında Mısır'ın fethinden Müstansır-Billâh döneminin sonuna kadar her dönemde Türklerin karıştığı karışıklıkların çıktığı anlaşılmaktadır. Müstansır-Billâh döneminde de Nâsırüddeve el-Hamdânî'nin, aslen Türk olmasa da Türkleri etrafında toplayıp isyan ettiği görülmektedir.²²³ Türklerin devlet içerisinde kazandıkları orantısız güç bu isyan sebebiyle çıkan çatışmalardan da anlaşılmaktadır. Türklerin Fâtımî Devleti içerisindeki etkin konumları Bedr el Cemâlî'nin gelmesiyle yok olmaya başlamıştır.

1.6.3.1. Nâsırüddeve el-Hamdânî Öncülüğünde Başlayan İç Savaş

Son Hamdânîlere mensup olan Nâsırüddeve el-Hamdânî'nin isyan etmeden önceki hayatı ile ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Fâtımî Devleti ile ilişkisi, devletin önemli komutanlarından olan Anuştekin ed-Dezberî'nin ölümünden sonra başlamıştır. Dezberî'nin ölmesi üzerine 433 (1041) yılında Halife Müstansır-Billâh tarafından Şam'a vali olarak atanmıştır. Dezberî'nin ölümünden sonra bölgede başlayan isyanlarla uğraşan Nâsırüddeve 441 (1049) yılında bölgede istenen başarıyı

²²⁰ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, 159; Lev, *State and Society*, 84; Yunus Emre Aydın, "Fâtımî Ordusunda Türk Unsuru", *USAD* 12 (2020), 353.

²²¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/210-211.

²²² Selahaddin Ali Aşur, "Suretu Nâsırüddeve b. Hamdan a'la'l-Hilafeti'l Fâtımiyye fi Mısır", *Mecelleti'l Arabi* 23/1 (2015), 96.

²²³ Daftary, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, 303.

sağlayamayınca Remle'ye sürgün edilmiştir.²²⁴ Nâsırüddeve'nin kaynaklarda bir daha ortaya çıkışı Müstansır-Billâh dönemindeki isyan zamanı olmuştur.

Müstansır-Billâh döneminde yaşanan en önemli olaylardan biri de önce ordu içerisinde başlayıp daha sonra büyüyerek topluma sirayet eden iç savaş olmuştur. Bu olayın ana karakterleri Sudanlı köleler ile Türkler olmuştur. Bu iki grubun rekabeti Halife Azîz-Billâh döneminde orduda yapılan reform ile başlamıştır. Sudanlı kölelerin orduya alınması ile konumlarının sarsılacağını bilen Türkler ordu içerisinde prestijlerini korumak için siyahilerle sık sık çatışmalara girmişlerdir.²²⁵ Bu çatışmalar Müstansır-Billâh döneminde içinden çıkılmaz bir boyuta ulaşmıştır. Vezir Cercerâî'nin ölümünden sonra yönetime geçen Seyyide Rasad ve onun yardımcısı ve aynı zamanda köle tüccarı olan Ebû Sa'd et-Tüsterî Türklerin aleyhine olmak üzere siyahi kölelerin sayısını arttırmışlardır.²²⁶ et-Tüsterî'nin Türklere karşı olumsuz tavırları sadece bununla da sınırlı değildir. Başta devletteki Yahudi çalışanlar ve Sudanlı köleler olmak üzere birçok grubun maaşlarında iyileştirmeler yaparken Türkler için aynı hassasiyeti göstermemiştir. Bu da devlet içerisinde kendisine zıt bir grubun ortaya çıkmasına neden olmuştur.²²⁷

Türkler ile Sudanlı köleler arasındaki ilk çekişmeler Vezir Felâhî döneminde başlamıştır. Vezir olarak atanmasına rağmen et-Tüsterî'den dolayı sadece ismen bu makamda bulunduğunu anlayan Felâhî ondan kurtulmak için Türklere yanaşmıştır. Böylece devlet içerisinde üstü kapalı bir bloklaşma meydana gelmiştir. Bir tarafta Seyyide Rasad, et-Tüsterî ve destekçileri diğer tarafta Vezir Felâhî ve onun destekçileri. Bu durum devletin huzurunu kaçırmaya başlamış özellikle ordu mensupları arasında bu ayrışmanın kötü sonuçları kendini göstermeye başlamıştır. Vezir Felâhî, et-Tüsterî'ye karşı planını devreye sokmak için 439 (1047) yılında bedevi Arap kabilelerine karşı başarılı savunma yapıp Müstansır-Billâh nezdinde

²²⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *Târihu Dimaşk*, 134; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/383; Daftary, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, 303.

²²⁵ Yazılıtaş, "Fâtîmi Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", 202.

²²⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/216.

²²⁷ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hulefâ*, 2/195; Çelik, *Fatımiler Devleti Tarihi (909-1171)*, 309.

konumu yükselen Türk komutan Azîz ed-Devle Reyhan ile yakınlaşmaya başlamıştır.²²⁸

Vezir Felâhî Azîz ed-Devle'nin gücünden faydalanmak için kendisiyle yakınlaşmışken Azîzü'd-Devle Sudanlı köle birlikleri ile Türkler arasında Bâbü'z-Züveyle de çıkan çatışmalar esnasında hastalanmış ve ölmüştür. Felâhî Azîz ed-Devle'nin et-Tüsterî tarafından zehirlenerek öldürüldüğü haberini ordudaki Türkler arasında yaymıştır. Bu haberi alan üç Türk, et-Tüsterî'yi saraya giderken yolda yakalayıp döverek öldürmüşlerdir.²²⁹ Halife Müstansır-Billâh olayın faillerinin cezalandırılmak için yakalanmasını emretmiş ancak Türkler birlik olup olayı beraber yaptıklarını söyleyince halife bir şey yapamamıştır. Annesi Seyyide Rasad ise bu olaydan Vezir Felâhî'yi sorumlu tuttuğu için onu görevden alıp öldürtmüştür.²³⁰ Bu olay Türklerin hem Fâtımî halifeliğine hem de Sudanlı kölelere karşı düşmanca bir tavır benimsemelerine neden olmuştur.

Ordudaki Türklerin ve Siyahilerin düşmanlığı da bu olay ile başlamıştır. Ancak bu ilk olaydan sonra Fâtımî Devleti 441 (1049) yılında Şam bölgesinde isyan eden bedevi Arap kabileleri ile meşgul olduğu için ordu da dikkatini o yöne vermiştir. Bu isyanlar nedeniyle Suriye-Halep bölgelerinde seferler düzenleyen Fâtımî ordusu hem askeri hem de mali anlamda çok çaba harcamışsa da istediği başarıyı elde edememiştir. Yaklaşık üç yıl süren isyanlar nedeniyle gruplar arasında herhangi bir problem yaşanmamıştır.²³¹ Bu isyanların ardından Abbâsî Devleti'nin başkenti Bağdat'ta Arslan Besâsîrî isyanı başlamış ve Fâtımî Devleti de bu isyana destek vermiştir. Bu nedenle hem mali hem de askeri yardım gönderen Fâtımî Devleti bu dönemde devlet içerisinde yaşanan olayları geri plana itmiştir.²³² Bedevi Araplar aralıklı olarak isyanlarına devam ederken Nil Nehri'nin su seviyesinin istenen düzeye çıkmaması nedeniyle Mısır'da şiddetli bir kıtlık meydana gelmiştir. Bununla beraber 450 (1058) yılında Vezir Yâzûrî'nin de ölümüyle birlikte devlet

²²⁸ İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/1-2.

²²⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/217; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/195; İbn Tağrıberdî, *Nücümü'z-zahire*, 5/19

²³⁰ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/196; Özaydın, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", 32/119-121.

²³¹ Suheil Zakkar, *The Emirate of Aleppo 392/1002-487/1094* (London: University of London, Doktora Tezi, 1969), 31; Seyyid, "Fâtımîler", 12/228-237.

²³² İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/9; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/232; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı* (İstanbul: Milli Eğitim Yayınları, 1976), 48.

içerisindeki gruplar arasında var olan hoşnutsuzluklar çatışmaya dönüşmeye başlamıştır.

454 (1062) yılına gelindiğinde artık Fâtımîler, devleti yönetebilecek bir üst akıldan yoksundular. Bu otorite boşluğu ordu içerisindeki rekabetin de yeniden alevlenmesine ortam hazırlamıştır. Bu rekabeti kızıştıran kişi de Nâsırüddeve b. Hamdan olmuştur. 454 (1062) yılında Halife Müstansır-Billâh'ın her yıl bir rutin haline getirdiği Cub Âmira gezisi bu yıl Fâtımî Devleti'nin zayıflamasında en fazla etkiye sahip olan olayların başlangıcına zemin hazırlamıştır. Bu gezi esnasında Müstansır-Billâh şarkıcılar eşliğinde eğlence düzenlenmesini emretmiş ve askerler de ona katılmışlardır. Sonuçta sarhoş olan Sudanlı bir siyahi Türk askerlerinden biri ile tartışmaya girerek ölümüne sebep olmuştur. Türkler toplanıp halifenin huzuruna çıkmış ve olaydan haberdar olup olmadığını sormuşlardır. Olaylardan haberdar olmadığını dile getiren Halife Müstansır-Billâh ilk defa bu olayda annesini sorgulamıştır. Halifenin olayla ilgisinin olmadığını öğrenen Türkler Kûm Şüreyk denilen mevkide toplanıp siyahilere saldırmış ve onları mağlup etmişlerdir. Seyyide Rasad oğlunun kendisine karşı tutumuna ve desteklediği siyahilerin öldürülmelerine sinirlenip siyahi köle alımını arttırmıştır. Yaşanan olaylar sonucunda dönemin veziri el-Mağribî iki grup arasında uzlaşma sağlamıştır. Mağlup olan siyahi köleler Yukarı Mısır ve İskenderiye tarafına kaçmak zorunda kalırken Türkler başkent Kahire'de kalmışlardır.²³³

Yaşananlardan sonra Seyyide Rasad atadığı vezirlere siyahilerin sayısını arttırma ve onların tarafını tutup Türkleri hakir görmeleri konusunda baskı yapmaya başlamıştır. Türkler ise bu süreçte Nâsırüddeve'nin komutası altında birleşmeye başlamışlardır. İlk fiili çatışmalardan sonra 459 (1066) yılında siyahiler Türklerden intikam almak için Gize bölgesinde toplanmışlardır. Türkler onlarla savaşmak için Nâsırüddeve komutasında bölgeye gelmiş ve savaşmışlardır. Sonuçta Türkler zafer kazanmıştır. Kazanılan bu zaferden sonra konumları iyileşen Türkler, Halife Müstansır-Billâh'tan maaşlarının arttırılmasını talep etmişlerdir.²³⁴ Ekonomik krizle boğuşan devletin Türklerin isteğini karşılaması söz konusu olamazdı. Bu nedenle

²³³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/224-225; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/265-266; Sürûr, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımîyye*, 94; Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 283.

²³⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/226; İbn Tağrıberdî, *Nücümü'z-zahire*, 5/79.

Seyyide Rasad siyahilere açıktan yardım ederek onları Türklere karşı savaşma konusunda teşvik etmiştir. Bu durum Türkler tarafından Halife Müstansır-Billâh'a şikâyet edilmişse de annesine karşı duramayacağını bilen halife onları dikkate almamıştır.²³⁵

Seyyide Rasad'ın bu olaylar esnasında siyahileri Türklere karşı kışkırtması sadece kişisel bir çıkar meselesi gibi görünmemektedir. Daha çok devlet yönetimini Türkler gibi güçlü ve hırslı bir grubun eline bırakmamak için umutsuzca atılmış bir adımdı. Çünkü Türkler siyahilerle ilk girdikleri çatışmalardan zaferle çıkmış ve Halife Müstansır-Billâh'a hesap soracak kadar cüretkâr olmuşlardı. Nitekim 460 (1067) yılında, Nâsırüddeve komutasında birleşen Türkler Müstansır-Billâh'tan yine para talebinde bulunmuşlardır. Halife hem ülkede baş gösteren kıtlıkla uğraşırken hem de Nâsırüddeve ile ilgilenmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle elinde kalan son parayı da onlara vermiştir. Gücü artan Nâsırüddeve ülke içerisindeki siyahilerle savaşmaya devam etmiş hatta Kahire'den Yukarı Mısır'a kaçanları takip edip onlarla da savaşmış ancak mağlup olmuştur.²³⁶

Türkler güç kazanıp diğer etnik unsurlara karşı önemli bir ayrıcalık elde etmişlerdir. Devletin kaynaklarından istedikleri gibi faydalanmışlardır. Ancak durum onların istediği gibi de ilerlememiştir. Nâsırüddeve güçlenince yönünü siyahilerden Fâtımî Devleti'ne çevirmiştir. Bunu fark eden Türklerden bir grup İldeniz komutasında ondan ayrılıp Müstansır-Billâh'ın yanına gelmiştir. Halifeden Nâsırüddeve'yi alt edip ülkeden sürmesi için talepte bulunmuşlardır.²³⁷ Nâsırüddeve'nin asıl hedefinin Fâtımî Devleti'ni ele geçirmek olduğu bu hedef için de Türkleri kullandığı anlaşılmaktadır. Türklerle arası açılmış olsa bile kazandığı gücü kaybetmeyen Nâsırüddeve Fâtımî Devleti'ni bu süreçte çok yıpratmıştır. Müstansır-Billâh Türklerin bu isteğini yerine getirmiş ve Nâsırüddeve'den Kahire'yi terk etmesini istemiştir. Bu nedenle Nâsırüddeve Kahire'den ayrılıp Gize bölgesine gitmiştir. Ancak bu kadar ilerlemişken yaptığı işten vazgeçmeyen Nâsırüddeve Kahire'den ayrıldığı gece Tâcûlmülûk Şâdî ile görüşmüştür. Görüşmede, Fâtımî veziri Ebû Kadîna, İldeniz ve Türklere karşı ondan yardım istemiş ve olumlu cevap

²³⁵ İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/16-17.

²³⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/226-227; İbn Tağrıberdî, *Nücûmü'z-zahire*, 5/81.

²³⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/226.

almıştır. Tâcûlmülûk ve Nâsîrûddevele plan yapıp bu planı gün ağarınca devreye sokmuşlardır. Sonuçta Vezir Ebû Kadîna öldürülmüş, İldeniz ise kaçarak kurtulmuştur. Halife Müstansır-Billâh'ın da bu savaşa fiilen dahil olmasıyla beraber halk da Nâsîrûddevele ve yandaşlarına karşı savaşımıştır. Böylece mağlup olan Nâsîrûddevele Mısır'dan kovulmuştur.²³⁸

Nâsîrûddevele'nin isyanı hali hazırda zor durumda olan devletin durumunu daha da kötüleştirmiştir. Fâtîmî halifeliği merkeze uzak olan bölgelerde hâkimiyeti kaybetmiş, sürekli isyan eden Bedevi Araplar yine isyana başlamış ve Kuzey Afrika yeniden karışmıştır. Ancak onun Mısır'dan çıkarılması durumu çözüme kavuşturmamıştır. Mısır içerisindeki destekçilerini tamamen kaybeden Nâsîrûddevele'nin ortaklık için yeni arayışlara girdiği anlaşılmaktadır. Zira Mısır'dan ayrıldıktan sonra bölgede yeni bir güç odağı oluşturan ve Sünnî akideyi yayıp Fâtîmî Devleti'ni yok etmek gibi hedefleri olan Selçuklu Sultanı Alparslan'a bir elçi göndermiştir. Sultan'a, yardım etmesi ve asker göndermesi halinde hutbeleri onun ve Abbâsî halifesinin adına okutacağını bildirmiştir.²³⁹ Sultan Alparslan'dan istediği desteği alan Nâsîrûddevele 462 (1070) yılında İskenderiye ve Aşağı Mısır'ın bazı bölgelerinde Fâtîmî halifesi adına okunan hutbeye son verip Abbâsî Halifesi Kaim-Biemrillâh adına hutbe okutmuştur. Müstansır-Billâh Türklerden oluşturduğu üç ayrı askeri grubu Nâsîrûddevele'nin üzerine göndermişse de onu durdurmayı başaramamıştır.²⁴⁰

Nâsîrûddevele Fâtîmî Devleti'nin içerisinde bulunduğu kıtlığı ve ekonomik durumu bildiği halde ele geçirdiği yerlerden devlete tahıl ve gıda girişini yasaklamıştır.²⁴¹ Fâtîmî Devleti Nâsîrûddevele ile meşgul olduğu için devletin diğer bölgelerinde bazı emirliklerde Fâtîmî hutbelerine son verilmiş ve Abbâsî Halifesi adına hutbe okutulmaya başlanmıştır. Mekke'de de hutbeler Abbâsî Halifesi adına okunmaya başlamıştır.²⁴²

²³⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/226-229; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/278-279; Aydın, "Fâtîmî Ordusunda Türk Unsuru", 357.

²³⁹ İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/20.

²⁴⁰ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/302; Daftary, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, 304.

²⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/87.

²⁴² Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/303.

Türkler Nâsırüddeve'nin giderek daha fazla güç kazandığını ve Fâtımî Devleti'nin her geçen gün zayıfladığını görünce Nâsırüddeve ile yeniden anlaşma kararı almışlardır. Bu nedenle ona bir elçi göndererek Halife Müstansır-Billâh'ın elinde kalan son malların yarısını teklif etmişlerdir. Nâsırüddeve bu teklifi kabul etmiş ve Mısır'a tahıl akışını serbest bırakmıştır. Ancak bu anlaşmadan yaklaşık bir ay sonra Türkler ve Nâsırüddeve arasında yine tartışma çıkmış ve bu defa Nâsırüddeve adamlarıyla Mısır'a girmiştir.²⁴³ Onun emri ile Fustat ve civarı iki defa yağmalanıp ateşe verilmiştir. Müstansır-Billâh'ın halifeliğinin en zor ve en sıkıntılı yılları olarak bilinen 457-464 (1065-1072) yılları arası devlette kanun ve düzen toptan çökmeye yüz tutmuştur.²⁴⁴

Daha önce Selçuklu Sultanı Alparslan ile iletişime geçen Nâsırüddeve Sultanı, zaten hutbelerin büyük bir kısmının Abbâsî Halifesi adına okunan, Suriye-Halep ve Mısır'ı alması için bölgeye davet etmiştir. Selçuklu sultanı bu istek üzerine hazırlıklarını tamamlayıp yola çıkmışken Bizans tehlikesi baş göstermiş ve Sultan bu konu ile ilgilenmek için geri dönmüştür.²⁴⁵

Nâsırüddeve Fustat'ı ele geçirdikten sonra Müstansır-Billâh'a bir elçi vasıtasıyla mektup gönderip ondan mal istemiştir. Elçi, Müstansır-Billâh'ın yanına gelmiş ve onun, ayaklarında beyaz tahta bir nalın, boyasız, kemersiz bir hasır üzerinde oturduğunu görmüştür. Mektubu halifeye vermiş ve halife mektuba şöyle karşılık vermiştir: “Benim bu halde, böyle bir yerde oturmam Nâsırüddeve için yeterli değil mi?” Bu karşılığı alan elçi geri dönüp Halife Müstansır-Billâh'ın durumunu Nâsırüddeve'ye aktarınca o da halifeye her ay yüz dinar değerinde maaş tahsis etmiştir. Halifenin düştüğü bu duruma rağmen Kahire'de hutbeler halen onun adına okunmaktaydı.²⁴⁶

Türkler Nâsırüddeve'nin geldiği bu konumdan dolayı tedirgin olmaya başlamışlardır. Çünkü onun sıradaki hedefinin kendilerini Mısır'dan çıkarmak olduğunun bilincindeydiler. Bu nedenle Türklerin önde gelen komutanları İldeniz ve

²⁴³ İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/21; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/231.

²⁴⁴ Daftary, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, 304.

²⁴⁵ Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 289-290.

²⁴⁶ İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/21; Sürûr, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımîyye*, 98; Brett, *Fâtımî İmparatorluğu*, 291.

Beldekuş aralarında anlaşıp Nâsîrüddevle'yi öldürme kararı almışlardır. Harekete geçen Türkler 465 (1073) yılında Nâsîrüddevle'yi kurdukları komplo neticesinde öldürmüşlerdir. Aynı şekilde Benî Hamdân'ın Mısır'daki diğer fertleri ve Nâsîrüddevle'nin yardımcılarını da öldürmüşlerdir.²⁴⁷ Böylece Fâtîmî Devleti'ni uzun bir süre meşgul eden Nâsîrüddevle sorunu çözülmüştür. Ancak bu Fâtîmî Devleti'ni içerisine düştüğü âciz durumdan kurtaramamıştır. Halife Müstansır-Billâh ondan kurtulunca rahatlayacağını düşünmüştür. Lakin bu defa da Türk komutanlar İldeniz ve Beldekuş otorite boşluğundan faydalanıp devlette bağımsız hareket etmeye başlamışlardır. Müstansır-Billâh devletin daha fazla zarar görmemesi için olayları kontrol altına alabilmenin yollarını aramaya başlamıştır. Sonuçta Akkâ bölgesinde bulunan Ermeni asıllı Vali Bedr el-Cemâlî'ye mektup yazarak Mısır'a gelmesini istemiştir.²⁴⁸

Bedr el-Cemâlî'nin Mısır'a gelmesiyle beraber Halife Azîz-Billâh döneminden beri orduda önemli bir konumda bulunan Türklerin konumları sarsılmıştır. Fâtîmî Devleti'ne birçok faydalarının yanında en büyük zararı da yine ordudaki Türkler vermiştir. Bu dönemden sonra orduda yeni bir unsur olan Ermeniler ön plana çıkmışlardır. Ancak buna rağmen ilerleyen yıllarda ordu içerisinde Türk ve Sudan asıllı askerler dönem dönem çatışmaya devam etmiş ve devletin son demlerine kadar devleti uğraştırmıştır.²⁴⁹

1.6.4. Fâtîmî Ordusundaki Diğer Etnik Unsurlar

Fâtîmî Devleti kurulduğu yer olan İfrîkiye'ye ilk geldiklerinde bölge Türk devletlerinin yönetimi altındaydı. Yani bölgede önceden hüküm sürmüş olan Ağlebiler, İhşîdîler, Tolunoğulları gibi devletlerin orduları da farklı unsurların bir araya gelmesi ile kurulmuştu. Fâtîmîlerin bölgeyi ele geçirmesiyle beraber bu unsurlar Fâtîmî ordusunun temelini oluşturmuşlardır. Yukarıda bahsi geçen gruplar dışında, Avrupa kökenli olan Sakâlîbe (Slavlar) grubu bulunmaktaydı. Bu grup daha çok Balkanlar'dan, Sicilya'dan ya da Bizans ile yapılan savaşlardan elde edilen

²⁴⁷ İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/22; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/232; Sürûr, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtîmîyye*, 98; Özaydın, "Müstansır-Billâh el-Fâtîmî", 32/119-121.

²⁴⁸ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/311.

²⁴⁹ Münir Ecer, *Fâtîmîler Döneminde Eğitim* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2023), 63.

kölelerden oluşmaktaydı.²⁵⁰ Sayıları az olmakla beraber Rumlar, Franklar, Kürtler, yerli halktan olan; Barkıya, Batiliyye, Hamdaniyye, Backuriye ve Kayseriye grupları da orduda mevcuttu.²⁵¹

Türklerle birlikte “meşârika” grubunda sayılan Deylemliler de mevcuttu. Ancak Müstansır-Billâh döneminde yaşanan olaylarda isimleri hiç geçmemiştir. Bunun sebebi Türkler ile bir sayılmalarıdır. Orduda özellikle siyahi kölelerin sayılarının arttırılması birçok grup gibi onların da gölgede kalmasına sebep olmuştur.²⁵²

Ordu içerisindeki Rumlar Ağlebi Devleti’nden kalmışlardı. Bunlar Cevher es-Sıkkîlî’nin ordusuyla beraber Mısır’a taşınmış ve varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kökenleri belirsiz olan Rumlar Sakâlibe gibi beyaz köleler olarak da bilinmekteydi. Bu grup uzun süre Fâtımî ordusunda devlete hizmet etmiştir. Ordudaki diğer grupların Bedevi Araplar olduğu anlaşılmaktadır.²⁵³ Müstansır-Billâh döneminin sonlarına doğru Bedr el-Cemâlî’den dolayı orduya çok sayıda Ermeni de dahil olmuştur.

Dönemin diğer devletlerinde olduğu gibi Fâtımî ordusunda da paralı askerler bulunmaktaydı. İncelenen kaynaklarda Müstansır-Billâh döneminde yaşanan olaylarda bu etnik grupların isimleri hiç anılmamaktadır. Bu nedenle olaylarda Türkler ve Sudanlı siyahiler dışında başka grupların ismi geçmemektedir. Diğer grupların bu unsurları destekleyip desteklemediği, eğer desteklemişlerse hangisini destekledikleri de bilinmemektedir. Durum ne olursa olsun devleti bu kadar derinden etkileyen bir olayda ordunun müdahil olmaması düşünülemez.

1.6.5. Dönemin Diğer Askeri Faaliyetleri

Müstansır-Billâh 427 (1036) yılında Fâtımî Devleti’nin sekizinci halifesi olarak tahta çıktığında devlet en geniş sınırlara ulaşmış durumdaydı. Fâtımî Devleti’nin nüfuzu bugünkü Suriye, Filistin, Hicaz, Sicilya ve Kuzey Afrika’ya kadar

²⁵⁰ Yazılıtaş, “Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar”, 196.

²⁵¹ Lev, “Army, Regime, and Society in Fatimid Egypt”, 338-347.

²⁵² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/101; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb*, 28/172; Çelik, *Fatimiler Devleti Tarihi (909-1171)*, 252.

²⁵³ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, 160; Lev, “Army, Regime, and Society in Fatimid Egypt”, 338-339.

yayılmıştı.²⁵⁴ Bu kadar geniş sınırlara sahip olmak güçlü bir savunma sisteminin olmasını gerekli kılmaktaydı. Fâtımîler Müstansır-Billâh döneminin, iç savaşın olduğu 454-464 (1062-1072) yılları arası hariç, büyük bir bölümünde devleti savunmak amacıyla savaflara girmiştir. Bu savafların birçoğu önceden devlete bağlı olmakla beraber biraz güç kazandıktan sonra halifeye bağılılıklarını terk eden emirliklere karşı yapılmıştır.

Müstansır-Billâh'ın halife olduğu yıl Fâtımî Devleti'nin ünlü komutanı Anuştekin ed-Dezberî Suriye bölgesinde Halep'te emirlerle savaş halindeydi. Salih b. Mirdas'ı öldüren Anuştekin 429 (1038) yılında da Nasr b. Salih'i öldürerek Halep'in kontrolünü tekrar ele geçirmiştir. Halep'ten sonra Hama'ya geçen Anuştekin bu bölgelerde huzuru yeniden tesis etmiştir. Daha sonra oradan ayrılmayıp Bizans birlikleri ile savaşımıştır.²⁵⁵ 433'te (1041) Halep'te Simal b. Salih ve beraberindekiler yine Fâtımî Devleti'ne başkaldırmışlardır. Fâtımî Devleti ise o esnada Vezir Cercerâî ve Anuştekin arasındaki çekişmelere sahne olmuştur. Anuştekin yapılan baskılara dayanamamış ve kaçmak zorunda kalmıştır. Halep'in boş kaldığını gören Simal b. Salih adamlarıyla beraber tekrar Halep'e saldırmıştır. Bölgedeki güçlü komutanını kaybeden Müstansır-Billâh Simal b. Salih'in Halep'teki hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmıştır.²⁵⁶

Halep Müstansır-Billâh'ın hilafetinde en çok sorun yaşanan bölge olmuştur. Zira 440 (1049) yılında Fâtımî ordusu büyük bir grup halinde Halep şehrini muhasara etmiştir. Ancak şiddetli bir mukavemet ile karşılaşmışlardır. İkinci bir girişimde bulunan ordu bu defa şiddetli yağmur nedeniyle istediğini alamadan Yukarı Suriye'ye çekilmiştir.²⁵⁷ Fâtımî Devleti'nin söz konusu olan bölgeye ayrı askeri gruplar mı gönderdiği yoksa konuşlanmış bir grup askeri mi bölgede dolaştırdığı anlaşılmamaktadır. Ancak bölgede bir sorun yaşandığında ordunun hemen müdahale

²⁵⁴ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm: es-Siyâsî ve'd-dînî ve's-sekafî ve'l-ictimâ'î* (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, 1416), 4/187.

²⁵⁵ Kemâlüddin İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb fî târîhi Haleb*, ed. Celîl el-Mansûr (Beyrut: Darü'l Kitabi'l İlmiyye, 1417), 141-142; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/188

²⁵⁶ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 146.

²⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/417.

ettiği görülmektedir. Yapılan seferlerde Halep ele geçirilmemiş olsa da 441'de (1050) kalabalık bir ordu ile Halep şehri ele geçirilmiştir.²⁵⁸

Fâtımî Devleti bir yandan devlete bağlı olan emirliklerle uğraşırken bir yandan da özellikle Suriye bölgesini sürekli taciz eden Bizans Devleti ile uğraşmaktaydı. 446 (1054) yılında Fâtımî Devleti'nde yaşanan kıtlık nedeniyle Bizans İmparatorluğu'ndan yardım istenmiş ancak yardımın istendiği Bizans kralı ölmüş yerine İmparatoriçe Theodora geçmiştir. İmparatoriçe, Müstansır-Billâh'ın tahıl isteğini herhangi bir saldırı durumunda Fâtımî Devleti'nin kendilerine asker tedarik etme koşuluna bağlamıştır. Buna kızan Müstansır-Billâh Hasan b. Mülhem komutasında bir orduyu Afâmiyye'deki Bizans kuvvetlerine saldırımları için göndermiştir. Ancak Fâtımî ordusu bozguna uğramıştır.²⁵⁹

447 (1055) yılında Halep'te Selçuklu tehlikesi baş göstermiştir. Aynı yıl Arslan Besâsîrî Bağdat'ta Fâtımî Halifesi adına hutbe okutacağını iddia ederek Müstansır-Billâh'tan yardım istemiştir. Fâtımî ordusu dikkatini bir süreliğine bu olaya çevirmiştir. Besâsîrî'nin Bağdat macerası hüzünlü bir şekilde 451 (1060) yılında onun ölümüyle son bulmuştur.²⁶⁰

Kahire dışında görev yapan ordunun bazı unsurları bu defa devletin içerisinde taşkınlık çıkarmaya başlamıştır. İncelenen kaynakların hepsi Fâtımî Devleti'nin iç savaşına yer vermiştir. Bu nedenle 451-466 (1060-1074) tarihleri arasında ülke dışında, Bedr el-Cemâlî'nin faaliyetleri hariç, ordunun faaliyetlerine kaynaklarda daha fazla yer verilmemiştir. Müstansır-Billâh'ın altmış yıllık hükümdarlık süresi boyunca ordu birçok badireye tanıklık etmiştir. Devlete çok büyük zarar veren iç çatışmalar dışında ordudaki grupların birlikte devleti korumak için mücadele ettikleri görülmektedir.

Sonuç olarak Müstansır-Billâh'ın uzun soluklu hükümdarlık serüveni boyunca birçok alanda olduğu gibi Fâtımî ordusu da dinamik ve devletin geleceğini etkileyecek olan olaylara sahne olmuştur. Atalarından ona tevarüs eden ordu birçok değişimle kendisinden sonraki halifeye geçmiştir. Halife Müstansır-Billâh'ın

²⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/425.

²⁵⁹ İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/6-7; Sürûr, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımîyye*, 376-377.

²⁶⁰ İbn Tağrıberdî, *Nücümü'z-zahire*, 5/57.

devraldığı tarihten itibaren bölünmüş olan ve her fırsatta halifeyi maaş konusunda sıkıştıran etnik unsurlardan oluşan Fâtımî ordusu zapt edilmesi zor bir yapıya sahipti. Ordudaki sosyal yapı en üstte Türkler en altta ise siyahiler ve Fâtımîlerin kuruluşunda önemli bir rol üstlenen Kutâme şeklinde konumlanmıştı. Her grubun ordudaki rolü farklı olmak üzere bunlar devletin geniş sınırlarını korumak amacıyla farklı bölgelerdeki askeri üslere yerleştirilmişlerdi.²⁶¹

Müstansır-Billâh ordunun başındaki yetkili isimdi çünkü ordu halifenin emriyle hareket ederdi. İlk dönemlerde bu görevi halife adına annesi Seyyide Rasad üstlenmiştir. Ancak Bedr el-Cemâlî Kahire'ye gelişiyle halifenin ordu üzerindeki yetkilerini kendi üzerine almıştır.²⁶²

1.7. Müstansır-Billâh Döneminde Sosyo-Kültürel Hayat

Fâtımîler Mısır'ı ele geçirdikleri zaman bölgede onlardan önce başka etnik kökenlere sahip insanlar bulunmaktaydı. Bu unsurlar başta yerel halk olan Kıptîler olmak üzere Araplar, Türkler, köle olarak getirilen Rumlar, Sudanlılar, Franklar, Slavlar, Kürtler ve Ermeniler şeklinde sıralanabilir.²⁶³ Birbirinden oldukça farklı olan bu gruplar zamanla kaynaşmış ve eski Mısır toplumunun geleneklerini benimsemiştir. Bu durum bölgenin çok kültürlü bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Yukarıda da değinildiği üzere Fatımî Devleti bu etnik grupların bir kısmını devlet ordusunda istihdam etmiştir. Fâtımîler bölgeye ilk girdiklerinde hedefleri İslâm'ı kendi bayrakları altında birleştirme ve Şîî doktrinlerini yaymadaki amaçlarına adanmak için Mısır'daki halkın onayını alıp kendilerini benimsetmekti. Bu nedenle Mısır'ı ele geçirdikten sonra halka eziyet etmemiş ve devletin önemli kademelerinde görev yapanları kovmak yerine görevlerinde kalmalarına müsaade etmişlerdir.²⁶⁴

İncelenen kaynaklar arasında, özel olarak Fâtımî Devleti'ni ve bu devletin halifelerini aktaran kaynaklara bakıldığında müelliflerin birçoğunun bu dönemin

²⁶¹ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, 159-160.

²⁶² Seyyid, "Fâtımîler", 12/228-237.

²⁶³ Lev, "Army, Regime, and Society in Fatimid Egypt", 338-347; Yazılıtaş, "Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", 196.

²⁶⁴ Mâcid, *Zuhûru Hilâfeti'l-Fâtımiyyîn ve sukûtuha fî Mısır*, 243-244.

toplumsal sınıflarını açık bir şekilde aktarmadığı görülmüştür. Bununla beraber bazı kaynaklarda aktarılan pasajlardan Fâtımî toplumunun avam ve havas şeklinde iki gruba ayrıldığı anlaşılmaktadır.²⁶⁵ Ayrıca Fâtımî Devleti'nin ön plana çıkmış dâîilerinden biri olan Kadî Nu'mân De'âimü'l-İslâm adlı eserinde toplumun beş tabakadan oluştuğunu belirtmiştir. Eserde bu tabakalar şu şekilde sıralanmıştır; Askerler, daha sonra vali, kadı, kâtip gibi devlet işlerine yardımcı olanların oluşturduğu genel grup, toprak sahiplerinden vergi toplayan vergi memurları, tüccar ve zanaat erbabı, ihtiyaç sahibi muhtaç insanlar.²⁶⁶ Ancak Halife Müstansır-Billâh döneminde Fâtımî toplumunun bu şekilde sınıflara ayrılıp ayrılmadığına dair net bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Fâtımî Devleti'nin her dönemimde olduğu gibi bu dönemde de toplumun en tepesinde halife ve ailesi bulunmaktaydı. Halifenin dinî ve dünyevi konularda her türlü tasarruf hakkı bulunmaktaydı.²⁶⁷ Müstansır-Billâh'ın dinî konularda ön plana çıkarken siyasi konularda daha çok etrafındaki güçlü insanların etkisinde kaldığı anlaşılmaktadır.

Müstansır-Billâh döneminde halife ve ailesinden sonra ön plana çıkan grup şüphesiz ki başta vezirler olmak üzere devlet ricali olmuştur. Bunlar da kendi aralarında kılıç erbabı ve kalem erbabı olarak ikiye ayrılmıştır. Kılıç erbabının ilk kademesini vezirler oluşturmaktadır. Bu dönemde üç vezir ön plana çıkmıştır. Bunlar Ali el-Cercerâî, Hasan el-Yazûrî ve Bedr el-Cemâlî'dir. Kılıç erbabı ise özellikle devletteki askeri işlerden sorumlu olan yetkililerin oluşturduğu gruptu. Bedr el-Cemâlî ile birlikte vezirler de bu sınıfa dahil olmuşlardır.²⁶⁸ Müstansır-Billâh'ın hilafetinin ilk yıllarında devletteki divanlar ve bu divanlara başkanlık edenler işlerini düzenli bir şekilde yürütmüşlerdir. Ancak yaşanan olaylar bu görevlerin de aksamasına neden olmuştur.

²⁶⁵ Nu'mân İbn Muhammed, *Kitâbü İftitâhi'd-da've*, thk. Ferhât Deşrâvî (Tunus, 1975), 306; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/126.

²⁶⁶ Nu'mân İbn Muhammed, *De'â'imü'l-İslâm ve zikrû'l-helâl ve'l-harâm ve'l-kadâyâ ve'l-ahkâm an ehli beyti Resûlillâh aleyhi ve aleyhim efdalü's-salât*, thk. Âsaf Ali Asgar Feyzî (Kahire: Darü'l Mearif, 1963), 1/357.

²⁶⁷ Müstansır-Billâh, *es-Sicillâtü'l-Müstansırıyye*, 127.

²⁶⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*, 5/134-135.

Fâtımî Devletinde yaşayan sıradan halkın Mısır nüfusunun çoğunluğunu oluşturduğu ve bu insanların devlette işveren saflarında yer almayan, serbest meslek türlerine sahip olan kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Mısır'ın topraklarının tarıma elverişli olması sebebiyle halkın büyük bir kısmı tarım ile uğraşmaktaydı.²⁶⁹ Müstansır-Billâh döneminde özellikle Halic'in Açılması adıyla bilinen ve Nil Nehri'nin istenen seviyede taşması hasebiyle kutlanan bayramın coşku içerisinde kutlanması tarımın halk arasında ne denli yaygın olduğunu yansıtan en güzel örnektir.²⁷⁰ Kahire'de yaşayan halkın oturdukları evler dışında başka bir mülke sahip olmaları devlet tarafından sınırlandırılmıştır. Bunun yerine devlet evler inşa edip halk arasında isteyen kişilere kiraya vermekteydi. Bu nedenle Müstansır-Billâh'ın hilafetinin ilk yıllarında yaklaşık sekiz bine yakın eve sahip olduğu belirtilmiştir.²⁷¹

Her ne kadar sıradan insanlar Müstansır-Billâh döneminde Mısır toplumunun büyük bir bölümünü oluştursa da çoğu zaman güçsüz ve otoriteye tabi olmuşlardır. Bu dönemde yaşanan kıtlıklar ve siyasi çalkantılara rağmen Halife'nin otoritesine karşı isyan etmemişlerdir. Bununla beraber Halife'nin de halka karşı nazik ve cömert olduğu anlaşılmaktadır.

Fâtımî toplumunu oluşturan önemli bir grup da tüccarlar olmuştur. Birçok ticaret yolunu elinde bulunduran Fâtımî Devleti için tüccarlar her dönemde varlık göstermişlerdir.²⁷² Müstansır-Billâh döneminde de ticaret her düzeyde uygulanmaktaydı. Tüccarların Halife nezdinde de önemli bir konumları bulunmaktaydı. Bu nedenle Halifenin düzenlediği bayramlara, resmî törenlere ve bazı etkinliklere de davet edilirdi.²⁷³ Bu dönemde yaşanan şiddetli kıtlık ve iç savaştan sonra Fâtımî Devleti'nin merkezi Kahire'de ticari faaliyetler sekteye uğramış olsa da sınır bölgelerinde ticaret devam etmiştir. Öyle ki Bedr el-Cemâlî

²⁶⁹ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, 170-171.

²⁷⁰ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, 158.

²⁷¹ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, 152-153.

²⁷² Daftary, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, 313-314; Bernard Lewis, "Fâtımîler ve Hindistan Yolu", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11/1-4 (1952), 357-358.

²⁷³ Sûltan Abdülmünim Abdülhamid, *el-Hayatü'l-içtimâiyye fi'l-asri'l-Fâtımî* (Kahire: Darü'l Sekafeti'l İlmiyye, 1999), 66.

Fâtımî Devleti'ne giriş yaptığında sınırdaki Tinnis ve Dimyat limanlarında bulunan tüccarlardan borç mal almıştır.²⁷⁴

Mısır'da dinî hayat da en az toplum kadar farklılık göstermekteydi. Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler beraber yaşamaktaydı. Aynı şekilde bu dinlerin farklı mezhep grupları da bir arada yaşamaktaydı. Çoğunluğu Sünnî akideyi benimsemiş olan Müslümanlar Şîî Fâtımî yönetimi altında rahat yaşamışlardır. Müstansır-Billâh döneminde başta Vezir Yâzûrî olmak üzere birçok Sünnî Müslümanın devletin önemli kademelerinde görev yaptığı bilinmektedir.²⁷⁵ Devletin önemli pozisyonlarında sadece Müslümanlar bulunmamaktaydı. Ehl-i kitap ya da diğer ismi ile zımmî olarak varlıklarını sürdüren Yahudi ve Hristiyanlar da Fâtımî Devleti'nde önemli mevkilere gelmiştir. Resmi anlamda ilk Fâtımî veziri Halife Aziz-Billâh döneminde atanan Yahudi asıllı Yakub b. Killis olmuştur.²⁷⁶

Müstansır-Billâh döneminde de Yahudi asıllı vezirlerin olduğu bilinmektedir. Bununla beraber vezir olmasa da en az bir vezir kadar devlette söz sahibi olan Tüsterî kardeşler de Yahudi asıllı idi. Ancak Müstansır-Billâh döneminde devletin kademelerinde görev yapan Yahudiler bazı durumlarda devletin karışmasına sebebiyet vermişlerdir. Zira ikisi de Yahudi asıllı olan Vezir Felâhî ve Ebû Sa'd et-Tüsterî devlet içerisindeki Sudanlı ve Türk kökenli askerler arasındaki çatışmaların başlamasına sebep olmuşlardır.²⁷⁷

Yahudi ve Hristiyanların sadece siyasette değil devletin ticaretinde de önemli yerleri olduğu görülmektedir. Müstansır-Billâh döneminde 440 (1048) yılında yaşanan bir kıtlık esnasında Mısır'ın zenginlerinden olan Hristiyan bir tüccardan erzak yardımı istenmiştir.²⁷⁸ Bu da devlet içerisinde istedikleri işi yaptıkları ve zenginleşebildiklerini göstermektedir.

Müstansır-Billâh döneminde Fâtımî Devleti'nde eğitim-öğretim konusu hakkında kaynaklarda yeteri kadar bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber Fâtımî

²⁷⁴ İbn Müyesser, *Ahbârü Mısır*, 2/22-23; İbn Haldûn, *el-İber*, 4/82; Mâcid, *Zuhûru Hilâfeti'l-Fâtîmiyyîn ve Sukûtuha fî Mısır*, 325.

²⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/482; İmad, *The Fatimid Vizierate: 969-1172*, 182.

²⁷⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*, 3/553.

²⁷⁷ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/195; Sürûr, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, 84.

²⁷⁸ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, 176-177.

Devleti'nin kayda değer ilmi bir birikime sahip olduğu bilinmektedir. Halife Azîz-Billâh döneminde el-Ezher Camii önemli bir akademi haline getirilmiş ve devlete ait büyük bir kütüphane kurulmuştur. Yine Halife Hâkim-Biemrillâh döneminde özellikle İsmâîlî düşüncüyü öğretmek için Dârü'l-Hikme kurulmuştur. Bu vesileyle devlete birçok ilim adamı yetiştirilmiştir. Ancak Halife Müstansır-Billâh döneminde yaşanan kıtlık ve iç savaş esnasında Halifenin değerli eşyalarının yağmalanması sonucunda içerisinde iki yüz bin kadar eserin bulunduğu kütüphane de yağmalanmış ve bu durum içerisinde değerli kitapların bulunduğu kütüphanenin dağılmasına sebep olmuştur.²⁷⁹ Dârü'l-Hikme de bu yağma ve talanların hedefi olmuştur. Buradaki kitapların önemli bir kısmının İskenderiye'ye gönderilmesine karar verilmiş ancak yolda bu kitaplar da isyancılar tarafından telef edilmiştir.²⁸⁰

Fâtımî Devleti'nde eğitimde İsmâîlî düşünce etrafında şekillenmekteydi. Bu nedenle Fâtımî propagandası yapıp İsmâîlî düşüncüyü yaymak için çalışan dâîler eğitim faaliyetlerinde de ön plana çıkmıştır.²⁸¹ Böylece eğitim faaliyetleri aynı zamanda propaganda faaliyetleri olarak da kullanılmıştır. Bu şekilde Fâtımî daveti birçok bölgeye yayılmıştır. Devletin her döneminde olduğu gibi bu dönemde de bazı dâîler bu konuda ön plana çıkmıştır. Özellikle, Yemen'de eğitim faaliyetleri yürüten Abdullah ez-Zevâhî ²⁸² ile Irak bölgesinde bulunan ve daha sonra Mısır'a gelip baş dâî olan Müeyyed-Fiddîn eş-Şirazî dönemin ön plana çıkan dâîlerdir.²⁸³

Dâî Abdullah ez-Zevâhî Müstansır-Billâh'ın hilafetinden önce, babası Halife Zahir döneminde Yemen'e gönderilmiştir. Burada Şîî öğretileri anlatmak ve Fâtımî davetini yaymak için faaliyetlerde bulunmuştur. Gerekli alt yapıyı oluşturup eğitim halkalarını genişleten ez-Zevâhî Yemen halkının büyük bir kısmına İsmâîlî düşüncüyü benimsetmeyi başarmıştır.²⁸⁴ Özellikle bulunduğu bölgedeki üst düzey insanlarla iletişim kuran Dâî ez-Zevâhî Yemen'de söz sahibi olan ve Şâfiî fakihi olan Kadı

²⁷⁹ Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İFAV, 1995), 4/1008-1011.

²⁸⁰ Ecer, *Fâtımîler Döneminde Eğitim*, 268-269.

²⁸¹ Ecer, *Fâtımîler Döneminde Eğitim*, 78.

²⁸² Ecer, *Fâtımîler Döneminde Eğitim*, 131; Cengiz Tomar, "Suleyhiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/480-481.

²⁸³ Özeydın, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", 32/119-121.

²⁸⁴ Muhammed Süheyl Takkûş, *Tarihu 'l-Fâtumîyyin fî şimâli İfrîkiyye ve Mısır ve Biladi 'ş-Şam* (Beyrut: Darü'l Nefâis, 2007), 371.

Muhammed b. Ali es-Suleyhî vasıtası ile onun oğlu Ali ile tanışmıştır. Ali'yi İsmâilî öğretisi üzerine yetiştiren ez-Zevâhî onu Fâtımî davasına bir dâî olarak kazandırmıştır. Ali es-Suleyhî, Halife Müstansır-Billâh döneminde Yemen'de büyük bir emirlik kurarak burada hutbeleri Fâtımîler adına okutmayı başarmıştır.²⁸⁵ Yemen'de yürütülen eğitim faaliyetleri sonucunda İsmâilî eğitim faaliyetleri Hindistan'a kadar taşınmıştır.

Müeyyed-Fiddîn eş-Şirâzî, Müstansır-Billâh döneminin önemli isimlerinden biridir. Babası da Fâtımî dâîsi olan Müeyyed-Fiddîn'in belagati açık, anlaşılır, etkileyici olduğu ve dili çok iyi şekilde kullanan biri olarak ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda birçok konuda bilgi sahibi olan Müeyyed'in dâî olarak görev yaptığı dönemde Fâtımîler İsmâilî düşüncüyü birçok yerde yaymışlardır.²⁸⁶ Müeyyed-Fiddîn'in en büyük başarısı ise Abbasî egemenliğinde bulunan bölgelerde kısa süreli de olsa Halife Müstansır-Billâh adına hutbe okutması olmuştur.

429 (1037-1038) yılında Şiraz'da bulunan Büveyhiler'in Fars emiri Ebû Kâlicâr ile bağlantı kuran Dâî Müeyyed-Fiddîn İsmâilî daveti yayıp Fâtımî halifesi adına hutbe okutmak istemiştir. Ancak Ebû Kâlicâr ona itimat etmemiş ve onu Şiraz'dan çıkarmak için uğraşmıştır. Ama Müeyyed-Fiddîn üstün zekâsı ve başarılı üslubu ile Ebû Kâlicâr'ın güvenini kazanıp Şiraz'da kalmayı başarmıştır. Ebû Kâlicâr ile dostluğu altı yıl (429-435/1034-1035 1043-1044) süren Müeyyed-Fiddîn bu şekilde bölgedeki faaliyetlerine daha iyi odaklanmıştır. Çalışmalarının neticesini alan Müeyyed-Fiddîn, Ebû Kâlicâr'ın da desteği ile Ahvâz'da Abbâsî halifesi adına okunan hutbeye son vermiş ve hutbeyi Fâtımî halifesi Müstansır-Billâh adına okutmuştur.²⁸⁷ Ancak bu durum uzun sürmemiştir. Abbasî halifesi Kâim-Biemrillâh, Büveyhi Emiri Ebû Kâlicâr'a bir mektup göndererek hutbeleri tekrar Abbâsî halifesi adına okunmasını sağlamasını ve Dâî Müeyyed-Fiddîn'i kendisine teslim etmesini

²⁸⁵ Ecer, *Fâtımîler Döneminde Eğitim*, 131; Tomar, "Suleyhîler", 37/480-481.

²⁸⁶ İdrîs b. el-Hasen b. Abdillâh Kureşî, *Uyûnü'l-ahbâr ve fûnûnü'l-âsâr*, thk. Mustafa Gâlib (Beyrut: Darü'l Endülüs, 1984), 454.

²⁸⁷ Hibetullah b. Mûsâ b. Dâvûd eş-Şirâzî Müeyyed fi'd-Dîn, *Dîvânü'l-Mü'eyyed fi'd-Dîn*, thk. Muhammed Kâmil Hüseyin (Kahire: Darü'l Kitâbü'l Mısır, 1949), 25-27; Müeyyed fi'd-Dîn, *es-Sîre*, 55; Süleyman Genç, *Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsiri İsyanı* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 1995), 61.

istemiştir. Konumunu düşünerek bu konumdan vazgeçemeyeceğini anlayan Ebû Kâlicâr, halifenin isteklerini kabul etmek zorunda kalmıştır. Ancak bu isteklerin en önemlisi olan Müeyyed-Fiddîn'i Abbâsî halifesine teslim etmeyi kabul etmemiştir. Zaten Şî inanca sahip olan Ebû Kâlicâr, Müeyyed-Fiddîn vasıtasıyla kabul ettiği Fâtımî davetini ve Fâtımîlerle olan bağı koparmayı istememiştir. Bu nedenlerle Ebû Kâlicâr, Müeyyed-Fiddîn'e gizlice mektup yazıp Şiraz'ı terk etmesini, buranın onun için tehlikeli olabileceğini bildirmiştir.²⁸⁸ Sonuçta dâî Müeyyed-Fiddîn burada durmanın ne kendisi için ne de savunduğu dava için faydalı olmayacağını anlayınca bölgeyi terk etme kararı almıştır. Ahvâz'dan çıkan Müeyyed-Fiddîn yaklaşık yedi ay Hille emiri Mansur b. Hüseyin ile çölde yaşamıştır.²⁸⁹ Daha sonra Kûfe'ye giden Müeyyed-Fiddîn oradan da Mısır'a geçmiştir. Müeyyed-Fiddîn gittiği bölgelerin hepsinde Fâtımî davası için İsmâilî öğretiyi yaymaya çalışmıştır. Bazı bölgelerde ise dava için gerekli alt yapıyı kurmuştur.

Mısır'a giden Müeyyed-Fiddîn ülkenin içerisinde bulunduğu durumdan dolayı hayal kırıklığına uğramıştır. Fâtımî halifesine hizmet etmek için çok hevesli olan Müeyyed-Fiddîn, halifenin etrafının istenmeyen unsurlarla çevrili olduğunu görmüştür. Bu nedenle Mısır'da kalıp Halife Müstansır-Billâh'a hizmet etmek istemiştir. Ancak dönemin veziri Yâzûrî bu durumu kendisi için tehlikeli görmüştür.²⁹⁰

Dâî Müeyyed-Fiddîn Abbasî Devleti sınırları içerisinde yürüttüğü eğitim faaliyetlerinin önemli sonuçlarını Mısır'a döndükten sonra almaya başlamıştır. Zira onun Mısır'a dönüşünden sonra Abbasî Devleti bünyesinde yaşayan Şîiler sık sık ayaklanıp devlete baş kaldırmaya başlamışlardır. Bu durumdan faydalanan devletin önemli komutanlarından biri olan ve Besâsîrî lakabıyla bilinen Ebû Haris Arslan et-Türki de devlete karşı isyan etmiştir.²⁹¹ Fâtımî Veziri Yâzûrî, Besâsîrî'ye yardım etmesi ve bölgedeki emirlikleri Fâtımî davasına kazandırması için Dâî Müeyyed-Fiddîn'in tekrardan Abbasî topraklarına gönderilmesini sağlamıştır. Sonuçta

²⁸⁸ Genç, *Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsîrî İsyanı*, 66.

²⁸⁹ Kureşî, *Uyûn*, 492.

²⁹⁰ Müeyyed fi'd-Dîn, *Dîvân*, 37.

²⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/347; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/166-167.

Müeyyed-Fiddîn'in desteği ve çalışmaları ile Besâsîrî'nin askeri gücü ile Bağdat'ta bir yıl süre ile hutbeler Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh adına okunmuştur.²⁹²

Müeyyed-Fiddîn Mısır'a döndükten sonra baş dâî olarak görevine devam etmiş ve 470'te (1078) Kahire'de ölmüştür.²⁹³ Müeyyed-Fiddîn'in Abbasî topraklarında yürüttüğü başarılı eğitim faaliyetleri bazı emirliklerin ve üst düzey kişilerin Fâtımî davasına katılmasına yol açmıştır.

Halife Müstansır-Billâh döneminde görev yapan dâîlerden biri de Horasan ve civarında faaliyet göstermiş olan Nâsır-ı Hüsrev'dir. Müeyyed-Fiddîn'den eğitim aldığı anlaşılan Nâsır-ı Hüsrev, 444 yılında (1052) Mısır ziyaretinden sonra Belh'e dönmüştür. Burada ve Horasan bölgesinde eğitim faaliyetlerini sürdürmek için birçok zorluğa katlanmıştır. Özellikle o bölgede bulunan Sünni Selçuklu emirlerinin desteğine sahip olan ulemanın düşmanlığına maruz kalmıştır. Buna rağmen o bölgelerde Fâtımî davetini birçok insana ulaştırmayı başarmıştır.²⁹⁴

Müstansır-Billâh döneminde imar faaliyetlerinin sayısı da fazla olmamıştır. Bu dönemde yapılan mimari eserlerin büyük bir kısmı Vezir Bedr el-Cemâli tarafından inşa edilmiştir. Bedr el-Cemâlî göreve geldiğinde iç savaş esnasında zarar görmüş olan Kahire surlarını tamir ettirmiştir. Bâbü'z-Züveyle, Bâbü'l-Fütûh ve Babü'n-Nasr olarak bilinen ve çok büyük olan üç kapıyı da o inşa ettirmiştir. Bedr el-Cemâlî, İskenderiye'de Attâr Camii ve Kahire'de Cüyûşî Camii olmak üzere iki de camii inşa ettirmiştir.²⁹⁵

Müstansır-Billâh döneminde güzel sanatlar, astronomi bilimi gibi konularda da çalışmaların yapılıp yapılmadığı kaynaklarda aktarılmamıştır. Bu dönemde devlette yaşanan olayların büyüklüğü ve dinamik yapısı bu dönemdeki sosyal ve kültürel hayatın kaynaklarda geri planda kalmasına sebep olmuştur.

²⁹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/32; Hatîb Ebû Bekr Ahmed b. Ali Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve Zeyluhu*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l İlmiyye, 1417), 9/408; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 19/56.

²⁹³ Mustafa Öz, "Müeyyed-Fiddîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/482-483.

²⁹⁴ Daftary, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, 324-325; Ecer, *Fâtımîler Döneminde Eğitim*, 146-147.

²⁹⁵ Hittî, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, 4/1013; Özeydin, "Bedr el-Cemâlî", 5/330.

1.8. Müstansır-Billâh Döneminde Ekonomik Hayat

Fâtımî Devleti kurulduktan sonra hızlı bir yayılmacı politika gütmüştür. Bu politikanın sonucunda sınırlarını genişletmiş ve bir imparatorluk hüviyetine bürünmüştür. Bu süreçte Fâtımîlerin nüfuzu bugünkü Suriye, Filistin, Hicaz, Sicilya ve Kuzey Afrika'ya kadar yayılmıştır. Fâtımî yöneticileri henüz Mısır'ı ele geçirmeden önce Avrupa ile ekonomik bağlantılar kurmuş ve bu bağlantıları Halife Müstansır-Billâh dönemine kadar genişleterek devam ettirmişlerdi.²⁹⁶

Nüfuzlarını yaydıkları bölgelerde bulunan önemli ticaret yollarını da ele geçiren Fâtımîler, ülkeleri için önemli bir gelir kaynağı da elde etmişlerdir. Mısırlı tüccarlar ve gemileri İspanya'ya kadar ulaşmıştır. Bu vesile ile ticari anlamda başarılar elde edilmiştir. Bu başarılar Halife Müstansır-Billâh döneminde devletten kopan Sicilya ve Kuzey Afrika bölgelerine rağmen devam etmiş ve burada bulunan Fâtımî ticaret üsleri gevşememiştir. Müstansır-Billâh'ın gönderdiği dâîler aracılığı ile Fâtımî hâkimiyetini kabul eden Yemenli Süleyhî ailesi vasıtasıyla ticaret yolları Hindistan'a kadar ulaşmıştır. Bu dönemde hem İsmâîlî düşünce hem de ticaret Hindistan'ın Gucerat sahillerine kadar ulaşmıştır.²⁹⁷ Geniş bir ağ şeklinde yayılmış olan bu ticaret yolları Fâtımî Devleti'ne refah getirmiştir. Bu nedenle Müstansır-Billâh halife olduğunda sınırları geniş ve refah seviyesi yüksek güçlü bir devleti devralmıştır.

Mısır'ın ele geçirilmesi Fâtımî Devleti'nin ticari hayatı için büyük bir avantaj olmuştur. Fâtımî halifeleri de bunun bilincinde oldukları için ekonomi politikalarını da buna göre şekillendirmişlerdir. Geçim kaynaklarının büyük bir kısmı tarıma bağlı olan Mısır'da devletin bir gerçeği olan kıtlıklardan korunmak ve ekonomik krizlerin tetiklenmesini engellemek için önlemler almışlardır. Müstansır-Billâh döneminde de bu önlemler alınmış ve devletin depoları tahıl doldurulmuştur. 440 (1048) yılında yaşanan dönemin ilk kıtlığı bu önlemden dolayı az bir hasar ile atlatılmıştır. Ancak

²⁹⁶ Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, 4/187; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)* (İstanbul: Kronik Kitap, 2022), 168; Marina Atila, *XI-XII. Yüzyıllar (1055-1171) Arasında Selçuklu-Fâtımî İlişkileri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1996), 44.

²⁹⁷ Daftary, *İsmâîliler: Tarihleri ve Öğretileri*, 313-314; Lewis, "Fâtımîler ve Hindistan Yolu", 357-358.

sonraki dönemlerde Vezir Yâzûrî'nin yanlış politikaları devletin büyük bir kıtlık ile mücadele etmesine sebep olmuştur.²⁹⁸

Küçük yaşta halife olan Müstansır-Billâh, babasının da veziri olan Cecerâî'nin gözetimi altında göreve başlamıştır. Her iki eli Halife Hâkim-Biemrillah döneminde kesilen Cecerâî oldukça başarılı ve tecrübeli biriydi.²⁹⁹ Onun tecrübesi Müstansır-Billâh döneminin ilk yıllarında devletin refahını korumuştur. Bu dönemde Fâtımî Devleti'ne seyahat eden Nâsır-ı Hüsrev burada gördüğü zenginlikleri eserinde şu şekilde aktarmıştır: “*Şehirliler pek zengindir...Şehri, pazarları öyle bir donattılar ki anlatsam kimse inanmaz, tuhafiye mağazalarıyla sarraf dükkânları ve diğer dükkânlar kimsenin duymadığı derecede altın, gümüş, sırmalı kumaşlar ve ipeklilerle donatılmıştı.*” Bu şekilde, biraz da abartılı bir dille, Fâtımî Devleti'nin o zamanki durumunu aktaran müellif ardından Halife'nin de zenginliğine vurgu yapıp Kahire'de ona ait olmak üzere en az yirmi bin dükkânın olduğunu, sayılamayacak kadar çok kervansaray, hamam gibi yapıların olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde halkın halifeden ne kadar emin olduğunu aktarmıştır.³⁰⁰ Bu bilgiler ışığında devletin o dönemde varlıklı olduğu, halkın da memnuniyet içerisinde yaşadığı anlaşılmaktadır. Devletteki kervansaray sayısının çokluğu da devletin ticaret yolları üzerinde merkezi bir konumda olduğunu göstermektedir.

Sadece Müslüman halk değil devlette yaşayan zimmîlerin de çok zengin oldukları anlaşılmaktadır. Nâsır-ı Hüsrev eserinde bu konuda bir Hristiyan'dan söz etmiştir: “*Orada Mısır zenginlerinden bir Hristiyan gördüm; gemileri, malı, mülkü hadde, hesaba sığmaz dediler. ... Hristiyan, padişahın ve vezirin keremiyle o kadar erzakım var ki altı yıl Mısır halkının ekmeğini verebilirim diye cevap verdi.*”³⁰¹ Görüldüğü gibi hem Müslüman halk hem de zimmîler Mısır'da refah içerisinde birlikte yaşamışlardır.

Müstansır-Billâh'ın hilafet döneminin ikinci yarısına kadar Fâtımî halifelerinin lüks bir yaşam sürdürdükleri de anlaşılmaktadır. Mısır'ı ele geçirdikten

²⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/419; Zeynep Güngörmez, *XI-XII. Yüzyıllarda Doğu Akdeniz'de Ticaret* (Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014), 59.

²⁹⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/209-210.

³⁰⁰ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, 152, 175.

³⁰¹ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, 175-176.

sonra halifeler için saraylar yapılmıştır. Bu sarayların en önemlileri Büyük Doğu Sarayı ve Batı sarayı idi. Fâtımî halifeleri genelde Büyük Doğu Sarayı diğer adıyla el-Muizzi Sarayı'nda ikamet etmişlerdir. Müstansır-Billâh da zamanının büyük çoğunluğunu bu sarayda geçirmiştir. Bu sarayda çalışanların sayısı ise otuz bin olarak aktarılmıştır.³⁰²

Halife Müstansır-Billâh'ın ilk halifelik yıllarında refah bir hayat yaşadığı anlaşılmaktadır. Fâtımî Devleti'nin yaptığı kutlama ve bayramlarda düzenlenen törenlerin ihtişamı da ülkenin iyi durumda olduğunu göstermektedir. Müstansır-Billâh'ın büyük oğlu Nizâr'ın doğum gününe denk gelen seyyah Nâsır-ı Hüsrev hem Kahire'deki halkın zenginliğini hem de bu doğum günü vesilesi ile yapılan şenliği abartılı bir dille eserinde aktarmıştır. Aynı şekilde Haliç'in açılış töreni de büyük kutlamalar eşliğinde yapılmaktaydı.³⁰³

Devletin bu refahı uzun sürmedi. Siyasi istikrarsızlık başta olmak üzere, kıtlıklar, ekonomik krizler ve sonuçta iç savaş Fâtımî Devleti'nin konumunu istikrarsızlaştırdı, devletin zayıflamasına neden oldu.³⁰⁴ Ülkede ekonomik durumu ve dolayısıyla sosyal ve siyasi hayatı en çok etkileyen şey ise şüphesiz ki Müstansır-Billâh döneminin ortalarında yaşanan şiddetli kıtlık olmuştur.

1.8.1. Müstansır-Billâh Döneminde Yaşanan Kıtlıklar

İslâm tarihinde diğer birçok devlette olduğu gibi Fâtımî Devleti'nde de birçok kriz ve felaket yaşanmıştır. Bunun sonucunda devlet büyük değişimler yaşamıştır. Bu felaketlerin en ağır olanı ise kıtlık ve bu kıtlıklarla seyreden salgın hastalıklar olmuştur. Yaşanan bu felaketler sadece sıradan halk tabakasını değil aynı zamanda devletin ileri gelen isimlerini de etkilemiştir. Devletin tarihi incelendiğinde Mısır'ı merkez edindikten sonra Nil Nehri'nin hareketlerine göre zaman zaman küçük boyutlu kıtlıkların yaşandığı anlaşılmaktadır.³⁰⁵

³⁰² Makrîzî, *el-Mevâiz*, 2/246-247; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, 153.

³⁰³ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, 174-175.

³⁰⁴ Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, 4/168.

³⁰⁵ Ahmed el-Seyyid el-Sâvî, *Mücaatu Mısır el-Fâtımîyye: Esbab ve Netaic* (Beyrut: Daru'l Tadamîn, 1988), 25.

Fâtımî Devleti tarihinde yaşanan en büyük kıtlık ise Halife Müstansır-Billâh döneminde yaşanmıştır. Bu kıtlık 457-464 (1065-1072) yılları arasında toplam yedi yıl sürmüştür. Kaynaklarda Hz. Yusuf döneminden beri yaşanan en büyük kıtlık olarak aktarılmış ve “şiddetü’l-uzma” ya da “şiddetü’l Müstansırıyye” olarak da isimlendirilmiştir.³⁰⁶ Büyük kıtlıktan önce de küçük çaplı bazı kıtlıklar yaşanmıştır. Devlet bu durumu öngörüp önceden tedbir almış olsaydı belki de “şiddetü’l-uzma” yaşanmayacaktı.

Müstansır-Billâh’ın hilafeti döneminde 439 (1047) yılında Fâtımî Devleti’ne komşu olan Musul, el-Cezîre ve Bağdat’ta şiddetli bir kıtlık ve buna bağlı olarak salgın hastalıklar ortaya çıkmıştır.³⁰⁷ Bu kıtlığın Fâtımî Devleti’ni etkilemediği anlaşılmaktadır. Zira kıtlığın yaşandığı zaman diliminde devlet kendisini siyasi istikrarsızlığa sürükleyen olayların başlangıcını yaşamaktaydı. 439 (1047) yılı Vezir Felâhî’nin Türkleri kışkırtarak Ebû Sa’d et-Tüsterî’yi öldürdüğü yıldır. 440 (1048) yılında yine Musul, el-Cezîre ve Bağdat başta olmak üzere; Mekke, Suriye ve Mısır’da şiddetli bir kıtlık yaşanmıştır. Bu defa Mısır’da da etkisini gösteren kıtlıktan devlet fazla etkilenmemiştir. Bu yıl Fâtımî Devleti Halep’te tehlikeye düşen egemenliğini tekrardan tesis etmek için yoğunluğunu o bölgeye vermişti. Bu nedenle devlet büyükleri bu kıtlığı çok ciddiye almamıştır.³⁰⁸ Bundan dört yıl sonra 444’te (1052) Nil Nehri’nin debisinin istenen seviyeye ulaşmaması nedeniyle Mısır’da bir kıtlık daha yaşanmıştır. Yaşanan bu kıtlığın ve salgın hastalıkların boyutu ciddi bir seviyeye ulaşmıştır. Bu nedenle Halife Müstansır-Billâh Bizans İmparatorundan tahıl yardımı istemiş ve bu yolla iki devlet arasında siyasi ilişkiler güçlendirilmiştir.³⁰⁹ Yaşanan bu durum ülkede büyük bir sıkıntıya neden olmuştur. 444 (1052) yılında yaşanan kıtlık sonucunda fiyatlar yükselmiş, salgın hastalıklar ve suç oranları da artış göstermiştir. Yaşanan kıtlığın süresi beklenenden uzun olmuştur. 446 (1054) yılına gelindiğinde Nil nehri yine istenen seviyede yükselmemiştir. Halifenin ve maiyetinin erzaklarına harcanan para dışında saray depolarında bir şey kalmamıştır.³¹⁰ Bu yıl

³⁰⁶ İbn Tağrıberdî, *Nücumü’z-zahire*, 5/3.

³⁰⁷ İbn Tağrıberdî, *Nücumü’z-zahire*, 5/43.

³⁰⁸ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, 9/419; Makrîzî, *İtti’âzü’l-hunefâ*, 2/201-202.

³⁰⁹ İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/6-7.

³¹⁰ Makrîzî, *İtti’âzü’l-hunefâ*, 2/226.

başlayan süreç Fâtımî Devleti'ni şiddetü'l uzma olarak bilinen büyük buhrana sürüklemiştir.

1.8.2. Kıtıkların Sebepleri

444 (1052) ve 446 (1054) yıllarındaki kıtlıkların etkileri halen devam ederken durum 457-464 (1065-1072) yılları arasında şiddetlenmiş ve Fâtımî Devleti'nin büyük oranda güç kaybetmesine neden olmuştur. Buna neden olan sebepler olayların daha iyi anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Mısır'da yaşanan kıtlıkların da en büyük sebebi Nil Nehri'nin tarım ve sulama yapılacak kadar taşmaması olarak belirlenmiştir.³¹¹ Bu da beraberinde mahsulün azalmasına ve fiyatların artmasına neden olmuştur.

Daha önce Mısır'da Nil Nehri'nin havzasında kurulan devletler gibi Fâtımî Devleti de tarıma büyük önem vermiştir. Nil Nehri'nin suyundan ve nehre bağlı olan verimli topraklardan faydalanmak, hasat elde etmek ve kalabalık olan nüfusu geçindirmek amacıyla etkin bir tarımsal yöntem uygulanmıştır.³¹² Bu yöntem Nil Nehri'nden en iyi şekilde faydalanmayı sağlayan projelerin geliştirilmesini, bunun için devlet gelirlerinden yatırım yapılmasını ve bu işlerle uğraşan özel birimlerin oluşturulmasını gerekli kılmaktaydı. Müstansır-Billâh döneminde de ülkede tarımsal işleri düzenleyen özel birimin olduğu ve ülke gelirinin bir kısmının sulama kanalları, köprü gibi yapılar için harcandığı anlaşılmaktadır. Devletin Nil Nehri'ne önem verdiği her sene yapılan kanal açılışlarının kutlamalar eşliğinde yapılmasından da çıkarılabilir.³¹³

Nil Nehri'ne bu kadar önem verilmesi suyunun çekilmesiyle daha çok anlaşılmıştır. Çünkü suyun her yıl olduğu gibi istenen seviyede taşmaması tarım topraklarının sulanmamasına, ekinlerin azalmasına ve dolayısıyla gıda fiyatlarının artmasına neden olmuştur. Ancak yedi yıl kadar uzun süren bir kıtlığı sadece Nil Nehri'ne bağlamak doğru bir yaklaşım olmaz. Çünkü Müstansır-Billâh'ın hilafetinin başlangıcında, etkin devlet adamlarının varlığı nedeniyle, krizlerle mücadele bir

³¹¹ Makrîzî, *İğasetü'l-ümme*, 92-93.

³¹² Amina A. Elbendary, "The Worst of Times: Crisis Management and Al-Shidda Al-'Uzma", *Money, Land and Trade: An Economic History of The Muslim Mediterranean* (London: I.B.Tauris, 2002), 69.

³¹³ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername*, 155-158; Râşid el-Berâvî, *Hâletu Mısır-ı'l-iktisadiyye fi ahdi'l Fâtumîyyin* (Kahire, 1948), 105.

nebze de olsa kolay olmuştur. Örneğin başarılı vezir Yâzûrî 444 (1052) yılında Nil Nehri'nden kaynaklı krizin üstesinden başarıyla gelmişti. Yâzûrî bu kıtlık zamanında tüccarların köylülerden tahıl peşin almalarını yasaklamıştı. Çünkü tüccarlar alınan tahılları bir müddet ellerinde tuttuktan sonra yüksek fiyatlarla piyasaya sürmekteydiler. Yâzûrî tahılları köylülerden satın alıp devlet depolarına doldurduktan sonra normal fiyatı ile halka ulaştırmıştır. Böylece artan fiyatların normale dönmesini sağlamıştır.³¹⁴

Yâzûrî bu krizin sakinleşmesinden sonra büyük krize yol açan yanlış bir politikaya imza atmıştır. Fâtımî Devleti her yıl çiftçilerden yüz bin dinarlık tahıl satın alırdı ve bunu ihtiyaç halinde değirmencilere ve fırınlara dağıtırdı. Bu uygulamanın amacı da tüccarların tahıl fiyatları üzerindeki spekülasyonlarını engellemektir.³¹⁵ Yâzûrî, Halife Müstansır-Billâh'ın huzuruna çıkıp yapılan bu tahıl stoklarının doğru olmadığını, piyasada fiyatların düşmesiyle beraber devlet deposundaki tahılların çürüyeceğini söylemiştir. Depolara tahıl yerine daha fazla kâr getiren ve daha geç bozulan; tahta, sabun, demir, kurşun, bal vb. ürünlerin alınmasını, bunların bozulmayacağını tavsiye etmiştir. Müstansır-Billâh da vezirinin bu tavsiyesine uymuştur.³¹⁶

Yâzûrî tarafından yapılan bu tavsiye Fâtımî Devleti'nin yıkılma sürecinin başlangıç sebebi olmuştur. Yâzûrî üstesinden geldiği kıtlığın bir daha tekrarlamayacağı gibi yanlış bir fikre kapılmıştır. Ancak onun bu hatalı politikası 446'da (1054) yaşanan kıtlıkta Fâtımî Devleti'ni âciz duruma düşürmüştür. Bu süreçte devlet depolarında yeteri kadar erzak kalmamış Fâtımî Devleti Bizans İmparatorluğundan tahıl istemek zorunda kalmıştır. Kraliçe Theodora tahıl göndermeyi Bizans Devleti'ne olası bir saldırı durumunda Fâtımî Devleti'nin yardım için asker göndermesi koşuluna bağlamıştır. Halife Müstansır-Billâh bu teklifi kabul etmemiş ve Fâtımî Devleti'ne tahıl gönderimi yapılmamıştır. Bu da iki devletin arasının bozulmasına neden olmuştur. Müstansır-Billâh, Kraliçe Theodora'ya

³¹⁴ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/226; Elbendary, "Al-Shidda Al-'Uzma", 74.

³¹⁵ Makrîzî, *İğasetü'l-ümme*, 96; el-Sâvî, *Mücaatu Mısır*, 62.

³¹⁶ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/225.

gözdağı vermek için İbn Mülhem komutasında bir orduyu sınırdaki Bizans askerlerinin üzerine göndermiştir.³¹⁷

Vezir Yâzûrî'nin yaptığı hata bununla da sınırlı kalmamıştır. 447 (1055) yılında Arslan Besâsîrî Bağdat'ta Abbâsî Devleti'ne isyan etmiştir. Abbâsî halifesi Kaim-Biemrillâh Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i Bağdat'a çağırınca Besâsîrî oradan kaçıp Rahbe'ye yerleşmiştir. Buradan Fâtımî Devleti ile irtibata geçen Besâsîrî Kahire'ye gitmek istediğini belirtmişse de Vezir Yâzûrî buna müsaade etmemiştir. Bunun yerine devletin içerisinde bulunduğu ekonomik krizi hiçe sayarak dâî Müeyyed Fiddîn vasıtasıyla Besâsîrî'ye yüklü miktarda yardım göndermiştir.³¹⁸

Yâzûrî'nin ölümünden sonra ülkede hali hazırda devam eden ekonomik sıkıntılar 457 (1064) yılında zirveye ulaşmıştır. Yine Nil Nehri'nin taşmaması nedeni ile başlayan süreç bu defa siyasi durumun bozulması, iç karışıklıklar ve uzun süre devam eden salgın hastalıklardan dolayı krizin süresini ve etkisini arttırmıştır.³¹⁹

Vezirini kaybeden Müstansır-Billâh siyasi kararları yalnız almıyordu. Siyasi bir otorite olarak zayıf olan Halife, annesi ve bazı devlet adamlarının yönlendirmesiyle hareket ediyordu. Yâzûrî'den sonra vezir atamaları istikrarsız bir hal almaya başlamıştır. Kısa sürede değişen vezirler ülkenin siyasi gidişatını bozmuştur. Müstansır-Billâh'ın da yetersiz kalması merkezi otoriteyi iyice zayıflatmıştır. Bu da devlet içerisinde kanunların aksamasına ve kaosun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Fâtımî Devleti'ne bağlı olan emirliklerin de durumdan etkilenmesi, tarım yapacak insan gücünün büyük bir kısmının kıtlıklardan etkilenmesi ve en önemlisi devletin ordusunda bulunan grupların rekabetlerinin getirdiği iç savaş ekonomik durumu daha da kötüleştirmiştir.³²⁰

Müstansır-Billâh'ın etrafı, annesinin hatalı politikası nedeniyle, siyahi askerlerle çevrilmişti. Bu askerler Türklerle sürekli bir çatışma halindeydi. Yaşanan çatışmalar açık savaşa dönüşünce Müstansır-Billâh iki unsur arasındaki dengeyi kurmayı başaramamıştır. Bazen annesinin ve onun desteklediği siyahi askerlerin

³¹⁷ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/230-231.

³¹⁸ İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/9; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 48.

³¹⁹ el-Berâvî, *Hâletu Mısır 'l-iktisadiyye*, 88.

³²⁰ Makrîzî, *İğasetü'l-ümme*, 96-98.

yanında yer alırken bazen de Türklerle anlaşıp onların yanında yer aldı.³²¹ Merkezi otoritenin zayıf olması devlet içerisinde fitnelerin çıkması ve büyümesi olası bir durumdur. Fâtımî Devleti'nde de böyle bir ortamı fırsat bilen Nâsırüddin b. Hamdân askeri gruplar arasındaki kutuplaşmalardan faydalanmıştır. Türklerin desteğini almış ve isyan etmiştir. Ekonomik kriz ve salgın hastalıklarla mücadele eden Fâtımî Devleti'ni sıkıştıran Türkler maaşlarını arttırması için halifeye baskı yapmışlardır. Kriz gittikçe büyürken güçlenen Nâsırüddin de Mısır'a kara ve deniz yoluyla erzak gönderilmesine mâni olmuştur.³²²

Bütün bu sebepler bir araya gelince Fâtımî Devleti'nde ordu dağılmış, Mısır'a giden yolların birçoğu kapanmış, salgın hastalıklar artmış ve insanlar kitleler halinde ölmeye başlamıştır. Bu nedenle tarım arazilerini işleyecek kimse bulunamamıştır. Fâtımî Devleti karanlık günler yaşamıştır.

1.8.3. Kıtıkların Etkileri ve Sonuçları

Tarihin de gösterdiği gibi devletler kuruluş sürecinden yıkılış sürecine kadar pek çok krizler yaşayarak varlıklarını sürdürür. Bazı durumlarda bu krizlerden kaçınmak ya da ortaya çıkmış olan krizi hafifletmek için çaba harcanmıştır. Ancak Müstansır-Billâh döneminde Fâtımî Devleti'nin yaşadığı ve genellikle şiddetü'l-uzma veya şiddetü'l-Müstansırıyye olarak anılan ve özellikle 457-464 (1064-1072) yılları arasını kapsayan krizi hafifletmek mümkün olmamıştır. Kriz yedi yıl sürmüştür. Yukarıda da değinildiği gibi bu krizin ağırlaşmasında, tehlike boyutunun artmasında ve uzun sürmesinde en büyük etken siyasi durumun bozulması, bölünmeler ve iç karışıklıklar olmuştur.³²³

Anlaşıldığı kadarıyla Fâtımî Devleti'ndeki kıtlık 444 (1052) yılından beri aralıklarla sürmüştür. 457'de (1064) şiddetini arttırmıştır. Krizin ilk belirtileri yüksek fiyatlar ve özellikle tahıl başta olmak üzere gıda fiyatlarının artması olmuştur. Bir somun ekmeğinin fiyatı on dört dinara kadar çıkmıştır. Buğdayın fiyatı ise iki yüz dinar olmuştur.³²⁴

³²¹ el-Berâvî, *Hâletu Mısır 'l-iktisadiyye*, 89.

³²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/87.

³²³ el-Berâvî, *Hâletu Mısır 'l-iktisadiyye*, 88.

³²⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 28/234.

Gıda tedarikinde sıkıntı yaşanması ve fiyatların çok fazla artması insanları farklı yollardan karınlarını doyurmaya mecbur bırakmıştır. Bu nedenle sokak hayvanları, köpekler ve kediler yakalanarak yenmeye başlanmıştır. Bunu da fırsata çevirenler köpekleri beş dinara satmaya başlamışlardır.³²⁵ İnsanlar açlıktan hurma ağaçlarını da yemiştir. Durum gittikçe kötüleşince insanlar birbirlerini yemeye başlamışlardır. Evlerinin damına gizlenip hazırladıkları kancalı düzeneklerle sokaktan geçenleri tuzağa düşürüp öldürmeye sonra da etini yemeye başlamışlardır.³²⁶ İnsanlar hayatta kalabilmek için her yolu denemişlerdir.

Mısır'da bu olaylar yaşanırken Nâsırüddeve'nin isyanı da şiddetlenmiştir. Bu olayda çıkan kargaşalarda da birçok insan ölmüştür. Nâsırüddeve'nin Mısır'a gıda girişini yasaklaması da halkı zor duruma sokmuştur.³²⁷ Bu kriz sadece sıradan halkı etkilememiştir. Aynı şekilde üst düzey devlet adamları hatta halife ve ailesi de ciddi anlamda etkilenmiştir. Halifenin annesi Seyyide Rasad ve kızları kıtlıktan kaçmak için Fâtımîlerin baş düşmanı olan Abbâsî Devleti'nin başkenti Bağdat'a kaçmışlardır.³²⁸

Müstansır-Billâh'ın sarayındaki elbiseler, süs eşyaları, mobilyalar, antika eşyalar gibi değerli şeylerin bir kısmı satılmış bir kısmı da yağmalanmıştır. Halifenin, sadece üzerine oturabileceği bir hasırı kalmıştır. Hatta Halife Müstansır-Billâh'ın durumu o kadar kötü bir hale gelmiştir ki atalarının mezar süslerini bile satmıştır. İnsanlar, birbirleri dahil, canlı olarak ele geçirdikleri her şeyi yedikleri için Mısır'da halifeye ait olan üç attan başka at kalmamıştır.³²⁹ Hatta bir gün Müstansır-Billâh'ın veziri katırıyla halifenin yanına gelmiş kendisi saraya girince bir grup katırını çalıp yemiştir. Halife olayın faillerini yakalatıp idam cezası vermiş ve onları idam ettirip ibret olsun diye cesetlerini sarayın dış kapısının önünde sergilemiştir. Ertesi gün asılan kişilerin cesetlerinin de yağmalanıp yenildiği öğrenilmiştir. Devletin durumu öngörülemez bir hal almaya başlamıştır. Soylu kadınlar nadide ve değerli

³²⁵ Makrîzî, *İğasetü'l-ümme*, 98.

³²⁶ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/297.

³²⁷ Makrîzî, *el-Mevâiz*, 2/160.

³²⁸ İbn Tağrıberdî, *Nücümü'z-zahire*, 5/2.

³²⁹ Gregory Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945), 1/319.

mücevherlerini yiyecek karşılığında satılığa çıkarmış ancak bunları satın alacak kimse bulamamışlardır.³³⁰

Yukarıda da değinildiği gibi bu krizin derinleşmesinin bir sebebi de güçlenen Türklerin halifeden sürekli maaşlarının arttırılmasını talep etmeleriydi. Fâtımî Devleti'nin düştüğü durumu gördükleri halde bu isteklerinde ısrarcı olmuşlardır. İstedikleri miktar ise maaşlarının aylık yirmi sekiz bin dinardan dört yüz bin dinara çıkarılması olmuştur. Bu konuda halifeyi sıkıştırmış ve sarayda kalan her şeyi yağmalamışlardır. Halife ise bu isteklerini karşılayabilmek için saraydaki mücevher, antika ve kitaplar da dahil her şeyi satmıştır.³³¹

Yaşanan bu doğal kriz sonucunda Fâtımî Devleti'nin maruz kaldığı en büyük sıkıntı ise ülke nüfusunun çoğuna yayılan ve yok eden salgın hastalıklar özellikle de vebanın yayılması olmuştur. Hastalıkların hızlı bir şekilde yayılmasının sebebi ise ölen insan ve hayvan sayısının fazla olması ve bunların gömülmesini sağlayacak iş gücünün de olmaması olmuştur. Cesetlerin bir kısmı sokaklarda bırakılırken bir kısmı da Nil Nehri'ne atılmıştır. Bu durumun salgına neden olan bakterilerin çoğalmasına yol açtığı düşünülmektedir.³³² İnsanların açlıktan leş yedikleri de göz önüne alındığında salgın hastalıkların kaçınılmaz olduğu bir gerçektir. Fâtımî Devleti'nde hergün neredeyse on bin kişinin öldüğü, Mısır'da bulunan bir aktarın ise günde bin şişe ilaç sattığı belirtilmiştir.³³³

Bu kıtlık sadece Mısır'ı etkilememiştir. Mısır'dan düzenli gıda akışı sağlanan Mekke de yaşanan krizden etkilenmiştir. Orada da önce ekmeğin fiyatı artmış ve yavaş yavaş ekmek tükenmiştir. Ülke halkı ve hacılar açlıktan ölmek üzereyken bir çekirge istilasası yaşanmıştır. İnsanlar bu çekirgeleri yiyerek hayatta kalmayı başarmışlardır. Durum bu şekilde devam ederken Mekke Emiri ülkede Fâtımî Halifesi adına okunan hutbeye son vermiş ve hutbeyi Abbâsî Halifesi Kaim-Biemrillâh adına okutmaya başlamıştır.³³⁴ Fâtımî Devleti'nde sefalet artmıştır. Birçok insan Mısır'ı terk edip civardaki ülkelere sığınmak zorunda kalmıştır. Fakir ile

³³⁰ Makrîzî, *İğasetü'l-ümme*, 99; Hasan İbrahim Hasan, *el-Fâtımîyyûn fî Mısır ve a'mâlühümü's-siyâsiyye ve 'd-dîniyye bi-vechin hâs* (Kahire: el-Emiriyye bi'l Kahire, 1932), 252.

³³¹ el-Berâvî, *Hâletü Mısır'ı'l-iktisadiyye*, 90-91.

³³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/478; el-Berâvî, *Hâletü Mısır'ı'l-iktisadiyye*, 80.

³³³ İbn Tağrıberdî, *Nücümü'z-zahire*, 5/59.

³³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/466-467; İbn Tağrıberdî, *Nücümü'z-zahire*, 5/84.

zengin arasında hiçbir fark kalmamış, herkesin başına aynı oranda talihsizlikler gelmiştir. Halifenin hayatını bile kadılardan birinin kızı kurtarmış, ona her gün iki somun ekmek getirmiştir.³³⁵

Yaşanan felaketlerin sadece Nil Nehri'nin taşmamasına bağlı olmadığı görülmüştür. Fâtımî Devleti doğu ve batı olmak üzere birçok ticaret yolunun kontrolünü elinde tutmaktaydı. Bu yollar Fâtımî Devleti'nin ticaret yapmasını ve diğer ülkelerle bağlantı kurmasını sağlamaktaydı. Ancak kriz esnasında ordudaki gruplar arasında yaşanan çatışmalar çok sayıda çiftçinin ölmesine, kalanların da tarım arazilerini terk etmesine sebep olmuştur. Eşkıyalık artmış yol güvenliği sağlanamamıştır. Çatışmalar esnasında Aşağı Mısır'ı ele geçiren Nâsırüddeve'nin oradan Mısır'a gıda ve tarım ürünlerinin sokulmasını engellediği gibi Yukarı Mısır'a kaçan siyahi kölelerin de bu taraftan ülkeye tahıl sokulmasını engellediği düşünülmektedir. Çünkü Mısır'a bu süreçte dışarıdan herhangi bir ürün girişinin yapıldığına dair kayda rastlanmamıştır.³³⁶

Müstansır-Billâh yaşanan bu olaylar karşısında halkının kendisine isyan etmesinden korkmuş olmalı ki valiyi çağırıp piyasada ekmek kalmadığını ve duruma çözüm üretmesini istemiştir. Halifenin huzurundan ayrılan vali hapiste bulunan idam mahkumlarını çıkarıp tüccar kılığına sokmuştur. Daha sonra ülkedeki tahıl tüccarlarını, fırıncıları ve değirmencileri toplayıp konu ile ilgili toplantı yapmıştır. Toplantıda, tüccar kılığına soktuğu adamları stok yaparak bu zor durumda halifeye karşı gelmekle suçlayıp idam ettirmiştir. Bunu gören tüccarlar, fırıncılar ve değirmenciler halifeye itaat sözü vermiş ve ellerinden geldiğince çalışacaklarını belirtmişlerdir.³³⁷ Yaşanan bu durum Halifenin olayların altından kendi başına kalkamadığını ve çözüm üretmediğini gözler önüne sermiştir. Halife, annesi Seyyide Rasad'ın ve onun adamlarının da bu süreçte kendisini yalnız bıraktıkları gerçeği ile yüzleşmek zorunda kalmıştır.

Kimi araştırmacılara göre bu krizde Mısır halkının üçte ikisi yok olmuştur. Aynı şekilde yirmi bir bin çocuk çiçek hastalığından dolayı doğduktan bir ay sonra

³³⁵ Hasan, *el-Fâtımîyyûn fî Mısır*, 252.

³³⁶ el-Berâvî, *Hâletu Mısır 'l-iktisadiyye*, 95.

³³⁷ Makrîzî, *İğasetü 'l-ümme*, 99-100.

ölmüştür. Yaşanan krizin isyancı Nâsırüddin'in 465 (1073) yılında öldürülmesi ile bir nebze de olsa hafiflediği anlaşılmaktadır.³³⁸ Hafifleyen kriz Bedr el-Cemâlî'nin 466'da (1074) Mısır'a gelmesiyle kademeli olarak kalkmıştır. Genel olarak bakıldığında devletin kıtlıklarla sadece yedi yıl değil daha uzun bir süre mücadele ettiği anlaşılmaktadır. Ancak yaşananların büyük bir krize dönüşmesi Halife Müstansır-Billâh'ın yetersizliğinden kaynaklanmıştır. Küçük yaşta kendisine naiplik yapan devlet adamları ve annesi gözetiminde hilafete gelmiş ve sembolik biri olarak hep olayların arka planının da kalmıştır. Fâtımî Devleti Müstansır-Billâh dönemindeki ilk kıtlık sınavını Vezir Yâzûrî zamanında vermiş ve vezir sayesinde çok hasar almadan atlatmıştır. Ancak vezirin ölümüyle bir üst akıldan mahrum kalan Müstansır-Billâh vezir atamalarındaki istikrarsızlık nedeniyle olayların içerisinde bocalamıştır. Onun zayıflığı gerek isyancılara gerekse ticari spekülasyon yapan kesime fırsat sunmuştur. Her zaman yaşanan kıtlıklar gibi başlayan kriz birçok faktörün bir araya gelmesiyle beraber büyük bir felakete dönüşmüştür. Halife ülkesinin durumunu kendisi düzeltemeyince, bundan sonra Fâtımî Devleti'nde halifeleri sembolik hale dönüştürecek olan Bedr el-Cemâlî'yi Mısır'a davet etmiştir.

³³⁸ el-Berâvî, *Hâletu Mısır 'l-iktisadiyye*, 95; el-Sâvî, *Mısır*, 68.

2. MÜSTANSIR-BİLLÂH DÖNEMİNDE HARİCİ GELİŞMELER

Diğer devletlerde olduğu gibi Fâtımî Devleti'nde de gerek devlete sınırı olan gerekse sınırı olmadığı halde bazı çıkarların bulunduğu diğer devletlerle diplomatik ve ticari bağlar kurulmuştur. Fâtımî Devleti bu bağları sürdürebilmek için yoğun çabalar sarf etmiştir. Halife Müstansır-Billâh döneminde de bu durum devam etmiştir. Ancak bu dönemde yaşanan olaylar devletin iç işlerinde olduğu kadar dış işlerinde ve diğer devletlerle ilişkilerinde de bazı değişimlerin yaşanmasına sebep olmuştur.

Halife Müstansır-Billâh yaşanan olumsuzluklara rağmen devletin statüsünü Hindistan'a kadar ulaştırmayı başarmıştır. Bu devletlerle gerek ticaret yolları vasıtası ile gerekse mektuplaşma yolu ile karşılıklı avantajlar elde edilmiştir.³³⁹ Müstansır-Billâh dönemi özelinde bakıldığında zaman diğer devletlerle olan ilişkiler, dönemin zorlayıcı koşulları nedeni ile çalkantılı ve daha çok düşmanlık üzerine kurulmuştur. Çünkü Fâtımî Devleti'nin diğer devletlerle ilişkilerindeki ilk hedefleri İsmâîlî düşüncenin sınırlarını olabildiğince genişletmekti. Bu da karşı tarafın çıkarları ile çatışmaktaydı.

Müstansır-Billâh'ın şahsiyeti göz önüne alındığında ve incelenen kaynakların sunduğu bilgiler doğrultusunda onun halife olarak diplomasideki konumu tespiti oldukça zor bir durumdur. Dönemi en ayrıntılı aktaran kaynak olan Makrîzî'nin *İtti'âzü'l-hunefâ* adlı eserinde bile Halife Müstansır-Billâh'ın başka devletlerden elçi kabulü yaptığına dair bilgiye ulaşılamamıştır. Aynı şekilde kendisinin de başka bir devleti ziyaret ettiğine dair de bir bilgiye rastlanmamıştır. Halife'nin, annesi Seyyide Rasad ve devlet adamları nedeniyle geri planda kalması diğer devletlerle ilişkilerinde de kendini göstermiştir. Halifenin işlerinin birçoğunu vezirlerin yerine getirdiği bir ortamda Müstansır-Billâh'ın ön planda olmaması anlaşılmaktadır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de ele alınacağı üzere halifenin bu tutumu Yemen'deki Süleyhî emirleriyle iletişimde farklılaşmaktadır. Bunun nedeni ise Halifenin dinî liderliği ile bu görüşmeleri yürütmesidir. Bu dönemin başında devletin sınırlarının geniş olması sınır komşularının da sayıca fazla olmasını kaçınılmaz kılmıştır. Ancak

³³⁹ Lewis, "Fâtımîler ve Hindistan Yolu", 358.

buna rağmen incelenen dönemde Fâtımî Devleti'nin diğer devletlerle olan ilişkilerine dair bilgiler oldukça kısıtlı aktarılmıştır.

2.1. Abbâsî Devleti ile Münasebetler

Halife Müstansır-Billâh'ın dış siyasetteki en büyük rakibi hiç şüphesiz Abbâsî Devleti idi. Zira Fâtımî Devleti'nin misyonlarından biri de hali hazırda İslâm âleminin temsilcisi konumunda olan Sünni Abbâsî Devleti'ni ortadan kaldırmaktı. Abbâsî Devleti İsmâîlî düşüncenin yayılmasının önündeki en büyük engeldi. Fâtımî Devleti'nin Abbâsî Devleti ile ilk karşı karşıya kalmaları Mısır bölgesinin hâkimiyeti ile ilgili olmuştur.³⁴⁰ Fâtımîlerin Mısır'a girdiği zaman diliminde Abbâsî halifeliği yıkılma sürecini yaşamaktaydı. Mısır henüz Tolunoğulları Devleti'ni kuran İbn Tulun döneminde Abbâsîlerden kopmuş durumdaydı. Abbâsî Devleti bir yandan bu durumla uğraşırken bir yandan da başkent Bağdat'taki iç karışıklıklarla mücadele içerisindeydi. Abbâsî halifeleri de Şîî Büveyhî emîrlerinin tahakkümü altında kalmışlardı.³⁴¹

Fâtımîler topraklarını genişletmiş ve Abbâsî Devleti'nin elinde olan Mısır, Suriye ve Kudüs gibi önemli bölgeleri ele geçirmişlerdir. Müstansır-Billâh döneminde, Abbâsî halifeleri Kadir-Billâh ve Kaim-Biemrillâh'ın halifelikleri zamanında iki devlet arasındaki münasebetler yoğunluk kazanmıştır.³⁴² Fâtımî Devleti Abbâsî topraklarında İsmâîlî düşüncüyü yaymak amacıyla sık sık dâîler görevlendirmiştir. Bu şekilde fiili saldırıdan çok Abbâsî toplumuna benimsedikleri düşüncüyü dayatarak girmeye çalışmışlardır.

Müstansır-Billâh dönemi Fâtımî-Abbâsî ilişkileri bağlamında önemli bir dönemdir. Dönemin başlarında Fâtımî Devleti nüfuz olarak Abbâsî Devleti'nden daha güçlü bir konumdaydı. Büveyhi emirlerinin kontrolünde olan Abbâsî Devleti'ni ortadan kaldırmaya çok yaklaşmış olan Fâtımîler önemli dâîlerinden birini olan Müeyyed fi'd-Dîn eş-Şîrâzî'yi bu önemli görevi yerine getirmesi için onların egemenlik alanlarında görevlendirmişlerdir. 429 (1037) yılında Abbâsî Devleti adına

³⁴⁰ Betül Yurtalan, *Abbâsîlerin Fâtımîlerle Mücadelesi ve Sünnîliğe Etkileri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022), 79.

³⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/507; Yıldız, "Abbâsîler", 1/31-48.

³⁴² Yurtalan, *Abbâsîlerin Fâtımîlerle Mücadelesi ve Sünnîliğe Etkileri*, 87.

Şîraz'da emirlik yapan Ebû Kâlicâr ile bağlantı kuran Müeyyed fi'd-Dîn, burada ve Ahvâz'da hutbeleri Fâtımî halifesi Müstansır-Billâh adına okutmayı başarmıştır. Ancak bu durumu öğrenen Abbâsî Halifesi Kaim-Biemrillâh hemen harekete geçerek Müeyyed fi'd-Dîn'i bölgeden uzaklaştırarak Fâtımî hutbelerine de son vermiştir.³⁴³ Fâtımîler dâiler vasıtası ile davalarını yaymaya çalışırken ordu da aynı görevi Mısır ve Şam civarında yerine getirmekteydi. Ancak devlet içerisinde yaşanan talihsiz olaylar onların Abbâsîlere karşı yürüttüğü politikalarını da sekteye uğratmıştır.

Genel olarak bakıldığında Halife Müstansır-Billâh bir imam-halife olarak Şîî düşünceyi benimsediği için Abbâsî tebaası arasında güçlü bir figür olarak algılanmamaktaydı. Ancak Fâtımî Devleti geniş sınırları ve zenginlikleri nedeniyle Abbâsî Devleti için tehlike arz ediyordu.³⁴⁴ İki devletin birbirine sınır komşusu olmalarına rağmen Halife Müstansır-Billâh'ın Abbâsî halifeleri ile herhangi bir diplomatik ilişkisinin olduğuna dair hiçbir kayda rastlanmamıştır. Fâtımî Devleti'nin kuruluşundan Müstansır-Billâh'ın hilafet dönemine kadar iki devlet arasındaki ilişki hep düşmanlıklar üzerine kurulmuştur. Dönemin Abbâsî halifesi Kaim-Biemrillâh 443 (1052-1053) yılında Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh'ı ve soyunu zemmeden bir bildiri tanzim ettirmiştir. Bu bildiride Fâtımîlerin, Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fâtıma'nın soyundan geldiklerine dair iddialarını yalanlıyor ve onların Mecûsilerden ed-Deysaniyye, Yahudilerden de el-Kaddahiye soyundan geldiklerini vurgulamaktaydı. Bu bildiri Abbâsî ülkesinde bulunan fıkıhçılar, kadılar ve eşraf tarafından imzalanmış ve çoğaltılıp farklı bölgelere de gönderilmiştir.³⁴⁵ Müstansır-Billâh'ın bu bildiriye karşılık verdiği dair herhangi bir bilgi bulunmamıştır.

Yayınlanan bildiri ile düşmanlıkları artan iki devlet Arslan Besâsîrî olayı ve Selçukluların tarih sahnesine çıkmasıyla sık sık karşı karşıya gelmişlerdir. 450 (1058) yılında başlayan Arslan Besâsîrî olayı başlangıçta Fâtımî-Abbâsî mücadelesi iken Selçukluların olaya müdahil olmasıyla beraber Selçuklu-Fâtımî mücadelesine

³⁴³ Müeyyed fi'd-Dîn, *es-Sîre*, 55; Genç, *Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsîrî İsyanı*, 66.

³⁴⁴ Thomson, *Politics and Power*, 120.

³⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/447; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/162; Makrîzî, *İtti'âz*, 2/223.

dönüşmüştür. Bu olayda yaklaşık bir yıl Abbâsî Devleti'ndeki hutbeler Fâtımî halifesi Müstansır-Billâh adına okunmuştur.³⁴⁶

Müstansır-Billâh döneminde iki devletin ilişkileri, Besâsîrî olayı haricinde, fiili çatışmalardan çok dinî otoritelerin ön planda olduğu bir soğuk savaş gibi olmuştur. Selçukluların Abbâsî Devleti'ne davet edilmeleriyle Fâtımî-Abbâsî ilişkileri de en asgari seviyeye düşmüştür.

2.2. Selçuklu Devleti ile Münasebetler

Bir boy halinde faaliyetlerini sürdüren Selçuklular, Gaznelilere karşı yapılan Dandanakan Savaşı (432/1040) sonucunda bir devlet hüviyetinde tarih sahnesindeki yerini almıştır. Kurulan devletin tanınması maksadıyla Abbâsî halifesine bir mektup yazılmıştır. Yazılan mektup Selçukluların, Sünni Abbâsî hilafetine bağlılıklarının da bir sembolü olmuştur.³⁴⁷ Selçuklu Devleti'nin kurulduğu zamanda İran ve ötesi ile İspanya (Endülüs) istisna edilecek olursa İslâm âleminin geri kalan kısımları Şîî devletlerin elinde bulunmaktaydı. Kurulan bu devletin lideri seçilen Tuğrul Bey Batı İran'a yerleşmiştir. Bu durum Fâtımî Devleti'ni de korkutmaya başlamıştır.³⁴⁸

Selçukluların Fâtımî hilafeti ile karşı karşıya gelmeleri Abbâsî Devleti eliyle olmuştur. Sultan Tuğrul Bey'in zaten var olan Şîî tahakkümüne son verme hedefi 446 (1055) yılında Bizans Devleti'ne karşı kazanılan zaferle daha belirgin bir hal almıştır. Gücünün farkına varan Sultan Tuğrul İslâm dünyasına hâkim olma isteğindeydi.³⁴⁹ Abbâsî halifesi Kaim-Biemrillâh'ın, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i başkent Bağdat'a çağırmasıyla Selçuklu-Fâtımî ilişkileri de dolaylı olarak başlamıştır. Zira Tuğrul Bey; Hac yapmak, Mekke yolunu düzene koyup Suriye ve Mısır'a gitmek ve Şîî Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh'ı oradan uzaklaştırmak istediğini ilan ederek Bağdat'a doğru yola çıkmıştır.³⁵⁰ Tuğrul Bey'in Bağdat'a çağırılmasının nedeni ise Fâtımî

³⁴⁶ Hatîb Ebû Bekr Ahmed b. Ali Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zeyluhu*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmiyye, 1417), 9/408; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/32; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü 'z-zamân*, 19/56.

³⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/361; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 17-18.

³⁴⁸ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 10; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 22.

³⁴⁹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Ötüken, 2021), 125.

³⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/462; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 37.

Devleti tarafından desteklenen Türk asıllı Ebû Hâris Arslan Besâsîrî'nin Abbâsî Devleti'ne karşı isyan etmesiydi.³⁵¹

Şîî Büveyhî emirlerinin kontrolünde olan Abbâsî Halifesi Kaim-Biemrillâh ülkesi içerisinde yaşanan olayları bastırmada yetersiz kalınca Arslan Besâsîrî'yi bu olayları yatıştırması için Bağdat askeri valiliğine atamıştır. Bu atamayla şöhret kazanan Besâsîrî Halife Kaim-Biemrillâh'ı baskı altında tutarak işlerine müdahil olmaya başlamıştır.³⁵² Besâsîrî'nin devlet içerisinde bu kadar güçlenmesi Abbâsî veziri İbn Müslime'nin duruma karışmasına sebep olmuştur. Besâsîrî'nin konumunun zayıflaması için birçok yola başvuran İbn Müslime, Selçukluları çıkış yolu olarak görmüştür. Vezirin, Abbâsîlerin Selçuklularla ilk temaslarından beri Tuğrul Bey ile irtibat halinde olduğu anlaşılmaktadır. 447 (1055) yılına gelindiğinde Vezir İbn Müslime'nin de etkisi ile Halife Kaim-Biemrillâh ile Arslan Besâsîrî'nin araları iyice bozulmuştur. Son olarak İbn Müslime'nin Besâsîrî'yi Fâtımîlerle irtibat halinde olmakla suçlaması üzerine Halife Kaim-Biemrillâh Besâsîrî'yi öldürme emri vermiştir. Ancak İbn Müslime buna müsaade etmemiştir.³⁵³ Çünkü Besâsîrî'nin arkasında Abbâsî Devleti'ni yöneten Şîî Büveyhi emirleri ve büyük bir halk kitlesi bulunmaktaydı. Yaşanan bu olaylardan sonra Vezir İbn Müslime Halife Kaim-Biemrillâh'a Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmesini tavsiye etmiştir. Halife de vezirinin tavsiyesine uyup Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmiştir.³⁵⁴ Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesiyle beraber Besâsîrî olayı Fâtımî-Selçuklu meselesine dönüşmüştür. Tuğrul Bey'in Bağdat'a geldiğini duyan Arslan Besâsîrî Rahbe'ye kaçmıştır.

Halife Müstansır-Billâh hilâfete geldiği zaman Fâtımî davetini yaymak için çaba sarfetmiştir. Bu nedenle bazı bölgelere dâîler göndermiştir. Bu bağlamda ünlü dâî Müeyyed fi'd-Dîn'i de İran (Fars) bölgesine göndermiştir. Burada bir müddet görev yapan Müeyyed fi'd-Dîn Fâtımî Devleti'ni zayıflatan krizden hemen önce Mısır'a dönmüştür. Ancak Vezir Yâzûrî Müeyyed fi'd-Dîn'in halife nezdindeki

³⁵¹ Kemâlüddin İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb: Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri*, ed. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011), 1.

³⁵² Ali Sevim, "İlginç Yönleriyle Besâsîrî İsyanı" (XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002), 1/285.

³⁵³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/347; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/166-167.

³⁵⁴ Sevim, "İlginç Yönleriyle Besâsîrî İsyanı", 1/285.

konumunu bildiği için onu Mısır'dan uzaklaştırmanın yollarını aramaya başlamıştır.³⁵⁵ Bu esnada Selçuklu Devleti de Batı'ya doğru ilerlemekteydi. Bu durum Müstansır-Billâh'ı tedirgin etmeye başlayınca, Vezir Yâzûrî'nin de etkisiyle, Müeyyed fi'd-Dîn'i dâî olarak Selçuklular'ın egemenlik sahalarına göndermiştir.³⁵⁶

447 (1055) yılının başlarında görevlendirilen Müeyyed fi'd-Dîn Tuğrul Bey'in veziri Kündürî'ye mektup yazarak Selçukluları Fâtımîleri desteklemeye çağırmıştır. Mektup gönderildikten sonra bölgedeki faaliyetlerine devam eden Müeyyed fi'd-Dîn mektubuna cevap alamadan Tuğrul Bey'in Abbâsî halifesi tarafından Bağdat'a davet edildiğini ve harekete geçtiğini duymuştur. Başta Selçuklularla diyalog kurmaya çalışan Fâtımî Devleti karşılarında Sünni akideyi benimsemiş olan bir devletin olduğunu hesaba katmamıştır. Amacı bölgedeki Şîî faaliyetleri ortadan kaldırmak olan bir devletin Fâtımîleri desteklemesi söz konusu olamazdı.

Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelişiyle Rahbe'ye kaçan Besâsîrî Müstansır-Billâh'a mektup yazıp Mısır'a gelmek istediğini belirtmiştir. Ancak Vezir Yâzûrî, Halifeye Besâsîrî'nin Mısır'a gelmesini kabul etmemesini, arkasında büyük bir kalabalığın olduğunu bildirmiş ve buna engel olmuştur.³⁵⁷ Görünen o ki Fâtımî veziri, Besâsîrî'nin Fâtımîler için büyük bir fırsat olduğunu başından beri anlamıştır. Rahbe'de kalan Besâsîrî'ye yardım sözü verilmiştir. Vezir Yâzûrî bu yardımları götürmesi için de tecrübeli dâî Müeyyed fi'd-Dîn'in görevlendirilmesini sağlamıştır.³⁵⁸ Besâsîrî olayı Fâtımî Devleti'ne hem Selçuklularla hem de Abbâsîlerle mücadele etme fırsatı vermiştir.

Müeyyed fi'd-Dîn, 448 (1057) yılında Fâtımî Devleti kılıkla mücadele ederken Besâsîrî'ye götürmek üzere yüklü bir miktar yardım ile Kahire'den ayrılmıştır.³⁵⁹ Böylece Fâtımî Devleti isyan eden Besâsîrî'ye gerekli maddi yardımı yapmış ve isyana destek vermiştir. Bu aşamadan sonra Abbâsî Devleti içerisinde Fâtımî-Selçuklu mücadelesi fiilen başlamıştır. Müeyyed fi'd-Dîn sadece maddi

³⁵⁵ Müeyyed fi'd-Dîn, *Dîvân*, 37.

³⁵⁶ Öz, "Müeyyed-Fiddîn", 31/482-483.

³⁵⁷ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/233; Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, 163.

³⁵⁸ Öz, "Müeyyed-Fiddîn", 31/482-483.

³⁵⁹ İbn Müeysser, *Ahbâru Mısır*, 2/16; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/232.

destekle kalmamış aynı zamanda Besâsîrî'ye destek olmaları için bölgedeki emirlerle görüşmeler yapıp desteklerini de kazanmaya çalışmış ve başarılı olmuştur.³⁶⁰ Emirlerden sonra Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yınal'ı da ağabeyine karşı isyana teşvik etmiş ve bunda da başarılı olmuştur. Tuğrul Bey Rey'de İbrahim Yınal'ın isyanı ile uğraşırken Besâsîrî de adamlarıyla 8 Zilkâde 450'de (27 Aralık 1058) Bağdat'a girmiştir. Burada hutbeleri Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh adına okutmuştur.³⁶¹ Besâsîrî'nin Bağdat'a girdiği yıl Vezir Yâzûrî'nin ölümüne denk gelmiştir. Fâtımî Devleti vezirin ölümünden sonra büyük bir krize girmiştir. Bu krizden dolayı Besâsîrî'ye yapılan destek de kesilmiştir. Bu nedenle isyanın Bağdat'tan sonraki adımları sekteye uğramıştır. Zaten Besâsîrî de Bağdat'ta bir yıl kalmayı başarmıştır. Tuğrul Bey kardeşinin isyanına son verdikten sonra Bağdat'a dönüp Besâsîrî isyanına son vermiştir. Kaçan Besâsîrî'yi de yakalatıp öldürmüştür.³⁶²

Tuğrul Bey Besâsîrî ile mücadele ederken ona bağlı olan hükümdarların birçoğu onun egemenliğinden çıkarak başka devletleri bilhassa Fâtımî Devleti'ni metbu olarak tanımışlardır. Buna rağmen Besâsîrî'yi ortadan kaldıran Tuğrul Bey bölgedeki mahalli Kürt devletlerinin mukavemetlerini kırdıktan sonra Fâtımî Devleti'nin sınırlarına dayanmakta çok zorluk çekmemiştir. Halep Emîri Fâtımî halifesi adına okunan hutbeye son vermiş, Abbâsî halifesi ve Selçuklu Sultanı adına hutbe okutmuştur.³⁶³ Ne var ki Tuğrul Bey'in ömrü Fâtımî Devleti ile fiili olarak mücadele etmesine yetmemiş ve 455 (1060) yılında vefat etmiştir.³⁶⁴ Tuğrul Bey Levant bölgesine girme hayali için iddialı hedeflere sahipti. Bu nedenle Besâsîrî isyanı, Fâtımî Devletine olduğu gibi, ona da bu hedeflerini gerçekleştirmesi için kaçınılmaz bir fırsat sunmuştur. Her ne kadar bu hedeflere kendisi ulaşamamış olsa da ondan sonra gelen Selçuklular bu hedeflere ulaşacaktı.

³⁶⁰ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/234; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 18/22 (1997), 12.

³⁶¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zeyluhu*, 9/408; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/32; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân*, 19/56.

³⁶² Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve zeyluhu*, 9/410; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/36; İbn Haldûn, *el-İber*, 4/343.

³⁶³ Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 244.

³⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/43-44; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 22, 34.

Fâtımî-Selçuklu ilişkilerindeki en önemli safha Tuğrul Bey'in yeğeni olan Alparslan döneminde yaşanmıştır. İslâm'ın büyük hükümdarlarından ve kahramanlarından biri olarak anılan Sultan Alparslan Muhammed b. Çağrı Bey 456 (1061) yılında Selçuklu Devleti'nin başına geçmiştir.³⁶⁵ Sultan Alparslan da amcası gibi büyük hedeflere sahipti. O da Müslüman olmayan bölgeleri fethedip bu bölgelerde Sünni İslâm düşüncesini yaymayı amaçlamaktaydı. Bu nedenle tahta geçtikten sonra vakit kaybetmeden fetih hareketlerine başlamıştır. Bu fetih hareketlerinde Selçuklu Devleti'nin en güçlü rakibi Bizans Devleti'ydi. Bu yüzden Bizans Devleti ile meşgul olan Sultan Alparslan Mısır ve Fâtımîleri bir müddet geri plana itmiştir.³⁶⁶ Bu süre zarfında Fâtımî Devleti de Selçuklular ile ilgilenecek herhangi bir girişimde bulunacak bir durumda değildi. Çünkü ülke bir yandan iç karışıklıklarla bir yandan da şiddetli kıtlık ile mücadele etmekteydi. Ancak Fâtımî hâkimiyetini kabul eden emirler için durum farklıydı. Zira Mekke emîri Muhammed b. Ebû Haşim'in elçisi 462 (1069-1070) yılında oğlu ile beraber Sultan Alparslan'a gelmiştir. Mekke'de hutbenin Abbâsî Halifesi Kaim-Biemrillâh ve onun adına okunduğunu, Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh adına okunan hutbeye son verildiğini bildirmiştir. Bunun üzerine Alparslan ona otuz bin dinar para ile değerli bir hilât vermiştir. Ayrıca ona her yıl için de on bin dinar vereceğini de belirtmiştir.³⁶⁷

Fâtımî Devleti karşısındaki emellerinin ilkinin bu şekilde gerçekleştiren Sultan Alparslan dikkatini Mısır'a çevirmiştir. Fâtımî Devleti'ne karşı büyük bir isyan başlatan Nâsîrüddevle 462 (1069-1070) yılında Alparslan'a bir mektup göndermiştir. Bu mektupta Sultan'ın, ordusuyla Mısır'a gelmesini, ülkeyi kendisine teslim edeceğini ve Şîî hutbe yerine Sünni hutbe okutacağını bildirmiştir.³⁶⁸ Bu davet Selçuklulara Suriye bölgesinin kapılarını açmıştır. Sultan Alparslan Fâtımî Devleti'nin kontrolünde bulunan bölgeleri ele geçirmek, İslâm âlemini Sünni akidede birleştirmek ve Fâtımî halifeliğini tamamen ortadan kaldırmak için büyük bir ordu ile yola çıkmıştır.

³⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/47-48; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18/414.

³⁶⁶ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), 50; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 245.

³⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/68-69.

³⁶⁸ Sevim- Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 58.

Horasan'dan yola çıkan Alparslan 463'te (1071) Diyarbakır üzerinden Urfa şehrine geçmiştir.³⁶⁹ Alparslan Urfa'yı kuşatmış ve bu kuşatma elli gün sürmüştür. Mısır'ın fethini daha fazla geciktirmemek için kuşatmayı kaldıran Alparslan hareket etmeden önce yanında bulunan elçi Ebû Cafer Muhammed'i, Halep Mirdasoğulları Emîri Mahmud b. Nasr'a gönderip "kendisine itaat arz eden bütün hükümdar ve emirler gibi onun da huzuruna gelip itaatini arz etmesini" bildirmiştir.³⁷⁰ Mahmud b. Nasr, henüz Tuğrul Bey hayatta iken Fâtımî hutbelerine son vermişti. Anlaşılan onun bu davranışı sadece bölgede hızla ilerleyen Selçuklu gücüne karşı kendini ve bölgesini korumak amacıyla atılmış bir adımdı.

Sultan Alparslan 463 (1071) yılında Halep Emîrliğine bağlı topraklara girmiştir. Halep Emîri Mahmud b. Nasr'ı yine kendisine itaat edip sadakat göstermesi için yanına çağırmıştır ancak Mahmud b. Nasr bunu reddetmiştir. Bunun üzerine Sultan Alparslan Halep şehrini kuşatmış ve içeri girmeyi başarmıştır. Ancak adamlarına şehri fazla harap etmemeleri emrini vermiştir. Çünkü şehir savunmasız duruma getirirse Bizans Devleti'nin bundan faydalanacağından endişe etmiştir.³⁷¹ Sultan Alparslan zor kullanarak şehri alamayacağını anlayınca siyasi yöntemler kullanmaya başlamıştır. Bölgede bulunan Arap kabilelerinden Benî Kılâb'ın bütün reislerini çağırıp aralarından, Halep'i yönetmesine yardımcı olacak birini seçmelerini istemiştir. Mahmud b. Nasr bunu duyunca onların arasındaki rekabetten korktuğu için Sultan Alparslan'a boyun eğmiştir. Böylece Halep de Selçuklulara bağlanmıştır. Bu durum Bizans İmparatoru IV. Diogenes'in hoşuna gitmemiş o da Selçuklu ilerleyişini durdurmak için askerlerini toplamıştır.³⁷²

Sultan Alparslan Mısır'a gitmek üzere yola çıktığı sırada Bizans elçisi ona bir mektup getirmiştir. Bizans İmparatoru Romanos Diogenes mektupta; Menbiç, Ahlat ve Malazgirt'in Bizans'a verilmesini aksi halde kuvvetli bir orduyla harekete geçeceğini bildirmiştir. Mektubu alan Alparslan, İmparatorun Doğu Anadolu

³⁶⁹ Kemâlüddin İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*, ed. Süheyl Zekkar (Beyrut: Dârü'l Fikr, ts.), 4/1974.

³⁷⁰ Sevim- Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 59.

³⁷¹ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*, 4/1975-1976; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 174.

³⁷² İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 1/167; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 173; Muhammed Süheyl Takkûş, *Tarihu'l-Fâtumîyyin fî şimâli İfrîkıyye ve Mısır ve Biladi's-Şam* (Beyrut: Darü'l Nefâis, 2007), 363-364.

yönünde ilerlemekte olduğu haberini alınca ordusunun bir kısmını burada bırakarak Aytekin Süleymani ve Mahmud b. Nasr'ı Mısır'ın fethi ile görevlendirmiştir. Kendisi de ordunun geri kalanıyla Doğu Anadolu'ya doğru harekete geçmiştir.³⁷³ Sultan Alparslan Halep'ten ayrıldıktan sonra Mahmud b. Nasr ve Aytekin Süleymani plan yaparak Şam'a yakın bir yerde konaklamışlardır. Mahmud b. Nasr konaklama sırasında, amcası Atiya'nın Bizanslılarla iş birliği yapıp Halep'e saldırdığı haberini alınca geri dönmek zorunda kalmıştır.³⁷⁴ Onların Şam'a varmadan önce bir grup Selçuklu askerinin bölgede bulunduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Bedr el-Cemâlî Şam valiliğine atandığı zaman İskenderiye üzerine yürümüş ancak Vali İbn Âkil Selçuklulardan yardım istediği için ilerleyememişti. Bu grup emîrî'l-cüyûş Bedr el-Cemâlî ile Dımaşk'ta da nüfuz mücadelesine girmiş ve aynı şekilde bölgedeki Bedevi Arap kabilelerine karşı da mücadele etmiştir. Bu gruptaki askerler; Kurlu et-Türkî, Uvakoğlu Atsız ve kardeşleri ile Şöklü Bey'in gözetimi altında bulunan Selçuklulardı. Grubun reisi olan Kurlu Bey 464'te (1071) Fâtımî egemenliğinde olan Akkâ şehrini kuşattığı sırada ölmüştür. Onun ölümüyle grubun başına Uvakoğlu Atsız geçmiştir.³⁷⁵ Bölgede bunlar yaşanırken Sultan Alparslan 465 (1072) yılında aldığı hançer yarası nedeniyle vefat etmiştir. Onun yerine 458'de (1065) veliaht ilan ettiği oğlu Melikşah geçmiştir.³⁷⁶

Sultan Melikşah da Mısır'ın fethi için yapılan askeri faaliyetlere destek vermiştir. Bölgede ilerleyişini sürdüren Selçuklular gruplar halinde hareket ederek Fâtımî Devleti'ne ait birçok yeri ele geçirmişlerdir. Emîr Atsız bir grup askeri ile Filistin üzerine yürüyüp Remle'yi ele geçirmiştir. Oradan da Fâtımîlerin elinde olan Kudüs'ü almıştır. Burada bulunan Fâtımî valisini kovmuş ve Halife Müstansır-Billâh adına okunan hutbelere de son vermiştir. Abbâsî halifesi ve Selçuklu sultanı adına hutbe okutmuştur. Bu başarılarını bir mektupla Abbâsî hilafetine bildirmeyi de ihmal etmemiştir.³⁷⁷ Şöklü Bey de 467'de (1074) Filistin'in kıyı bölgelerinde Fâtımîlerle çatışmaya girmiş ve Akkâ'yı kuşatmıştır. Dönemin Akkâ Valisi İbn Sukhâ Şöklü Bey

³⁷³ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 1/167; Sevim- Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 59-60.

³⁷⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 180; Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımîyyin*, 364.

³⁷⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 19/249; Sevim- Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 83; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-zaman fî Tarihi'l-âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 19/23 (1998), 41.

³⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/59, 78-79.

³⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/73-74.

ile anlaşarak ona şehrin kapılarını açmıştır. Ailesini ve mallarını burada bırakan Bedr el-Cemâlî'nin her şeyine el koyan Şöklü Bey onun kızı ile evlenmiştir.³⁷⁸

Fâtımî Devleti'nin içerisinde bulunduğu âciz durum ellerinde bulunan birçok bölgeyi Selçuklulara karşı kaybetmelerine neden olmuştur. Devletin sınırları hızla daralan Müstansır-Billâh önce Bedr el-Cemâlî eliyle devletin iç işlerini halletmiş daha sonra dış işlere odaklanmıştır. Buna rağmen Suriye bölgesini kaybetmiştir. Bölgedeki ilerleyişlerini sürdüren Selçuklular bu defa kendi aralarında anlaşmazlık yaşamışlardır. Atsız, Şöklü Bey'in güçlendiğini fark edip bu durumdan endişelenmiştir. Ona Akkâ'da kendi adına valilik yapmasını söylemişse de Şöklü Bey bunu kabul etmemiştir. Fâtımîlerin Dımaşk Valisi Muallâ b. Haydere ve Kılaboğulları ile Atsız'a karşı ittifak kuran Şöklü Bey, Atsız tarafından öldürülmüştür.³⁷⁹

Şöklü Bey'i de ortadan kaldıran Atsız bölgede tek güçlü Selçuklu emîri konumuna gelmiştir. Yayılmacı politikasına devam eden Sulçuklular, Emîr Atsız önderliğinde sürekli tehdit ettikleri Şam topraklarını 467 (1074) yılında tekrar kuşatmışlardır. Bu kuşatmada bölgedeki yolları kesmiştir. O dönemde Şam'da Fâtımî Emîri Ebû Haydara b. Munzu bulunmaktaydı. Atsız burayı kuşatmasına rağmen ele geçirememiş ve kuşatmayı kaldırmıştır. Emîr Ebû Haydara hem bölgenin güvensiz oluşundan hem de halkın kendisine isyan etmesinden dolayı oradan Sur'a kaçmış ve Fâtımîler tarafından yakalanarak Kahire'ye götürülmüştür. Burada vefatına kadar hapis hayatı yaşamıştır.³⁸⁰ 468 (1075) yılında Şam'daki otorite boşluğundan faydalanan Atsız burayı yine kuşatmış ve bu defa ele geçirmiştir. Bu tarihten sonra Bedr el-Cemâlî çok uğraşmasına rağmen Şam bölgesini bir daha Fâtımî egemenliği altına alamamıştır.³⁸¹

Fâtımî Devleti için önemli bir yer olan Şam'ı ele geçiren Atsız Mısır'a yönelmeden önce ardında engel bırakmak istemediği için Halep Emîri Nasr b. Salih ile on beş bin altın karşılığında anlaşmıştır. Bu durum Sultan Melikşah'ı

³⁷⁸ İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/23-24; Takkûş, *Tarihu'l-Fâtımîyyîn*, 365; Sevim- Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 84.

³⁷⁹ Sevim- Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 84.

³⁸⁰ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târihi Dımaşk*, 92.

³⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/99; Takkûş, *Tarihu'l-Fâtımîyyîn*, 366; Özeydın, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", 32/119-121.

endişelendirmiştir. Atsız'ın bölgede güç kazanıp bağımsızlığını ilan etmesinden korktuğu için kardeşi Tâcüddevle Tutuş'u Suriye'ye atamaya karar vermiştir. Ancak Atsız Sultan'ın bu kararının yersiz olduğunu ve kendisinin ona ihanet etmeyeceği güvencesini vermiş, Sultan da bu kararından bir süreliğine vazgeçmiştir.³⁸²

İlerlemeye devam eden Atsız ordusuyla Akdeniz kıyısının eteklerine doğru ilerlemeye başlamıştır. Trablusşam ve Sur şehirlerini de ele geçirmiştir. Artık Mısır'ı alması için önünde hiçbir engel kalmamış olan Atsız, Bedr el-Cemâlî'nin Mısır'a girişiyle ondan kaçan Türk Komutan Beldekuş'un askerleriyle kendisine sığınmasıyla da güç kazanmıştır. Beldekuş Atsız'a Mısır hakkında geniş bir malumat da vermiş ve onun işini kolaylaştırmıştır.³⁸³ Atsız, 469 (1077) yılında Türk, Kürt ve Araplardan oluşan büyük bir ordu ile Mısır'a doğru yürümeye başlamıştır. Mısır yakınlarına gelen Atsız İldeniz'in tavsiyesine uyup direkt Kahire'ye yönelmemiştir. İldeniz ona önce Rîf'i almasını burayı alırsa geri kalan yerleri daha kolay alabileceğini söylemiştir. Atsız yaklaşık elli gün boyunca Rîf şehrini kuşatma altına almış ve ele geçirmiştir. Mısır'ın iç kısmına kadar ilerlemiş ve kırsalda karargâh kurmuştur. Üç ay boyunca Mısır'ın köylerinde halkı rahatsız edip yağma ve talan faaliyetlerinde bulunmuştur. Birçok köyü ele geçirmiştir. Bu nedenle köy liderleri durumu mektupla Halife Müstansır-Billâh'a bildirmişlerdir.³⁸⁴

Yukarı Mısır'da isyanlarla uğraşan Bedr el-Cemâlî Atsız'ın Mısır'a girip Kahire'ye doğru ilerlediğini haber alınca hemen Kahire'ye dönüp eli silah tutan herkesi orduya dâhil etmiş ve büyük bir orduyla Atsız ile savaşmak üzere yola çıkmıştır. Önce küçük bir grubu Atsız'a karşı gönderen Bedr el-Cemâlî onların yenilip Kahire'ye dönmesi üzerine gerektiğinde kendisi ve Halife Müstansır-Billâh'ın kaçabilmesi için gemi hazırlatmıştır. Bu davranışı halk tarafından tepki ile karşılanınca Atsız ile savaşmak için ilerlemeye devam etmiştir.³⁸⁵ İki ordu karşı karşıya gelmiş ve büyük bir çatışma yaşanmıştır. Atsız'ın ordusunda bulunan Bedr b. Hâzım'ın emrindeki üç bin atlı ile Fâtımîlere katılması ve Şöklü Bey'in babasının, ordudaki askerlerin bir kısmını Fâtımîlerin tarafına geçmeye ikna etmesi Atsız'ın

³⁸² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 19/310-311.

³⁸³ İbnü'l-Kalânîsî, *Târihu Dimaşk*, 1/186; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/317.

³⁸⁴ İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/25; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/317.

³⁸⁵ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/317; Özaydın, "Bedr el-Cemâlî", 5/330.

büyük bir yenilgi almasına sebep olmuştur. Mağlup olan Atsız önce Remle'ye gitmiş ancak şehrin valisi onu şehre kabul etmemiştir. O da Şam'a geri dönmüştür. Zira bu süreçte Atsız Remle, Kudüs ve diğer birçok yerdeki hâkimiyetini kaybetmiş, emirlerin birçoğu yine Fâtımî Devletine itaat etmeye başlamışlardır.³⁸⁶ Bedr el-Cemâlî'nin bunda rolü büyük olmuştur. O krizden sonra Fâtımî Devleti'ne gelmiş ve devleti yine toparlamıştır. İsyanların büyük bir kısmını bastırmış ve ekonomiyi düzene sokmuştur. Bu nedenle bölgedeki emîrlerin bir kısmı tekrar Fâtımî egemenliğine girmişlerdir.

Atsız'ın Kahire'de yenilgiye uğradığını öğrenen Sultan Melikşah onun da ölmüş olduğunu düşünmüştür. Bu nedenle önceden bölgeye göndermek istediği kardeşi Tâcüddevle Tutuş'u Suriye'ye göndermiştir. Atsız bu sırada Bedr el-Cemâlî'nin Şam'ı ele geçirmek için gönderdiği Nâsırüddevle el-Cuyûşi ile mücadele etmekteydi. Tutuş'un Suriye'ye geldiğini duyunca ondan Fâtımî ordusuna karşı yardım istemiştir. Tutuş'un ordusuyla geldiğini duyan Fâtımîler muhasarayı kaldırıp geri çekilmişlerdir. Tutuş Şam'daki durumu görünce Atsız'ı tevkif edip öldürtmüştür.³⁸⁷ Çünkü Atsız Fâtımî askerleri ile meşgul iken Şam'da bulunan Fâtımî yanlısı kabileler isyan etmeye başlamışlardı. Bu da Şam şehrinin karışmasına ve Selçukluların egemenliğinin burada zayıflamasına sebep olmuştu. Tutuş Atsız'ın burada yönetmi iyi sağlayamadığını düşünüp onu başta tevkif etmiştir. Hırsı nedeniyle kendisine başkaldırı hazırlığında olduğunu öğrenince de onu öldürmüştür. Bedr el-Cemâlî Selçukluların Mısır hedeflerine engel olunca Fâtımîlerin egemenliğinden çıkan diğer yerleri de geri almaya çalışmıştır. Bu bağlamda 470 (1078) yılında Mekke'de hutbeler yeniden Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh adına okunmaya başlamıştır.³⁸⁸

Tutuş'un bölgeye gelmesiyle Selçuklular güç kazanmıştır. 471'de (1079) Şam'a giren Tutuş, Atsız'ın hâkimiyeti altında olan yerlerin hepsini ele geçirmiş ve

³⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/101; İbn Haldûn, *el-İber*, 4/83; Sevim- Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 86.

³⁸⁷ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, 1/182; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/107; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/320; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 201.

³⁸⁸ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/319.

Suriye Selçuklu Devleti'nin temellerini de atmıştır.³⁸⁹ Böylece Fâtımî Devleti'nin Suriye'deki varlığı tamamen son bulmuştur. Bundan sonra Fâtımî Devleti elindeki toprakları korumak ve Selçuklulara karşı savunmak için seferler düzenlemeye başlamıştır. Selçukluların bölgede ilerlemeleri sadece Fâtımîleri değil diğer emirlikleri de tedirgin etmeye başlamıştır. Şam'dan sonra Halep'e yönelen Tutuş, Musul Emîri Müslim b. Kureyş'in mukavemet göstermesi nedeniyle istediğini alamamıştır. Oradan ayrılıp Diyarbakır civarına giren Tutuş burada birçok kaleyi zapt ederek Şam'a dönmüştür. Müslim b. Kureyş Selçukluların elinde bulunan bölgeleri almayı hedeflemişti. Bu nedenle Fâtımî Devleti'ne itaat etmiştir.³⁹⁰

Tutuş Şam'a döndükten sonra Halep'i kontrol altına alamayacağını anlamış ve yönünü bölgedeki diğer şehirlere çevirmiştir. Fâtımîlerin elinde olan Sidon ve Beyrut'u ele geçirmiştir. Tutuş, Atsız'ın Kahire'ye yürüdüğü esnada itaatten çıkan Kudüs'ü de Fâtımîlerden geri almıştır.³⁹¹ 476 (1083) yılında Tutuş, Şam dışında askeri faaliyetler yürütürken Musul Emîri Müslim b. Kureyş Şam'ı ele geçirmek için harekete geçmiştir. Ukaylîler'e mensup Araplardan, Kürtlerden ve diğer unsurlardan bir ordu kurup Halep'ten Şam'a yürümeye başlamıştır. Aynı zamanda Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh'tan da destek istemiştir. Bedr el-Cemâlî halife adına onun isteğini kabul etmiş ve destek göndereceği sözünü vermiştir. Tutuş, Müslim b. Kureyş'in Şam'a yürüdüğünü duyunca şehri korumak için geri dönmüştür. Müslim b. Kureyş Şam'ı muhasara etmiş Tutuş ile şiddetli bir çatışmaya girmiştir. Ancak Fâtımî Devleti'nin söz verdiği yardımı göndermemesi ve Harran'da halkın Müslim b. Kureyş'e karşı isyan etmesi nedenlerinden dolayı geri çekilmek zorunda kalmıştır.³⁹² Bedr el-Cemâlî'nin sözünü verdiği yardımı göndermemesinin sebebi kendisinin de Fâtımî Devleti'ne isyan eden birtakım gruplarla mücadele içerisinde olması olabilir. Onun yardım göndermesi asker sayısının yetersiz duruma düşmesine neden olacağı için göndermekten vazgeçmiş olabilir. Fâtımî Devleti'nin Şam için eline geçen bu fırsatı da kaybetmesinden sonra Müstansır-Billâh dönemi içerisinde başka girişimlerde bulunmadığı anlaşılmaktadır.

³⁸⁹ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târîhi Dımaşk*, 112; Abdülkerim Özeydın, "Tutuş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/446-449.

³⁹⁰ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târîhi Dımaşk*, 113-114; Özeydın, "Tutuş", 41/446-449.

³⁹¹ Özeydın, "Tutuş", 41/446-449.

³⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/120-121.

Selçukluların bölgedeki faaliyetlerini Tutuş yürütmekteyken Anadolu Selçuklu Devleti'nin hükümdarı Süleyman b. Kutalmış da 477 (1084) yılında Antakya üzerinden bölgeye giriş yapmıştır. Onun gelmesiyle Selçuklu emîrleri arasında da anlaşmazlıklar çıkmaya başlamıştır. Selçukluların bölgedeki güç kavgasına Ukaylî Emîri Şerefüddeve el-Ukaylî'de dâhil olunca Fâtımî Devleti gölgede kalmıştır. Özellikle Halep ve civarı için mücadele eden bu gruplar bölgedeki çatışmaların artmasına sebep olmuşlardır.³⁹³ Fâtımî Devleti yaşanan bu gelişmeleri fırsat bilerek kaybettiği yerleri geri alma gayesiyle harekete geçmiştir. Özellikle Şam'ı Selçuklulardan almak için ordu hazırlayan Bedr el-Cemâlî 482 (1089) yılında şehre yürümüştür. Burada Tutuş ile aralarında çatışma çıkmıştır. Bedr el-Cemâlî mağlup olup Mısır'a geri dönmüştür.³⁹⁴ Mısır'a döndükten sonra da hedeflerinden vazgeçmemiş ve Nâsîrüddevle el-Cüyûşi komutasında bir orduyu Sur şehrine göndermiştir. Nâsîrüddevle el-Cüyûşi Sur'u almış ardından Sayda ve Akkâ şehirlerini de ele geçirmeyi başarmıştır. Bedr el-Cemâlî bu yerlere valiler atamıştır.³⁹⁵

Fâtımîlerin bu şehirleri ellerinde tutmaları uzun sürmemiştir. Tutuş Fâtımîlerin ilerlediğini ve kıyı şeridindeki yerleri tekrardan ele geçirdiklerini bir mektupla Sultan Melikşah'a bildirmiş ve onlarla mücadele etmek için ondan yardım istemiştir. O sırada Bağdat'ta olan Melikşah, bölgede bulunan diğer Selçuklu Emîrllerine de haber vermiş ve Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh'ın ele geçirdiği her yeri geri almaları konusunda Tutuş'a yardım etmelerini söylemiştir. Tutuş Şam'dan, Aksungur Hap'ten, Bozan'da Urfa'dan Suriye üzerine yürümüşlerdir. Fâtımî komutan Nâsîrüddevle el-Cüyûşi'nin ele geçirdiği yerleri geri almışlardır.³⁹⁶

Fâtımî-Selçuklu ilişkileri hep savaşlarla sürdürülmüştür. Haçlıların bölgeye girişlerine kadar da bu şekilde devam etmiştir. Selçuklular Fâtımî egemenliğinde bulunan yerlere girdikten sonra buraları terk etmemiş ve ellerinde tutmak için çok çaba sarf etmişlerdir. Fâtımî Devleti de atlattığı krizin etkileri ile uğraştığı için bölgede varlık gösterememiştir. Zira Bedr el-Cemâlî hem devletin iç işlerini hem de dış işlerini kontrol etmeye çalışmıştır. Görüldüğü gibi elinden geldiğince Fâtımîlerin

³⁹³ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 1/194; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/128-129.

³⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/133; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 32/27.

³⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/157-158; İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/28.

³⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/175-176; İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zahire*, 5/133-135.

itaatinden çıkan bölgeleri geri almaya çalışmışsa da Selçuklular buna müsaade etmemişlerdir.

2.3. Bizans Devleti ile Münasebetler

Kuzey Afrika topraklarında yapılan ilk İslâm fetihlerinden Fâtımî Devleti'nin o bölgede kurulması sürecine kadar Bizans Devleti ile Müslümanların mücadeleleri devam etmiştir. Bu mücadelelerde kimi zaman şiddetli çarpışmalar yaşanmışken kimi zaman da anlaşmalarla uzlaşi yoluna gidilmiştir. Müstansır-Billâh döneminde de özellikle Halep ve Suriye'nin bulunduğu bölgelerde iki devlet arasında sınır çatışmaları yaşanmıştır.³⁹⁷ İki devletin ilişkilerine bakıldığında Fâtımî Devleti, Müstansır-Billâh döneminde hiçbir zaman Bizans Devleti'ne topyekûn bir savaş ilan etmemiştir. Bizans Devleti'nin gücü ve Fâtımî Devleti'nin içerisinde bulunduğu elverişsiz durum bunun olmasına olanak vermemiş olmalıdır. Zaten Fâtımî Devleti de genel olarak devletlerle ilişkilerinde savaştan çok diplomasiye önem vermiştir.³⁹⁸ Müstansır-Billâh döneminde Bizans Devleti ile ilişkiler, onun hilafetinin ilk yıllarından Vezir Yâzûrî'nin ölümüne kadar düzenli olarak sürmüştür. 450 (1058) yılından sonra yaşanan olaylar Fâtımî Devleti'nin sadece iç işlerine yoğunlaşmasına ve dolayısıyla Bizans Devleti ile ilişkilerin de bu tarihten sonra sekteye uğramasına sebep olmuştur.³⁹⁹

Müstansır-Billâh'tan önceki Fâtımî halifelerinin Bizans Devleti ile ilişkileri karşılaştırıldığı zaman bu dönemdeki diplomasinin daha dostane olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Halife Hâkim-Biemrillâh döneminde Bizanslılar ile sürekli çatışmalar yaşandığı göze çarpmaktadır. Hâkim-Biemrillâh'ın Hristiyanlara kötü davranması ve Kudüs'te bulunan çok önem verdikleri Kıyame Kilisesi'ni yıktırmasından sonra Bizans ile ilişkiler bir dönem tamamen kesilmiştir.⁴⁰⁰ Halife Zâhir döneminde de iki devlet arasındaki gerginlik devam etmiştir. Ancak bu

³⁹⁷ Claude Cahen, *İslamiyet: Doğuştan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar*, çev. Esat Nermi Erendor (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990), 243-244; Çelik, *Fatımiler Devleti Tarihi (909-1171)*, 340-341.

³⁹⁸ Cahen, *İslamiyet*, 245.

³⁹⁹ İbn Zâfir, *Ahbârü'd-düvel*, 148-149.

⁴⁰⁰ Makrîzî, *İttî'âzü'l-hunefâ*, 2/75; Öz, "Hâkim-Biemrillâh", 15/199-201; Hüseyin Ali, "Fâtımî-Bizans Siyasî İlişkileri (971-1069)", *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi* 6 (2022), 13.

dönemin ilerleyen yıllarında Bizans Devleti ile Fâtımî Devleti arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Bizans Devleti bu anlaşmanın şartlarını yerine getirmediği gerekçesi ve Suriye'deki Arap emirlerini Fâtımîlere karşı kışkırtması nedeniyle iki devlet arasındaki gerginlik yeniden tırmanmıştır.⁴⁰¹

Babası Zâhir-Lii'zâzidînillâh'tan sonra küçük yaşta tahta geçen Müstansır-Billâh, başarılı Veziri Cercerâî gözetiminde Bizans Devleti ile yeni bir anlaşma imzalamıştır. 429 (1038) yılında imzalanan bu anlaşma her iki devletin çıkarları açısından oldukça önemlidir. Özellikle Fâtımî Devleti'nin o dönemdeki konumu ticaret açısından Bizans Devleti'ni kendileriyle iyi geçinmeye mecbur kılıyordu. İmzalanan anlaşmanın şartları ise karşılıklı belirlenmişti. Buna göre; Bizans Devleti beş bin Müslüman esiri serbest bırakacak, Fâtımî Devleti ise Halife Hâkim-Biemrillâh döneminde yıkılan Kıyame Kilisesi'ni tamir ettirecekti. Sonuçta Bizans İmparatoru IV. Michael kiliseyi tamir ettirmek üzere Fâtımî Devleti'ne adam göndermiş ve onlarla bol miktarda malzeme de göndermiştir.⁴⁰²

Anlaşmanın imzalanması her iki devlet için de kazanç vesilesi olmuştur. Ancak Fâtımî Devleti'nin kuruluşundan çok önce Akdeniz kıyılarındaki şehirleri ele geçirmek isteyen Bizans Devleti için daha önemli bir anlaşma olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Bizans Devleti o dönemde çok önemli ticaret yollarını elinde bulunduran Fâtımîlerle anlaşmanın daha ideal olduğunu öngörmüş olmalıdır. Bizans İmparatoru'nun anlaşma yoluna gitmesinin bir nedeni de Fâtımî Devleti'nde yaşayan Hristiyan tebaaya kendisini benimsetip dinî lider olarak görmelerini sağlamaktır.⁴⁰³ Bizans Devleti o dönemde Fâtımî Devleti sınırları içerisinde olan bölgeler için savaş yolunu çok denemiş ancak somut bir sonuç elde edememiştir. Bu nedenle savaş yerine siyaseti tercih etmiştir.⁴⁰⁴

Müstansır-Billâh'ın Bizans Devleti ile ilk münasebetleri olumlu bir hava ile başlamıştır. Ancak bu durum uzun sürmemiştir. 432 (1040-1041) yılında Bizans İmparatoru anlaşmanın bazı maddelerini çiğnemiştir. Halep ve Afâmiye'ye asker çıkarmış ve Fâtımî komutan Anuştekin ed-Dezberî'nin ordusu ile çatışmıştır. Olayın

⁴⁰¹ Çelik, *Fatımiler Devleti Tarihi (909-1171)*, 298-299.

⁴⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/352; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/187.

⁴⁰³ Lewis, "Fâtımiler ve Hindistan Yolu", 357; Thomson, *Politics and Power*, 113.

⁴⁰⁴ Doğdu, *Fâtımiler Devleti'nde Ticarî Hayat*, 47.

başlamasının ardından bölgede yaşayan Arap kabilelerinden Kilaboğulları Bizans Devleti'ne misilleme olarak Afâmiye'ye girip ortalığı karıştırmışlardır. Bu nedenle Bizans, Arapları o bölgeden kovmuştur. Bu haber Fâtımîlerin Halep valisine ulaşınca Vali de Halep şehrinde bulunan Bizanslı tacirleri sınır dışı etmiş ve aynı şeyi yapması için Antakya valisine de mektup göndermiştir. Antakya Valisi mektubu getiren elçiye kaba davranmış ve durumu bölge komutanı Anuştekin'e bildirmiştir. Büyük bir ordu hazırlayan Anuştekin Afâmiye yakınlarında Bizans ordusuyla büyük bir çatışmaya girmiş ve Fâtımîler galip gelmiştir.⁴⁰⁵

İki devlet arasındaki gerginlik devam ederken 435 (1043-1044) yılında İfrîkiye Emîri Muiz b. Bâdis ülkesinde Fâtımî halifesi adına okunan hutbeye son vermiştir. Onun yerine Sünnî İslâm dünyasının temsilcisi olan Abbâsî halifesi Kaim-Biemrillâh adına hutbe okutmuştur. Bu nedenle Abbâsî halifesi İstanbul üzerinden Muiz b. Bâdis'e hil'atler, kılıç, at ve sancaklar göndermiştir.⁴⁰⁶ Fâtımî-Bizans arasındaki bu anlaşmanın bazı maddeleri geçerliliğini yitirmiş olsa da geriye kalan maddeler halen geçerliliğini korumaktaydı. 437'de (1045) iki devlet arasında yapılan karşılıklı hediyeleşmeler de bunu göstermektedir. Bu yıl Bizans İmparatoru, Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh'a değerli taşlar, en iyi ve değerli olan binek hayvanları, Roma brokar elbisesi, gümüşten yapılmış kaplar ve daha birçok değerli eşya göndermiştir. Bizans İmparatorunun bu tavrını memnuniyetle karşılayan Müstansır-Billâh da karşılık olarak daha değerli taşlar, mücevherat gibi eşyalardan oluşan hediyeler göndermiştir. Bu hediyeleşmeden sonra 439 (1047) yılında iki devlet arasındaki anlaşma yenilenmiştir.⁴⁰⁷

Fâtımî Devleti ile Bizans Devleti arasındaki ilişki kimi zaman düşmanca kimi zaman dostça ilerlemekteydi. İki devlet arasındaki münasebetlerin bu şekilde ilerlemesinde belki de Halife Hâkim-Biemrillâh döneminde yapılan uygulamaların geri döneceği endişesi etkili olmuştur. Aynı şekilde Fâtımî Devleti de geniş sınırların beraberinde getirmiş olduğu zorluklarla mücadele ederken aslında potansiyel bir rakip olan Bizans Devleti'ne karşı bir denge politikası yürütmüş olabilir. Durum ne olursa olsun devletler arasındaki bu gidişat Vezir Yâzûrî'nin ölümüne kadar bu

⁴⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/375-376; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/188.

⁴⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/397-398; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 5/234.

⁴⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/412; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/194.

şekilde devam etmiştir. 443 (1051-1052) yılına gelindiğinde Fâtımî Devleti iç savaş ve şiddetli kıtlıktan önceki son parlak demlerini yaşarken İfrîkiye Emîri Muiz b. Bâdis, Halife Müstansır-Billâh ile yine karşı karşıya gelmiştir. Fâtımîlere karşı Abbâsî egemenliğini tesis etmek için Bağdat'a bir elçi göndermiştir. Elçi yine İstanbul üzerinden gitmeye çalışmış ancak bu defa Bizans İmparatoru Konstantinos IX, Fâtımî halifesi ile ters düşmemek için elçiyi yakalayıp Kahire'ye göndermiştir. Müstansır-Billâh elçiden aldığı Abbâsî sancağını yaktırmıştır.⁴⁰⁸

Fâtımî-Bizans devletleri arasında yapılan son anlaşmadan sonra Bizans İmparatoru Konstantinos IX'un, Fâtımî Devleti ile arasının bozulmaması için çaba sarf ettiği anlaşılmaktadır. Hatta İmparatorun Fâtımî halifesi ile iletişimi diğer Bizans imparatorlarına kıyasla daha barışçıl görünmektedir. Bu durum o dönemde yaşamış olan Aziz Mikhail Psellos tarafından eleştirilmiştir. Psellos kaleme aldığı eserinde İmparator Konstantinos IX'un Fâtımî halifesine sık sık mektup gönderdiğini ve bu mektupları kendisine yazdığını da belirtmiştir.⁴⁰⁹ Ancak durum iki devlet için de iç açıcı görünmüyordu. Zira Fâtımîler iç savaş ve şiddetli kıtlığa sürüklenirken Bizans Devleti de iktidar mücadeleleri ve zengin toprak sahiplerinin yavaş yavaş bağımsız olup devlet içerisinde çıkardıkları huzursuzluklarla mücadele içerisindeydi.⁴¹⁰

Fâtımî Devleti ile ilişkileri devam eden Bizans Devleti, bir yandan devletin içerisinde yaşanan olaylarla diğer yandan Selçukluların ilerleyişi ile uğraşırken Fâtımî Devleti ile de arasını bozmayı göze alamamış olmalıdır. Tam aksine iki devletin dostane ilişkileri 446 (1054-1055) yılında Fâtımî Devleti kıtlıkla mücadele ederken Bizans'tan yardım isteyebileceği seviyelere ulaşmıştır.⁴¹¹ Bizans İmparatoru Konstantinos IX, Fâtımî halifesinin bu isteğini yerine getirmiş ve başta dört yüz erdep tahıl göndermiştir. Gönderilen tahılları getiren kişiler Antakya'ya ulaşınca burada bulunan Antakya Emîri tahılı Kahire'ye göndermeme kararı almıştır. Bunun üzerine Fâtımî komutan İbn Mülhem bir ordu ile Antakya üzerine yürümüştür. Lazkiye'ye giren ordu burayı kuşatıp yağmalamıştır. Bizans İmparatoru durumu

⁴⁰⁸ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/214.

⁴⁰⁹ Michael Psellos, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, çev. Işın Demirkent (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 178.

⁴¹⁰ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 296-297.

⁴¹¹ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/227.

öğrenince donanmasından bir grubu bölgeye göndermiştir. Bu olaydan sonra Fâtımî-Bizans ilişkileri de bozulmaya başlamıştır.⁴¹²

İmparator Konstantin IX, Halife Müstansır-Billâh'ın istediği tahıl sevkiyatını tamamlayamadan ölmüş yerine Theodora geçmiştir. İmparatoriçe Theodora Müstansır-Billâh'ın İstanbul'da bulunan elçisine bu konu ile ilgili bir mektup vermiştir. Mektupta Bizans'tan Fâtımî Devleti'ne yapılacak tahıl tedarikini şu şartlara bağlamıştır; Bizans Devleti'nin doğusunda tehlikeye neden olan Selçuklu Devleti'ne karşı yapılacak olan herhangi bir askeri müdahalede Fâtımî Devleti yardım gönderecek ve Bizans Devleti herhangi bir tehditle karşı karşıya kaldığında Fâtımî Devleti yardım edecek.⁴¹³ Mektup Müstansır-Billâh'a ulaşınca koşulları kabul etmemiş ve bu duruma kızmıştır. Theodora da misilleme olarak tahıl gönderimini durdurmuştur.

Bizans ile ilişkileri gerilen Fâtımî Devleti'nde bu ilişkiyi çatışmaya döndüren olay ise devlette kadı olarak görev yapan Ebû Abdullah Kudaî'nin Bizans Devleti'nde iken yaptığı davranış olmuştur. Ebû Abdullah oradayken Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey de Bizans Devleti'ne bir elçi göndermiştir. Bu elçi Theodora'dan camilerde Abbâsî halifesi adına hutbe okutmasını istemiştir. Bunu kabul eden Theodora İstanbul'daki camilerden Fâtımî halifesinin adını çıkarmış Kadı Ebû Abdullah da onlara destek vermiştir. Yaşanan gelişmelere kızan Müstansır-Billâh da Kıyame Kilisesi dâhil ülkedeki bütün kiliselerde bulunan mallara el koymuştur.⁴¹⁴

Devletler arasındaki bu zıtlaşma beraberinde karşılıklı çatışmayı da getirmiştir. Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh, Mekîn ed-Devle b. Mülhem komutasında bir orduyu teçhiz edip Bizans yönetiminde olan Lazkiye üzerine göndermiştir. Ordu Lazkiye şehrini kuşatmış ve bölge halkı İstanbul'dan yardım istemiştir. Bunun üzerine Fâtımî Devleti de Leys ed-Devle komutasında takviye bir birliği daha bölgeye göndermiştir.⁴¹⁵ Mekîn ed-Devle Lazkiye'yi ele geçirdikten sonra Bizans'ın kontrolünde bulunan Kuzey'e doğru ilerlemeye devam etmiştir. O

⁴¹² İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/6-7; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/226-229.

⁴¹³ Takkûş, *Tarihu'l-Fâtımîyyin*, 377; Ali, "Fâtımî-Bizans Siyasî İlişkileri (971-1069)", 16.

⁴¹⁴ İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/7; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/230; Thomson, *Politics and Power*, 116.

⁴¹⁵ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/230; Takkûş, *Tarihu'l-Fâtımîyyin*, 377.

ilerlemeye devam ederken Halife Müstansır-Billâh da üçüncü ekibi de bölgeye göndermiştir. Afâmiye yakınlarında bulunan Bizans topraklarına kadar inen Fâtımî ordusu bu bölgeyi de kuşatmış, bölge sakinleri teslim olmuşlardır.⁴¹⁶ İmparatoriçe Theodora da bölgeyi savunmak için seksen parçadan oluşan bir filo göndermiştir. Bizans filosu Fâtımîler tarafından kuşatılmıştır. İki devlet arasındaki savaş iyice kızışmış ve her iki taraftan da birçok insan ölmüştür. Bizans filosu bölgede faaliyetlerine devam ederken İmparatoriçe Theodora'nın ölüm haberi gelmiş ve filo Lazkiye'ye geri dönmüştür.⁴¹⁷

Bu savaştan sonra durum iki devlet için de iç açıcı görünmemektedir. Her iki devlette de hem iç işler hem de dış işler karışık durumdaydı. İki devlet de Selçukluların yeni bir aktör olarak bölgeye girmesinden hoşnut değildi ve kendilerini savunma gereği hissetmekteydi. Bu nedenle kendi sorunlarına yönelme eğilimi göstermişlerdir. İncelenen kaynaklarda, yukarıda aktarılanlar dışında, Müstansır-Billâh döneminde Bizans ile münasebetler konusunda kayda değer herhangi bir bilgiye ulaşılmamıştır. Zaten Fâtımî Devleti'nin içerisine düştüğü durum herhangi bir diplomasi yürütmek için elverişli görünmemektedir. Bizans ile ilişkilerde de dönemin başlarında güçlü halife imajı çizilmiş ve sınırları geniş büyük bir devlete yaraşır bir diplomasi yürütülmüştür. Yapılan anlaşmalarda da Fâtımî Devleti tavizsiz bir şekilde iyi geçinmeye çalışan taraf olarak dikkat çekmektedir.

2.4. Dönemin Emirlikleri ile Münasebetler

Fâtımîler Kuzey Afrika'yı ele geçirdiklerinde bölgede bulunan emirlikleri ve halkı kendi düşüncelerini benimsemeleri konusunda baskı altına alma yolunu tercih etmemişlerdir. Abbâsî Devleti'nin bölgedeki nüfuzunun azalması ve uygulanan politikalardan dolayı halkın onlardan hoşnut olmaması ve bölgedeki diğer hanedanların aralarındaki rekabet bölgeyi ele geçirmeye elverişli bir hale getirmişti.

Fâtımîler bölgeye yerleşmeye başladıktan sonra bazı Sünnî liderlerin mukavemetleriyle karşı karşıya kalmış olsa da gerek güçlü ordularıyla gerekse uyguladıkları başarılı politikalarla sınırlarını genişletip varlıklarını korumayı

⁴¹⁶ Makrîzî, *İtti 'âzü'l-hunefâ*, 2/230-231.

⁴¹⁷ Makrîzî, *İtti 'âzü'l-hunefâ*, 2/231.

başarmışlardır. Halife Müstansır-Billâh dönemine gelindiğinde en geniş sınırlarına ulaşmış olan devlet, yaşanan olaylardan sonra bölgedeki emirliklerin de bağımsızlık mücadeleleri ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu dönemde Fâtımî Devleti'nin münasebet kurduğu üç emirlik ön plana çıkmıştır; Mirdâsîler, Süleyhîler ve Zîrîler.

2.4.1. Mirdâsîler

Esedüddeve Sâlih b. Mirdâs öncülüğünde Kuzey Afrika'da kurulan hanedan bölgedeki halkın da etkisiyle Şîlîği benimsemiştir. Halife Hâkim-Biemrillâh döneminde de Fâtımî egemenliğine girmiştir.⁴¹⁸ Fâtımî egemenliğine girdiği zaman sadece Rahbe şehrine sahip olan Sâlih b. Mirdâs'ın asıl amacı bir devlet kurmaktır. Bu amaçla Halep ve civarını ele geçirmeye çalışmıştır. Bölgedeki bazı Arap kabileleriyle anlaşıp 415 (1024) yılında Halep'i ele geçirmiştir. Halep'ten sonra Suriye, Humus ve Sayda'yı da ele geçiren Sâlih b. Mirdâs hanedanının temellerini de atmıştır.⁴¹⁹ Halife Zâhir, Sâlih b. Mirdâs'ın bölgedeki faaliyetlerinden rahatsız olmuş ve 419 (1028) yılında Anuştekin ed-Dezberî'yi büyük bir orduyla bölgeye göndermiştir. İki ordu arasında yaşanan şiddetli çatışmalardan sonra Sâlih b. Mirdâs öldürülmüştür.⁴²⁰

Sâlih b. Mirdâs'ın ölümünden sonra iki oğlu Halep'e hâkim olmak için mücadele etmişlerdir. Sonuçta Nasr b. Sâlih 421 (1030) yılında şehri kardeşinin elinden alıp Mirdâsîlerin yeni emiri olmuştur. Bu sırada bölgeyi sürekli rahatsız eden Bizans Devleti'nden korunmak için onlarla anlaşma yoluna giden Nasr b. Sâlih, Fâtımî Devleti'ne karşı bir politika yürütmeye başlamıştır.⁴²¹ 429 (1038) yılında Fâtımî Devleti ile Bizans Devleti arasında imzalanan on yıllık anlaşma Nasr b. Sâlih'in politikasında değişim yapmasına neden olmuştur. Bizans Devleti'nin güvencesine artık sahip olamayacağını anlayınca bu defa Fâtımî Devleti'ne yakınlaşmaya başlamıştır.⁴²²

⁴¹⁸ Erdoğan Merçil, "Mirdâsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/149-151.

⁴¹⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 129-131.

⁴²⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/201-202.

⁴²¹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 136.

⁴²² Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/186.

Fâtımî halifesine hediyeler göndererek onunla yakınlaşan Nasr b. Sâlih Humus'un Mirdâsîlere bırakılması konusunda Fâtımî Devleti ile anlaşmıştır. Ancak Müstansır-Billâh'ın Bizans Devleti'nin hedefinin Halep olduğunu bildiği için sürekli Halep'i kontrol etme girişimlerinde bulunmuştur. Bu durum Nasr b. Sâlih ile aralarında anlaşmazlıkların çıkmasına neden olmuştur. Sâlih b. Mirdâs'ı öldüren Anuştekin ed-Dezberî Şam'da bulunduğu esnada Humus Valisi Câfer b. Kulayd el-Kûtâmi de Nasr b. Sâlih ile Anuştekin'in arasını bozmaya çalışmıştır. Sonuçta Fâtımîler ve Mirdâsîler arasında gerilim tırmanmıştır. Anuştekin de Halep şehrinde taşkınlık çıkarınca savaş kaçınılmaz olmuştur. Fâtımî Devleti, Bizans Devleti'nin olaya müdahil olmaması için Nasr b. Sâlih'in verdiği haracın aynısını ödeyeceğini belirtip Halep'i ondan alacağını bildirmiştir.⁴²³ Bizans Devleti ile bu konuda anlaşan Fâtımî Devleti Anuştekin komutasında gönderdiği ordu ile önce Hama şehrini ardından Halep'i Mirdâsîlerden almıştır. 429 (1038) yılında savaşın en yoğun olduğu esnada Nasr b. Sâlih'in kardeşi Simâl b. Sâlih emrindeki askerlerle savaş alanından kaçıp kardeşini yüz üstü bırakmıştır. Sonuçta Nasr b. Sâlih savaş alanında öldürülmüştür.⁴²⁴

Simâl b. Sâlih kardeşinin savaşta olmasını fırsat bilerek Halep'e girmiştir. Ancak Nasr b. Sâlih'in ölmesi üzerine Anuştekin Halep'e yürümeye devam etmiştir. 429'da (1038) Halep'e giren Anuştekin Mirdâsîlerin elinde bulunan Bâlis ve Menbic'i de tekrar Fâtımî itaati altına almıştır. Simâl b. Sâlih yakalanmamak için bölgeden ayrılmıştır. Böylece ilk kez tüm Levant, Müstansır-Billâh döneminde, tek hükümdarın yönetimi altına girmiştir.⁴²⁵

Anuştekin Halep'i ele geçirdikten sonra burada uzun süre kalmamıştır. Şehri ele geçirdikten yaklaşık üç ay sonra iki yardımcısını burada bırakarak Şam'a geri dönmüştür. Müstansır-Billâh da Razi ed-Devle'yi Halep'e vali olarak atamıştır. 433 (1041-1042) yılında Anuştekin geldiği konumdan dolayı Vezir Cercerâî'nin hedefi

⁴²³ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 142; Takkûş, *Tarihu'l-Fâtımîyyin*, 356; Zakkar, *The Emirate of Aleppo*, 129; Merçil, "Mirdâsîler", 30/149-151.

⁴²⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 142; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/187; Takkûş, *Tarihu'l-Fâtımîyyin*, 357.

⁴²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/351; İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî Ebü'l-Fidâ', *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer* (Kahire: Matbuatu'l Mısıriyyeti, ts.), 2/141; Zakkar, *The Emirate of Aleppo*, 138; Merçil, "Mirdâsîler", 30/149-151.

olmuştur. Vezir, Anuştekin'in daha fazla güç kazanmasından ve kendi konumunun sarsılmasından endişelendiği için Anuştekin'in maiyetindeki bir grup askeri kışkırtarak ona isyan etmelerini sağlamıştır. İsyan büyüyünce Anuştekin buna karşı koyamayacağını anlayıp Şam'dan kaçmış ve kısa süre sonra ölmüştür. Onun ölmesiyle beraber Suriye bölgesindeki Fâtımî hâkimiyeti de bozulmuş, bölgedeki Araplar gruplar halinde isyan etmişlerdir. Onun yerine ileride Fâtımî Devleti için büyük sorunlara sebebiyet verecek olan Nâsırüddeve b. Hamdân geçmiştir.⁴²⁶

Anuştekin'in ölmesi sadece Suriye ve civarında değil Halep içerisinde de karışıklıkların yaşanmasına neden olmuştur. Haberi alan Simâl b. Sâlih halkın da yardımı ile 433 (1041-1042) yılında yine Halep'e girmiş ve yönetimi devralmıştır. Bu arada Bizans Devleti de Fâtımîlerle yaptıkları anlaşmayı bozarak Halep'e girmişlerdi. Simâl b. Sâlih Fâtımîlerin aleyhine Bizans Devleti ile anlaşmıştır. Halife Müstansır-Billâh, Bizans-Mirdâsî yakınlaşmasını önlemek için 436 (1045) yılında Simâl b. Sâlih'in hükümdarlığını onaylamıştır. Müstansır-Billâh bunun için ona, Halep'e girdiğinde Anuştekin'in Halep Kalesi'nde bıraktığı tüm parayı ve Kahire'ye yıllık haraç olarak yirmi bin dinar ödemesini şart koşmuştu.⁴²⁷ Simâl b. Sâlih bu şartları yerine getirmeyince Fâtımî Devleti 440 (1048) yılında Nâsırüddeve b. Hamdan komutasında bulunan bir orduyu Halep'e göndermiştir. Halep'e girmeden önce Hama şehrini kuşatmış ancak geri püskürtülmüştür. İlerlemeye devam eden Nâsırüddeve bu savaşta başarısız olmuş ve Halep'ten geri çekilmiştir. Bunun üzerine Bizans'tan bir elçi Müstansır-Billâh ile Simâl b. Sâlih arasında barış sağlamak için İstanbul'dan Şam'a gelmiştir.⁴²⁸

Simâl b. Sâlih Fâtımî Devleti'nin bu yenilgiye rağmen Halep'ten vazgeçmeyeceğini bildiği için bir yandan ordusu ile yeni yerleri ele geçirmeye çalışmış bir yandan da Fâtımîlerle anlaşmak için yollar aramaya başlamıştır. Bu nedenle Kahire'ye bir elçi göndermiştir. Onun ordusu ile yeni yerleri ele geçirmeye çalışması Müstansır-Billâh'ı kızdırmış elçisi daha dönmeden Fâtımîler savaş hazırlıklarına başlamışlardır. 441 (1049) yılında Refik el-Hadîm komutasında küçük

⁴²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/382-383; İbn Haldûn, *el-İber*, 4/79; Zakkar, *The Emirate of Aleppo*, 138.

⁴²⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 146-149; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/189; Zakkar, *The Emirate of Aleppo*, 142,146.

⁴²⁸ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/201-202; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 1/142.

bir grubu Halep'e göndermiş ve bu grup başarısız olmuştur. 442'de (1050) Müstansır-Billâh yine seksen yaşındaki Refik el-Hadîm komutasında otuz bin kişilik bir ordu hazırlatmıştır. Ordunun Kahire'den gönderilmesi törenine Müstansır-Billâh da bizzat katılmış ve Levant bölgesindeki tüm valilerine de mektup yazarak Refik el-Hadîm'e itaat etmelerini bildirmiştir.⁴²⁹ Halep ve civarı Fâtımî Devleti için oldukça önemli bir bölgeydi. Bu bölgenin yönetiminin Bizans Devleti'nin eline geçmesi Fâtımiler için büyük riskler taşımaktaydı. Bu nedenle Müstansır-Billâh burayı elinde tutabilmek için büyük çaba sarfetmiştir.

Simâl b. Sâlih Fâtımî Devleti'nin bölgeye göndermek üzere büyük bir ordu hazırladığını duyunca Bizans Devleti'nden yardım istemiştir. Bizans İmparatoru Konstantin IX, Simâl b. Sâlih'in yardım çağrısını kabul etmiş ve Kahire'ye bir elçi göndererek Müstansır-Billâh'ın planladığı seferi iptal etmesini istemiştir. Aynı zamanda sefer iptal edilmezse Simâl b. Sâlih'in tarafında olup ona destek vereceğini de belirtmiştir. Elçi Remle'de Fâtımî komutan Rıfk ile buluşmuş, Rıfk mesajın içeriğini öğrendikten sonra Kahire'den gelecek olan talimatları beklemiştir.⁴³⁰

Dönemin Fâtımî Veziri Ebû Berekât el-Cercerâî, Bizans'ın gönderdiği mektubu Halife Müstansır-Billâh'tan saklamış ve Rıfk'a ordusu ile yola devam etmesini bildirmiştir. Bizans İmparatoru Fâtımî ordusunun Halep'e geldiği haberini duyunca ve Kahire'den de bir yanıt alamayınca Antakya'daki valisine gerektiğinde şehre destek vermek için kuvvetleriyle yola çıkmasını emretmiştir. Ayrıca Simâl b. Sâlih'e de nakdi yardım göndermiştir.⁴³¹ Fâtımî ordusu Halep'te Simâl b. Sâlih'in ordusu ile karşı karşıya gelmiş ve yenilmiştir.

Fâtımî Devleti, Anuştekin ed-Dezberî'nin ölümünden sonra bölgedeki gücünü kaybetmiş görünmektedir. Zira atanan komutanların hiçbiri Halep'i ele geçirmeye muvaffak olamamıştır. Sürekli savaşlara ve yıkımlara maruz kalan Halep şehri harabeye dönmüş ve eski ihtişamını kaybetmiştir. Bu durumun farkına varan Simâl b. Sâlih, Halife Müstansır-Billâh'ın da hedefinden vazgeçmeyeceğini idrak edince, Fâtımî ordusunu bozguna uğratmasına rağmen onlarla uzlaşma yoluna gitmiştir. Bu

⁴²⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 149-150; İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/4-5; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/209; Zakkar, *The Emirate of Aleppo*, 149; Takkûş, *Tarihu'l-Fâtımîyyin*, 359.

⁴³⁰ Zakkar, *The Emirate of Aleppo*, 150.

⁴³¹ İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, 2/5; Takkûş, *Tarihu'l-Fâtımîyyin*, 360.

nedenle eşi Seyyide'yi ve oğlu Vesab'ı birtakım hediyelerle Halife Müstansır-Billâh'a göndermiştir. Halife, Simâl b. Sâlih'i affetmiş ve Halep'in yönetimini de ona vermiştir. Bu süre zarfında Simâl b. Sâlih Fâtımî ve Bizans devletleri arasında denge politikası izlemiştir.⁴³²

447 (1055) yılında Besâsîrî isyanı nedeniyle Rahbe'yi Fâtımî Devleti'ne bırakan Simâl b. Sâlih bu isyan nedeniyle güvenliği tehlikeye düşen Halep'i de Cübeyl, Beyrut ve Akkâ şehirlerine karşılık Fâtımîlere bırakmayı teklif etmiştir. Teklifi kabul edilince Halep'i Fâtımîlere teslim edip Akkâ'ya gitmiştir.⁴³³ Besâsîrî isyanının başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Simâl b. Sâlih Halep'e geri dönmüş ancak halk ayaklanıp Mahmud b. Nasr b. Sâlih b. Mirdâs'ı lider olarak kabul etmiştir. Simâl b. Sâlih de Kahire'ye gitmiştir.⁴³⁴

Mahmud b. Nasr Halep'in Fâtımîlerde kalmasına razı olmamış ve onlarla savaşmak için hazırlıklara başlamıştır. Halep'e yürümüş ve orayı ele geçirmiştir. Fâtımî Devleti'nin Halep'teki temsilcisi Mekîn ed-Devle kaleye sığınıp Müstansır-Billâh'a acil yardım talebinde bulunduğu bir mektup göndermiştir. Halife yardım olarak Nâsirüddeve komutasında bir orduyu bölgeye göndermiş ancak Benî Kılâb bu orduyu daha Halep'e varmadan bozguna uğratmıştır. Bu savaşı kaybeden Fâtımîler Halep'ten tamamen çekilmişlerdir.⁴³⁵ Fâtımî Devleti bu süreçte iç işleri ile meşgul olmaya başladığı için devletin merkezine uzak olan birçok bölge gibi Halep şehrini de kaybetmiştir. Selçukluların da bölgeye gelmeleriyle birlikte değişen siyasi denge nedeniyle Fâtımî Devleti artık Halep şehrini ele geçirememiştir.

İslâm dünyasındaki güç dengelerinin değiştiğini fark eden Mahmud b. Nasr da 463 (1070) yılında Halep'te Abbâsî Halifesi Kaim-Biemrillâh ve Selçuklu Sultanı Alparslan adına hutbe okutmaya başlamıştır. Mahmûd b. Nasr, Sultan'ın devletinin ikbalini, gücünü ve hâkimiyetinin her tarafa yayıldığını görünce Halep halkını topladı ve: *"Bu yeni bir devlet ve güçlü bir ülkedir. Biz onlardan dolayı korku içinde yaşıyoruz, çünkü onlar mezhepleriniz sebebiyle sizin kanlarınızı helâl sayıyorlar.*

⁴³² İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 150-151.

⁴³³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/167; İbn Tağrıberdî, *Nücümü'z-zahire*, 5/57; Merçil, "Mirdâsiler", 30/149-151.

⁴³⁴ Ebü'l-Fidâ', *el-Muhtasar*, 2/142; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/260.

⁴³⁵ İbnü'l-Kalânîsî, *Târihu Dimaşk*, 1/150-151; Takkûş, *Tarihu'l-Fâtımîyyin*, 361; Merçil, "Mirdâsiler", 30/149-151.

*Yapacağımız en doğru iş söz ve malın fayda etmeyeceği vakit gelip çatmadan önce hutbeyi onlar adına okutmaktır.” demiş ve halka da durumu kabul ettirmiştir.*⁴³⁶

Fâtımî Devleti içerisinde bulunduğu olumsuz durumlarla mücadele ederken Selçuklu askerleri onların egemenliği altındaki bölgelerin bir kısmını ele geçirmiş bir kısmını da tehdit eder duruma gelmiştir. Bedr el-Cemâlî'nin Mısır'a gelmesiyle Fâtımîler bir nebze de olsa toparlanmış ve kaybettikleri bölgelerin bir kısmını geri alabilmişlerdir. Buna rağmen devlet eski ihtişamına hiçbir zaman dönememiştir. Fâtımî-Mirdâsî ilişkileri Selçuklular'ın Halep'i zapt etmesiyle son bulmuştur.

2.4.2. Suleyhîler

Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed es-Suleyhî tarafından kurulan Suleyhî emîrliği Yemen bölgesinde ikamet etmekteydi.⁴³⁷ Fâtımî Devleti kurulduktan sonra Fâtımîler İsmâîlî daveti yaymak için bazı bölgelere dâîler göndermişlerdi. Bu bölgelerden biri de Yemen ülkesiydi. Yemen'deki siyasi durumun Fâtımîlerin hedefleri için uygun olması devletin bu bölgeye önem vermesine olanak vermiştir. Bu nedenle devlete dâîler gönderen Fâtımîler burada öğretilerini yayma faaliyetlerine başlamışlardır. Halife Hâkim-Biemrillâh adına Yemen'de gizli propaganda yapan Dâî Yusuf b. Esad'ın ölümünden sonra Abdullah ez-Zevâhî bölgede faaliyet göstermeye başlamıştır. Ez-Zevâhî yüklü miktarda para harcayarak Yemen halkına İsmâîlî düşünceyi benimsetmeyi başarmış ve burada Fâtımî halifesi adına hutbe okutmuştur⁴³⁸ ez-Zevâhî, Müstansır-Billâh'ın tahta çıkmasına yakın bir zamanda, kendisinin Şîî öğretilerini benimseterek yetiştirdiği ve Sünnî asıllı olan Muhammed b. Ali es-Suleyhî'yi kendi yerine dâî olarak görevlendirmiştir.⁴³⁹

O dönemde Ziyâdîler'den sonra bölgede serbest hareket eden Araplar bulunmaktaydı. Bunlardan el-Müeyyed Nasîrüddin lakaplı Necâh, Tihâme merkezli Necâh Devleti'ni kurmuştu. Necâhîler Sünnî akideyi benimsemiş bölgede de bu akidenin korumacılığını üstlenmişlerdi. Ali es-Suleyhî de Necâhîlerden dolayı Fâtımî davetini yaymak için faaliyetlerini gizli yürütmüştür. Bu nedenle kendinden önceki

⁴³⁶ İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, 1/166; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 10/71.

⁴³⁷ Tomar, “Suleyhîler”, 37/480-481.

⁴³⁸ Takkûş, *Târîhu'l-Fâtımîyyin*, 371.

⁴³⁹ Tomar, “Suleyhîler”, 37/480-481.

dâîlerden farklı olarak hac yolunu daveti yaymak için kullanmıştır. Bu yoldan geçen hacılara Fâtımî düşüncesini anlatmış ve bu şekilde ismini de duyurmayı başarmıştır.⁴⁴⁰ Bu sayede etrafına insanları toplamayı başaran es-Suleyhî 439 (1047-1048) yılında altmış kişilik bir grupla Yemen'e yakın olan Cebelimesâr'da isyan etmiş ve Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh adına açıktan propaganda yapmaya başlamıştır.⁴⁴¹

Cebelimesâr'a yerleşen Ali es-Suleyhî açıktan davete başlamış olsa bile Necâh'tan çekindiği için onunla iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Müstansır-Billâh'ın kendisine mal yardımında bulunmasına rağmen Necâh ile fiilen savaşa yoluna girmemiştir. Bunun yerine ona hediye ettiği bir cariye vasıtasıyla onu zehirleterek öldürmüştür.⁴⁴² Necâh'ın öldürülmesinin ardından Zebîd'i de topraklarına katmış, ele geçirdiği kalelerle komutanlığını güçlendirmiş ve Yemen'de nüfuzunu pekiştirmiştir. 453 (1061) yılında Müstansır-Billâh'a mektup yazarak Fâtımî davetini tüm Yemen'e yaymak için izin istemiştir. Müstansır-Billâh onun bu isteğini kabul etmiş ona sancak göndermiştir.⁴⁴³

Fâtımîlerin tam desteğini arkasına alan Ali es-Suleyhî Yemen'deki itibarı artmıştır. Dikkatini topraklarını genişletmeye veren es-Suleyhî önce Tahim'i ardından San'a'yı ele geçirmiştir. San'a'yı başkent yapmıştır. Devletin genişlemesi ve muhaliflerinin ortadan kaldırılmasından sonra es-Suleyhî, İbn Havşeb'in ölümü ve oğullarının kendi aralarında bölünmesinden sonra zayıflayan Yemen ülkesindeki İsmâîlî çağrısını yeniden eski durumuna getirmeyi başarmıştır.⁴⁴⁴ Ayrıca Suleyhîlerin Yemen'de Fâtımî çağrısını tesis ettikten sonra ticaret yolları aracılığı ile Hindistan'a kadar dâîler gönderip Fâtımî davetini yaymaya çalıştıkları da bilinmektedir.⁴⁴⁵

Müstansır-Billâh Yemen'deki davet faaliyetlerine ayrı bir ihtimam göstermekteydi. Suleyhî emirleri ile aralarında sürekli mektuplaşmaların olduğu ve Müstansır-Billâh'ın devletinde yaşanan olayların bazılarını bu emirlere mektuplarla

⁴⁴⁰ Hüseyin Hamdani, *el-Suleyhiyyûn ve'l hareketi'l Fâtûmiyye fi'l Yemen* (Kahire: Darü'l Kitâbü'l Mısır, 1955), 69; Muhammed Cemâleddîn Sürûr, *Siyaseti'l-Fâtûmiyyin el-Hariciyye* (Kahire: Darü'l Fikri'l Arabî, 1994), 80.

⁴⁴¹ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/187.

⁴⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/466-467; İbn Haldûn, *el-İber*, 4/273; Hamdani, *el-Suleyhiyyûn*, 71.

⁴⁴³ İbn Haldûn, *el-İber*, 4/274; Takkûş, *Tarihu'l-Fâtûmiyyin*, 372.

⁴⁴⁴ Sürûr, *Siyaseti'l-Fâtûmiyyin el-Hariciyye*, 82.

⁴⁴⁵ Lewis, *Fâtûmîler ve Hindistan Yolu*, 358; Ecer, *Fâtûmîler Döneminde Eğitim*, 148-149.

bildirdiği anlaşılmaktadır. Bu durum Suleyhî emirleri ile mektuplaşmalarına da yansımıştır. 452 (1060) yılında Müstansır-Billâh Ali es-Suleyhî'ye bir mektup göndererek ona Ebû'l Kâsım lakaplı oğlu Ahmed'in doğumunu bildirmiş ve ondan bu haberi tüm ülkede duyurmasını istemiştir. Ayrıca Müstansır-Billâh, Muiz b. Bâdis'in Kuzey Afrika'da Fâtımî hutbesine son vermek istediğini, onunla nasıl mücadele ettiğini anlatan bir mektup da göndermiştir.⁴⁴⁶

Ali es-Suleyhî 454 (1062) yılında Yemen'i tamamen ele geçirdikten sonra Hicaz bölgesine yönelmiştir. Mekke Emîri Muhammed b. Ebû Haşim'e Mustansır-Billâh adına hutbe okutmuştur. Bir müddet burada kalan es-Suleyhî daha sonra Yemen'e geri dönmüştür.⁴⁴⁷ Hicaz bölgesinde de hutbeleri Fâtımî halifesine okuttuktan sonra Halife Müstansır-Billâh ile görüşmek istediğini ve bu nedenle Mısır'a gelmek istediğini bir mektupla halifeye bildirmiştir. Müstansır-Billâh 459 (1066) yılının son ayında mektubuna cevap vermiş ve Mısır'a gelebileceğini söylemiştir. Ancak es-Suleyhî, Hac yapmak için önce Mekke'ye gitmeye karar vermiş ve oğlu Ahmed'i vekil olarak atamıştır. Sana'a'da halefi olan oğluna karşı komplo kurup ona zarar vermelerinden korktuğu Yemen prenslerini, eşi Esmâ bint Şihab'ı ve ailesinden bazı kişileri de yanına almıştır. Ancak Mekke'ye giderken yolda Necâh'ın oğlu Said el-Ahval bin Necâh ona suikast düzenlemiştir. Sonuçta Ali es-Suleyhî ölmüş hanımı da esir alınmıştır.⁴⁴⁸

Müstansır-Billâh, babasının ölümünün ardından Ahmed es-Suleyhî'ye, başsağlığı dilediği ve onun hükümdarlığını onayladığı bir mektup göndermiştir. Ahmed es-Suleyhî'de Fâtımîlere bağlılığını belirttiği bir mektupla halifeye karşılık vermiştir.⁴⁴⁹ Böylece Suleyhîlerin yeni lideri olan Ahmed es-Suleyhî bir müddet hâkim olduğu yerlerde çıkan isyanlarla uğraşmıştır. Öncelikle annesini esir alan Necâhîlerle savaşmış ve kazanmıştır. Çatışmalarda babasının katili olan Said el-Ahval b. Necâh'ı da öldürmüştür. Bu haber Müstansır-Billâh'a ulaşınca çok sevinmiş ve sevincini bir mektupla Ahmed es-Suleyhî ile paylaşmıştır. Ahmed es-Suleyhî Zebîd'i de Necâhîlerden aldıktan sonra Sana'a'ya dönmüştür. Sağlık sorunları

⁴⁴⁶ Müstansır-Billâh, *es-Sicillâtü'l-Müstansiriyye*, 43-47.

⁴⁴⁷ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 31/29; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/268-269.

⁴⁴⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/108; Takkûş, *Tarihu'l-Fâtımîyyin*, 372.

⁴⁴⁹ Müstansır-Billâh, *es-Sicillâtü'l-Müstansiriyye*, 196-199.

nedeniyle yönetimi eşi Seyyide Hürre Erva bint Ahmed'e devretmiştir.⁴⁵⁰ Seyyide Hürre 469 (1077-1078) yılının sonunda Müstansır-Billâh'a bir mektup göndermiştir. Bu mektupta Yemen'deki durumu ve Fâtımîlere olan bağlılığını hem siyasi hem de dinî konularda kontrolü nasıl elinde tuttuğu hakkında bilgi vermiştir. Bu mektuba Müstansır-Billâh'ın annesi Seyyide Rasad cevap vermiş ve cevabında durumdan memnun olduklarını bildirmiştir.⁴⁵¹

Ahmed es-Suleyhî 478'de (1085) ölmüş yerine kuzeni Ebû Himyer Saba b. Ahmed'in geçmesini tavsiye etmiştir. Ancak eşi, küçük yaştaki oğlu Abdül-Müstansır'ın başa geçmesini istemiştir. Halife Müstansır-Billâh'a mektup yazarak oğlunun hükümdarlığını onaylamasını istemiştir. Müstansır-Billâh oğlu yerine kendisinin işleri üstleneceğini bildiği için bu isteği kabul etmiştir. Ancak Yemen'de bulunan kabile liderleri ve özellikle Süleyman b. el-Meir ez-Zevami Abdül-Müstansır'ın hükümdarlığını kabul etmemişlerdir. Böylece Yemen'deki Fâtımî nüfuzunu zedeleyen anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Halife Müstansır-Billâh onları Seyyide Hürre'ye itaat etmelerini bildirdi.⁴⁵²

Abdül-Müstansır'ın başa geçmesinin ardından dâî Ebû Himyer Sebe bin Ahmed el-Suleyhî ile Ebû Rabi Süleyman arasında çatışma çıktı. Mustansır-Billâh, Yemen'deki egemenliğini sürdürmek için elinden geleni yapmaya çalışıyordu. Bu konuda Seyyide Hürre'ye bu iki kişi arasında barışı sağlamasını söylediği bir mektup göndermiştir. Seyyide Hürre halifenin isteğini yerine getirmeye çalışırken Zebîd yeniden Necâhîlerin eline geçmiştir.⁴⁵³ Abdül-Müstansır öldükten sonra durumu karışık olan Yemen daha da karışmıştır. Sebe b. Ahmed es-Suleyhî yine hükümdarlık için Seyyide Hürre'ye baskı yapmaya başlamış ve onunla evlenmek istemiştir. Halife Müstansır-Billâh'ın da isteği üzerine evlenmişlerdir.⁴⁵⁴ Bu evlilik de Yemen'deki durumu düzeltmeye yetmemiştir. Suleyhî hanedanı zayıflamaya başlamıştır.

⁴⁵⁰ Müstansır-Billâh, *es-Sicillâtü'l-Müstansırıyye*, 196-199; Sürûr, *Siyaseti'l-Fâtımîyyin el-Hariciyye*, 85; Tomar, "Suleyhîler", 37/480-481.

⁴⁵¹ Müstansır-Billâh, *es-Sicillâtü'l-Müstansırıyye*, 169-170; el-Azhari, *Queens, Eunuchs and Concubines in Islamic History*, 661-1257, 212.

⁴⁵² Müstansır-Billâh, *es-Sicillâtü'l-Müstansırıyye*, 128-134; Takkûş, *Tarihu'l-Fâtımîyyin*, 373; Tomar, "Suleyhîler", 37/480-481.

⁴⁵³ Sürûr, *Siyaseti'l-Fâtımîyyin el-Hariciyye*, 88; Tomar, "Suleyhîler", 37/480-481.

⁴⁵⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 33/110-111; Sürûr, *Siyaseti'l-Fâtımîyyin el-Hariciyye*, 90.

Müstansır-Billâh'ın Suleyhîlerle ilişkileri her zaman barışçıl olmuştur. Hanedan kuruluşundan itibaren Fâtımî davetini benimsemiş ve Fâtımîler adına önemli işler başarmıştır.

2.4.3. Zîrîler

Kuzey Afrika ilk İslâm fetihlerinden beri Müslümanlar için önemli bir bölge olmuştur. Bu bölgenin tarihi, bölgede yaşayan çeşitli kabileler ve farklı kültürlerden dolayı çok karmaşık ve dinamik bir görünüm arz etmektedir. Kuzey Afrika'da kurulan Fâtımî Devleti de bölgedeki tarihin kadim bir parçası olmuştur. Orada yaşayan hanedanlarla ilişkileri devletin tarihinde önemli bir kısmı kapsamaktadır. Bu hanedanlardan biri de Zîrî Hanedanıdır.

Berberîlerin Senhâce kabilesine mensup olan Zîrîler, Kuzey Afrika'da kurulan ilk büyük Berberî hanedanıdır. Bu hanedanın liderleri kuruluşundan itibaren Fâtımî Devleti'ne bağlı olmuşlardır. 361 (972) yılında Fâtımî Halifesi Muiz-Lidînillah, Zîrî Emiri Bulukkîn b. Zîrî'ye Mağrip valiliği görevini vermiştir. Bu görevle birlikte güçlenen Zîrîler bölgedeki diğer emirliklerle mücadeleye girmiş ve güçlerini arttırmışlardır.⁴⁵⁵ Fâtımîlerle iyi geçinen Zîrîlerin ilişkileri Muiz b. Bâdîs döneminde bozulmaya başlamıştır.

Muiz b. Bâdîs, babası Bâdîs b. Mansur'un ani ölümü üzerine 406 (1015) yılında, henüz sekiz yaşında iken Zîrîlerin yeni hükümdarı olmuştur. Muiz b. Bâdîs Sünnî akidesine göre yetiştirilmiştir. Bu nedenle Fâtımîlerin düşüncelerine her zaman mesafeli durmuştur. Hükümdarlığının ilk yıllarında Fâtımî Devleti'ne sadık bir emir olan Muiz b. Bâdîs'e Halife Hâkim-Biemrillâh tarafından "Şerefüddeve" lakabı verilip hil'at gönderilmiştir.⁴⁵⁶ Halife Zâhir döneminde de iyi ilişkiler kurulmuş ancak Müstansır-Billâh döneminde durumlar değişmiştir.

435 (1043) yılında elindeki bölgelerde Sünnîleri öne çıkarıp Şîî inançlı insanları ezmeye başlamıştır. Bölgede Hz. Peygamber'in ashabına sövenleri, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'e hakaret edenleri cezalandırmıştır. Böylece yavaş yavaş

⁴⁵⁵ İbn Haldûn, *el-İber*, 7/39-40; Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, "Zîrîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/460-462.

⁴⁵⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 24/200; Ali Muhammed Salabî, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye* (Kahire: İkra, 2006), 95; Casim Avcı, "Muiz b. Bâdîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/95-96.

Fâtımîlere ve onların savundukları düşünceye düşmanlığını açığa vurmuştur. Halife Müstansır-Billâh'ın Veziri Cercerâî de Fâtımî Devleti ile Kuzey Afrika toprakları arasındaki iletişimin kopmasına neden olmuştur.⁴⁵⁷ Kuzey Afrika ile bağları zayıflayan Fâtımîler 440 (1048) yılında Muiz b. Bâdîs'in Müstansır-Billâh adına okunan hutbeye son verip hutbeyi Abbâsî Halifesi Kaim-Biemrillâh adına okutmaya başladığını öğrenmişlerdir. Müstansır-Billâh bu durumu düzeltmesi için Muiz b. Bâdîs'e bir mektup göndermiş ancak Emîrden sert bir karşılık almıştır. Anlaşıldığı kadarıyla Muiz b. Bâdîs ile mektuplaşan kişi dönemin Fâtımî Veziri Yâzûrî olmuştur. Çünkü Muiz b. Bâdîs muhatap olduğu kişinin Yâzûrî olduğunu öğrenince onun kendi dengi olmadığını belirterek Veziri kızdırmıştır. Yâzûrî cevap olarak gönderdiği mektupta ona: *"İtaatte sizden öncekiler gibi sadık olun."* deyince Muiz b. Bâdîs: *"Atalarınız Kuzey Afrika'ya sahip olmadan önce benim babalarım ve büyükbabalarım Kuzey Afrika'nın krallarıydı ve onların üzerinde her şeyden daha büyük hizmetkârları vardı. Eğer siz olmasaydınız onlar kılıçlarıyla ilerleyeceklerdi."* diye karşılık vermiştir. Mektubunun sonuna da Vezir Yâzûrî'nin kendisine denk olmadığı gerekçesiyle mektuplaşmayı keseceğini belirtmiştir.⁴⁵⁸

443'te (1051) Muiz b. Bâdîs ile Fâtımî Devleti arasındaki anlaşmazlık iyice artmıştır. Muiz b. Bâdîs bir elçi vasıtası ile Abbâsî Devleti'ni Fâtımîleri yok etmesi için bölgeye davet etmiş ve Abbâsîler de bunu kabul etmişlerdir. Elçi, hil'atler ve Abbâsî sembolü olan siyah bayraklarla dönerken Bizans Devleti'ne ait olan topraklardan geçerken Bizans tarafından tutuklanmıştır. Muiz b. Bâdîs bunu haber alınca Bizans'a elçi gönderip adamı serbest bırakmalarını istemiş ancak Bizans Müstansır-Billâh ile aralarındaki anlaşmadan dolayı bunu reddetmiştir.⁴⁵⁹ Aralarındaki mektuplaşmadan dolayı Muiz b. Bâdîs'e kızgın olan Vezir Yâzûrî bu olay üzerine bölgedeki Arap kabilelerini Zîrîlere karşı kışkırtmıştır. Onları Kuzey Afrika'ya doğru göndermiştir. Bu arada Benî Zuğbe ve Benî Riyâh kabilelerinin de aralarını düzeltmiş onlara mal verip Kayrevân diyarına göndermiştir. Ele geçirecekleri her yeri de onlara temlik edeceğini belirten Yâzûrî, silah araç gereç ve

⁴⁵⁷ İbnü's-Sayrafî, *el-İşâre ilâ men nâle'l-vezâre*, 69-70.

⁴⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/430-433; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 24/210; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 15/187; İbn Tağrıberdî, *Nücümü'z-zahire*, 5/2; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/190.

⁴⁵⁹ Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/214.

asker yardımında bulunmayı da vaat etmiştir. Böylece Arap kabileler büyük gruplar halinde İfrîkiye'ye girmişlerdir. Muiz b. Bâdîs yaklaşık dört sene bu isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştır.⁴⁶⁰

Araplar İfrîkiye'yi kuşatıp talan etmişlerdir. Bunun üzerine Muiz b. Bâdîs seksen bin kişiyi toplayıp onlarla savaşmıştır. Araplar üstün gelmiş ve Muiz b. Bâdîs'in askerlerinin birçoğunu öldürmüşlerdir. 449 (1057) yılına kadar bölgeyi kuşatan Arap kabileleri Muiz b. Bâdîs'i zor duruma düşürmüşlerdir. Muiz b. Bâdîs bu kuşatmadan kurtulmak için Fâtımî Devleti'nin Mehdiye şehrine hareket etmiştir. Ancak yetersiz asker sayısı ve ordusundan bir kısmının kendisini yarı yolda bırakması üzerine vazgeçmiştir. Muiz b. Bâdîs'in bütün mal varlığı ve sarayları yağmalanmıştır. Kuzey Afrika'nın içerisine düştüğü durum Fâtımî yönetiminden hoşnut olmayan grupları da harekete geçirmiştir. Sirenayka Valisi Cabara b. Muhtar el-Arabî Fâtımî yönetimini kabul etmediğini duyurmuş ve onlara hutbe okunan minberleri ateşe vermiştir.⁴⁶¹

Müstansır-Billâh bu olumsuz gelişmelere seyirci kalmamıştır. Kuzey Afrika'nın içerisine düştüğü durum Fâtımî Devleti'nin de kıtlık yaşadığı zamana denk gelince olaylara doğrudan müdahale etmeyi göze alamamıştır. Ancak Vezir Yâzûrî'nin etkisiyle Benî Hilal ve Benî Süleym araplarını Mısır'dan Kuzey Afrika'ya göç ettirmiş ve orada Zîrîlerle savaşarak onları yok etmelerini söylemiştir. Bunu başarırlarsa bölgede Fâtımî Devleti'ne bağlı bir emirlik kurabileceklerine müsaade edeceğini belirtmiştir. Bu kabileler Müstansır-Billâh'ın teklifini kabul ederek Sirenayka, Trablusgarp ve İfrîkiye'yi işgal ederek otuz bin savaşçıdan oluşan Zîrî ordusuyla Kayrevan yakınlarındaki Hayran'da çarpıştılar. Araplar, Zîrîlerin devasa güçlerinden korkuyorlardı ama liderleri Mu'nis bin Yahya el-Riyahî onları cesaretlendirmiştir.⁴⁶² Muiz b. Bâdîs'in kalabalık ordusuna rağmen Araplar savaşı kazandı ve Muiz b. Bâdîs 446 (1057) yılında hutbeleri yeniden Fâtımî halifesi adına okutmak zorunda kalmıştır. Küçük yaşta Zîrîlerin emîri olan Muiz b. Bâdîs yönetiminin ilk yıllarında devletini refaha kavuşturmuştu. Ancak Sünnî akideye bağlı yetiştirilmesi hiçbir zaman Fâtımî yönetimine sıcak bakmamasına sebep olmuştur.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/430; Zehebî, *Siyeru a'lâmi 'n-nübelâ*, 15/187.

⁴⁶¹ Makrîzî, *İtti 'âzü'l-hunefâ*, 2/215-216.

⁴⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/431; Makrîzî, *İtti 'âzü'l-hunefâ*, 2/217; Takkûş, *Tarihu'l-Fâtımîyyin*, 380.

Eline geçen ilk fırsatta Fâtımî hutbelerini kesmişse de istediği başarıyı elde edememiştir. 454 (1062) yılında Kayrevan’da ölmüştür.⁴⁶³

Fâtımî Devleti’nin Zîrîlerle ilişkileri Müstansır-Billâh döneminden önce barışçıl bir şekilde ilerlemekteydi. Bu durum Müstansır-Billâh’ın ilk veziri Cercerâî’nin ölümüne kadar devam etmiştir. Ancak onun ölümü ve Fâtımî Devleti içerisinde yaşanan siyasi krizler Zîrîlerle ilişkilerinde de etkili olmuştur. Özellikle Vezir Yâzûrî’nin kişisel hırslarına yenik düşmesi ve bu konuda Halifeye uygulattığı politikalar Kuzey Afrika’da kötü sonuçların alınmasına sebep olmuştur.

⁴⁶³ Avcı, “Muiz b. Bâdis”, 31/95-96.

SONUÇ

Fâtımî Devleti'nin zor dönemlerinden biri olan Halife Müstansır-Billâh dönemi yaşanan olayların keskin hatlarla birbirinden ayrılmaması bakımından incelenmesi zor bir dönem olmuştur. Bu açıdan bakıldığında dönemin çok önemli olmasına rağmen daha önce çalışılmamış olmasının nedeni anlaşılmaktadır. Halifenin küçük yaşta başa geçmesi ve annesinin gözetimi altında sarayda kapalı bir hayat sürdürmesi onun hilafeti üzerinde olumsuz bir etkiye sebep olmuştur. Saltanatının başlarında yaşanan olaylara göz yumması uzun soluklu olan hilafet dönemini çalkantılı hale getirmiştir. Olaylar karşısında annesine karşı durmayışı onu vezirleri nezdinde de zayıf yönetici konumuna düşürmüştür.

Müstansır-Billâh döneminde vezirlik makamı önemli değişimlerin yaşandığı bir kurum olmuştur. Bu dönemin üç önemli veziri ön plana çıkarken bu vezirlerin her birinin farklı kişilikleri ve kişiliklerinin devlet yönetimine etkisi de farklı olmuştur. Zira biri tecrübeleriyle Fâtımî Devleti'ne uzun yıllar hizmet etmiş, biri alt tabakaya mensup bir Sünnî biri ise Ermeni asıllı ordu komutanı idi. Bu vezirlerin hiçbirinin Mısırlı olmadığı göze çarpmaktadır. Buna rağmen Müstansır-Billâh döneminde alınan önemli kararların birçoğunda etkili olmuşlardır. Her biri farklı çıkarlar doğrultusunda hareket edip ileri görüşten yoksun kararlar almış ve Halifenin desteği ile uyguladıkları politikaların olumsuz sonuçları ile yine Müstansır-Billâh yalnız mücadele etmek zorunda kalmıştır. Son vezir Bedr el-Cemâlî de halifeyi tamamen geri planda bırakarak Fâtımî Devleti'nde yeni bir sistem kurmuş ve vezirliği saltanat haline getirmiştir. Bu da Fâtımî halifelerinin sadece dinî bir lider olarak kalmalarına ve devlet yönetimine aktif bir şekilde katılmamalarına sebep olmuştur.

Halifeliğinin ilk yıllarında kendisinden, çocuk yaşta halife olan dedesi Halife Hâkim-Biemrillâh gibi bir hamle ile devlet yönetimini eline alması beklenirken o geri planda kalmış ve onun yerine işleri halledecek birilerinin mutlaka olacağını varsaymıştır. Ancak bu durum Veziri Yâzûrî'nin ölümünden sonra halifenin düşündüğü gibi sürmemiştir. Yöneticisi olduğu devletin ordusunu ve ordu içerisinde yaşanan olayları yatıştırmada başarısız olmuştur. Bunlara devlette yaşanan kıtlıklar da eklenince Müstansır-Billâh bir halife olarak işlerin içerisinde çıkamamıştır.

Fâtımî Devleti'nin hemen her döneminde yaşanan bu kıtlıklar Müstansır-Billâh döneminde sürecin iyi yönetilememesi nedeniyle derinleşmiştir. Bu durumu fırsat bilen Nâsırüddin de Türkleri etrafına toplayıp isyan etmiştir.

Bu dönemin en büyük talihsizliklerinden biri de Selçuklu Devleti'nin kuruluş aşamasına denk gelmesi olmuştur. İlk Selçuklu sultanları yönlerini Batı'ya çevirmişlerdi. Bu bölgede Şîi oluşumlu bir yapının olmasını da istememekteydiler. Bu nedenle sürekli Fâtımî Devleti'nin egemenlik sahalarını ele geçirmek için girişimlerde bulunuyorlardı. Fâtımî Devleti'nin içine düştüğü aciz durumdan faydalanıp Halep, Şam, Kudüs gibi önemli bölgeleri ele geçirmişlerdir. Halife Müstansır-Billâh buna engel olamamıştır.

Dönemin bir diğer güçlü devleti olan Bizans ile mücadelede bu dönemin Fâtımî Devleti'nin diğer dönemlerine göre başarılı olduğu varsayılabilir. Çünkü bu dönemin başında iki devlet arasında kurulan diyaloglar başarılı bir şekilde yürütülmüştür. Fâtımî Devleti bu dönemde Bizans Devleti'ne karşı tavizsiz bir siyaset yürütmüş ve gerekli durumlarda Bizans'a karşı ordusunu da devreye sokmuştur. Ancak devlet içerisinde yaşanan kriz ve Selçukluların bölgeye girişi Fâtımî Devleti'nin bu duruma odaklanmasını gerekli kıldığı için iki devlet arasındaki ilişkiler de uzun sürmemiştir.

Dönemin büyük bir bölümünde siyasette aktif rol oynayan, Halifenin annesi Seyyide Rasad, kıtlık zamanında oğlunu ve devleti bırakıp kaçmıştır. Fâtımî Devleti hem içten hem de dıştan düşman saldırılarına açık hale gelmiştir. Bütün bu olanları düzeltmek devlet yönetiminde tecrübesi oldukça az olan Halife Müstansır-Billâh için oldukça zor olmuş ki Akkâ Valisi Bedr el-Cemâlî'yi ülkeyi düzeltmesi için Mısır'a davet etmiştir. Müstansır-Billâh devleti düze çıkarmak için böyle bir hamle yapmışsa da bu hamlesi ilerleyen yıllarda kendisinden sonra halifeliği devralacak olan çocukları ve torunları için büyük bir felakete yol açmıştır. Bedr el-Cemâlî vezir olduktan sonra Müstansır-Billâh'ın dinî yetkileri dışındaki bütün yetkilerini elinde toplamış ve bu durum oğlunu vezir olarak atamasına sebep olmuştur. Böylece Fâtımî Devleti'nde "Vezirler Dönemi" olarak bilinen son dönem başlamıştır.

Bu dönemde yaşanan sosyo-kültürel gelişmeler de oldukça kısıtlıdır. Eğitim-öğretim faaliyetlerinde dâîler vasıtasıyla ilerleme kaydedilmişse de diğer alanlarda

çok yenilik yapılmadığı saptanmıştır. Bedr el-Cemâli'nin gelişiyle bu alanda da bazı gelişmeler yaşanmışsa da incelenen kaynaklarda konu ile ilgili bilgilerin kısıtlı olduğu görülmüştür. Çünkü kaynakların çoğu dönemde yaşanan siyasi ve ekonomik krizlerin odağında bilgi aktarmıştır.

Fâtımî Devleti bu dönemden sonra eski gücüne kavuşamamıştır. Aksine sınırları geniş olan devletin sınırları her geçen gün daralmıştır. Elindeki kutsal sayılan bölgeleri koruyamaması ileride Haçlı Seferlerinin başlaması için bahane olmuştur.

KAYNAKÇA

- Abdlmunim Abdülhamid, Sûltan. *el-Hayat'l-içtimâiyye fi'l-asri'l-Fatm*. Kahire: Darü'l Sekafeti'l İlmiyye, 1999.
- Ab'l Farac, Gregory. *Ab'l Farac Tarihi*. çev. Ömer Rıza Doğrul. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin. "Zîrîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/460-462. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ali, Hüseyin. "Ftm-Bizans Siyasî İlişkileri (971-1069)". *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi* 6 (2022), 4-21.
- Alican, Mustafa. "Ftm Halifesi el-Müstansır Billâh Döneminde Mısır'da Yaşanan Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Buhran zerine Bir İnceleme". *Tarih Dergisi* 59 (2014), 1-26.
- Arslantaş, Nuh. *İslâm Toplumunda Yahudiler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Arslantaş, Nuh. *Mısır'da Türkler, Araplar ve Yahudiler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Aşur, Selahaddin Ali. "Suretu Nsrddeve b. Hamdan a'la'l-Hilafeti'l Ftmiyye fi Mısır". *Mecelleti'l Arabi* 23/1 (2015), 87-131.
- Atila, Marina. *XI.-XII. Yüzyıllar (1055-1171) Arasında Selçuklu-Ftm İlişkileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1996.
- Avcı, Casim. "Muiz b. Bds". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/95-96. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Ayaz, Fatih Yahya. "Vezir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/79-82. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Aydın, Yunus Emre. "Ftm Ordusunda Türk Unsuru". *USAD* 12 (2020), 337-362.
- Azhari, Taef. *Queens, Eunuchs and Concubines in Islamic History, 661-1257*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019.
- Bağdâdî, Hatîb Eb Bekr Ahmed b. Al. *Târîhu Bağdâd ve Zeyluhu*. 24 Cilt. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmiyye, 1417.
- Berâvî, Râşid. *Hâletu Misri'l-İktisadiyye fi Ahdi'l Fâtûmiyyin*. Kahire, 1948.
- Brett, Michael. *Ftm İmparatorluğu: Ortadoğu, Afrika ve Akdeniz'de İktidar Mücadelesi*. çev. Fatih Yücel. İstanbul: Kronik Kitap, 2021.
- Cahen, Claude. *İslamiyet: Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar*. 3 Cilt. çev. Esat Nermi Erendor. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990.
- Çelik, Aydın. *Fatmiler Devleti Tarihi (909-1171)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Çubukeu, Asri. "Muiz-Lidînillâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/96-98. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Daftary, Farhad. *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*. çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.

- Dâhîl, Muhammed Hasan. *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*. Beyrut: Mektebeti Mumin Kureyş, 2009.
- Doğdu, Yunus Emre. *Fâtımîler Devleti'nde Ticarî Hayat*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ebü'l-Fidâ', İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. *el-Muhtasar fî târîhi'l-beşer*. 4 Cilt. Kahire: Matbuatu'l Mısriyyeti, ts.
- Ecer, Münir. *Fâtımîler Döneminde Eğitim*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2023.
- Elbendary, Amina A. "The Worst of Times: Crisis Management and Al-Shidda Al-'Uzma". *Money, Land and Trade: An Economic History of The Muslim Mediterranean*. 304. London: I.B.Tauris, 2002.
- Ertaş, Kasım. "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/17 (2017), 63-84.
- Genç, Süleyman. *Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsirî İsyanı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 1995.
- Günger, Ahmet. "Kaim-Biemrillâh el-Fâtımî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/211-212. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Güngörmez, Zeynep. *XI-XII. Yüzyıllarda Doğu Akdeniz'de Ticaret*. Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.
- Hamdani, Hüseyin. *el-Süleyhiyyûn ve'l Hareketi'l Fâtımîyye fî'l Yemen*. Kahire: Darü'l Kitabü'l Mısır, 1955.
- Hasan, Ali İbrahim. *Nisâûn lehunne fi't-tarihi'l-İslâmî nesîbûn*. Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1970.
- Hasan, Hasan İbrahim. *el-Fâtımîyyûn fî Mısır ve a'mâlühümü's-siyâsiyye ve'd-dîniyye bi-vechin hâs*. Kahire: el-Emiriyye bi'l Kahire, 1932.
- Hasan, Hasan İbrahim. *Târîhu'l-İslâm: es-Siyâsî ve'd-dînî ve's-sekafî ve'l-ictimâ'î*. Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 14. Basım, 1416.
- Hatim Mahamid, Muhammed. *et-Tetavvurat fî nizami'l-hükmi ve'l-idareti fî Mısır el-Fâtımîyye*. Kudüs: Mektebetü'l-Muhtedîn el-İslâmîyye, 2001.
- Hicâya, Süfyan Sâlim. *Bedr el-Cemâlî ve te'sîruhu ahvali'd-Devleti'l-Fâtımîyye es-siyasiyye ve'l-iktisadiyye*. Ürdün: University of Jordan, Doktora Tezi, 2005.
- Hitti, Philip K. *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*. 4 Cilt. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İFAV, 1995.
- Imad, Leila S. *The Fatimid Vizierate: 969-1172*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1990.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî. *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevî's-sultânî'l-ekber*. 8 Cilt. thk. Celil Şehadat - Süheyl Zekkar. Beyrut: Dârü'l Fikr, 1401.

- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed. *Vefeyâtü'l-a 'yân ve enbâ'ü ebnâ'î'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l- 'ayân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Daru Sadr, 1398.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15 Cilt. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.
- İbn Muhammed, Nu'mân. *De'â'imü'l-İslâm ve zikrû'l-helâl ve'l-harâm ve'l-kadâyâ ve'l-ahkâm an ehli beyti Resûlillâh aleyhi ve aleyhim esdalü's-salât*. thk. Âsaf Ali Asgar Feyzî. Kahire: Darü'l Mearif, 1963.
- İbn Muhammed, Nu'mân. *Kitâbü İftitâhi'd-da've*. thk. Ferhât Deşrâvî. Tunus, 1975.
- İbn Müeyesser, Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Ahbâru Mısır*. thk. Henri Massé. Kahire, 1919.
- İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire*. 16 Cilt. Mısır: Darü'l Kütüb, ts.
- İbn Zâfir, Ali. *Ahbârü'd-düveli'l-münkatı'a*. thk. Ali Ömer. Kahire: Mektebetü'l Sekafeti'l Diniyye, 2001.
- İbn Zübeyr, Râşid. *Kitâbü'z-zehâir ve't-tuhaf*. Kuveyt: Turasi'l Arabi, 1959.
- İbnü'd-Devâdârî, Seyfüddîn Aybek. *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-ğurer*. 9 Cilt. thk. Selâhaddin el-Müneccid. Kahire, 1380.
- İbnü'l-Adîm, Kemâlüddîn. *Buğyetü't-taleb fî târîh Haleb: Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri*. ed. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2. Basım, 2011.
- İbnü'l-Adîm, Kemâlüddîn. *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb*. 12 Cilt. thk. Süheyl Zekkar. Beyrut: Dârü'l Fikr, ts.
- İbnü'l-Adîm, Kemâlüddîn. *Zübdetü'l-Haleb fî târîhi Haleb*. thk. Celîl el-Mansûr. Beyrut: Darü'l Kitabi'l İlmiyye, 1417.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târîh*. 10 Cilt. thk. Ömer Abdusselam Tedmûrî. Beyrut: Darü'l-Kitabi'l Arabi, 1417.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. 19 Cilt. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Darü'l Kütübü'l İlmiyye, 1412.
- İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'lâ er-Reîsülecî Ali b. Muhammed. *Târîhu Dimaşk*. thk. Süheyl Zekkar. Şam: Daru Hısân, 1403.
- İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'lâ er-Reîsülecî Ali b. Muhammed. *Zeylû Târîhi Dimaşk*. Beyrut, 1908.
- İbnü's-Sayrafî, Ebü'l-Kasım. *el-Kanûn fî dîvânî'r-resâ'il ve'l-işâre ilâ men nâle'l-vezâre*. thk. Eymen Fuâd Seyyid. Kahire: Darü'l Mısriyye el-Lübnaniyye, 1990.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Alî. *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin. 15 Cilt. Beyrut: Darü'l Kitabi'l İlmiyye, 1409.

- Kâsım, Kâsım Abduh. “Mansûr el-Fâtımî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/8-9. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Köymen, Mehmet Altay. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 7. Basım, 2019.
- Köymen, Mehmet Altay. *Tuğrul Bey ve Zamanı*. İstanbul: Milli Eğitim Yayınları, 1976.
- Kureşî, İdrîs b. el-Hasen b. Abdillâh. *Uyûnü'l-ahbâr ve fûnûnü'l-âsâr*. 7 Cilt. thk. Mustafa Gâlib. Beyrut: Darü'l Endülüs, 2. Basım, 1984.
- Lev, Yaacov. “Army, Regime, and Society in Fatimid Egypt”. *International Journal of Middle East Studies* 19/3 (1987), 337-365.
- Lev, Yaacov. *State and Society in Fatimid Egypt*. Leiden: E. J. Brill, 1991.
- Lewis, Bernard. “Fâtımîler ve Hindistan Yolu”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11/1-4 (1952), 355-360.
- Mâcid, Abdülmün'im. *Nizamu'l-Fâtûmiyyin ve rusûmuhum fî Mısır*. Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1953.
- Mâcid, Abdülmün'im. *Zuhûru Hilâfeti'l-Fâtûmiyyîn ve Sukûtuha fî Mısır*. Kahire: Darü'l Fikri'l Arabî, 4. Basım, 1994.
- Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Alî. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fî) zikri'l-hutât ve'l-âsâr*. 3 Cilt. Beyrut: Darü'l Kütübî'l İlmiyye, 1. Basım, 1418.
- Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Alî. *el-Mukaffa'l-kebîr*. thk. Muhammed el-Ya'lâvî. Beyrut: Darü'l Garbî'l İslâmî, 2. Basım, 1427.
- Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Alî. *İğasetü'l-ümme bi-keşfi'l-ğumme*. thk. Kerem Hilmi Ferhat. Human and Social Studies, 2007.
- Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Alî. *İtti'âzü'l-hunefâ bi-ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtûmiyyîn el-hulefâ*. thk. Cemaleddin Şiyyal - Muhammed Hilmi. Kahire, 2. Basım, 1416.
- Merçil, Erdoğan. “Mirdâsîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/149-151. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Müeyyed fi'd-Dîn, Hibetullah b. Mûsâ b. Dâvûd eş-Şîrâzî. *Dîvânü'l-Mü'eyyed fi'd-Dîn*. thk. Muhammed Kâmil Hüseyin. Kahire: Darü'l Kitâbü'l Mısır, 1949.
- Müeyyed fi'd-Dîn, Hibetullah b. Mûsâ b. Dâvûd eş-Şîrâzî. *Sîretü'l-Mü'eyyed fi'd-Dîn*. thk. Muhammed Kâmil Hüseyin. Kahire: Darü'l Kitâbü'l Mısır, 1949.
- Münâvî, Muhammed Hamdi. *el-Vizâre ve'l-Vüzerâ fî'l-Asri'l-Fâtûmî*. Kahire: Darü'l Maarif, 1970.
- Müstansır-Billâh. *es-Sicillâtü'l-Müstansırıyye*. thk. Abdülmün'im Mâcid. Kahire: Darü'l Fikri'l Arabî, ts.
- Nâsır-ı Hüsrev, Ebû Muîn. *Sefername*. çev. Abdülvehap Tarzi. İstanbul: Milli Eğitim Yayınları, 2. Basım, 1967.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdilvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*. Kahire: Darü'l Kütüb, 2002.

- Ocak, Ahmet. *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*. İstanbul: Kronik Kitap, 2022.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 10. Basım, 2019.
- Öz, Mustafa. “Hâkim-Biemrillâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/199-201. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Öz, Mustafa. “Müeyyed-Fiddîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/482-483. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Özaydın, Abdülkerim. “Azîz-Billâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/346. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özaydın, Abdülkerim. “Bedr el-Cemâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/330. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özaydın, Abdülkerim. “Hasan Sabbâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/347-350. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özaydın, Abdülkerim. “Müstansır-Billâh el-Fâtımî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/119-121. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özaydın, Abdülkerim. “Tutuş”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/446-449. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Özkuyumcu, Nadir. “Müsta’lî-Billâh el-Fâtımî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/115. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Öztürk, Murat. “Zâhir el-Fâtımî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/88-89. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Psellos, Michael. *Mikhail Psellos’un Khronographia’sı*. çev. Işın Demirkent. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 3. Basım, 2020.
- Salabî, Ali Muhammed. *ed-Devletü’l-Fâtımîyye*. Kahire: İkra, 2006.
- Sâvî, Ahmed el-Seyyid. *Mücaatu Mısır el-Fâtımîyye: esbab ve netâic*. Beyrut: Daru’l Tadamin, 1988.
- Sevim, Ali. *el-Muntazam fî târîhi’l-ümem’de Selçuklular*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Sevim, Ali. “İlginç Yönleriyle Besâsîrî İsyanı”. 1/285-297. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.
- Sevim, Ali. “Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin Mir’atü’z-Zaman fî Tarihi’l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi”. *Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 18/22 (1997), 1-90.
- Sevim, Ali. “Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin Mir’atü’z-zaman fî Tarihi’l-âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi”. *Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 19/23 (1998), 1-51.
- Sevim, Ali - Merçil, Erdoğan. *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- Seyyid, Eymen Fuâd. *ed-Devletü’l-Fâtımîyye fî Mısır tefsîrun cedîd*. Kahire, 2007.

- Seyyid, Eymen Fuâd. “Fâtımîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/237-240. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu. *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân*. 23 Cilt. Suriye: Darü'l Risaleti'l Alemiyye, 1434.
- Sürûr, Muhammed Cemâleddîn. *Siyasetü'l-Fâtımîyyin el-Hariciyye*. Kahire: Darü'l Fikri'l Arabi, 1994.
- Sürûr, Muhammed Cemâleddîn. *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımîyye*. Kahire: Darü'l Fikri'l Arabi, ts.
- Şimşek, Mehmet. *Fâtımî Devleti'nde Ermeni Asıllı Vezirler*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Takkûş, Muhammed Süheyl. *Tarihu'l-Fâtımîyyin fi şimâli İfrîkiyye ve Mısır ve Biladü's-Şam*. Beyrut: Darü'l Nefâis, 2. Basım, 2007.
- Tamir, Ârif. *el-Müstansır-Billâh*. Kahire: Darü'l Ceyyal, 1980.
- Thomson, Kirsten. *Politics and Power in Late Fatimid Egypt: The Reign of Caliph al-Mustansir*. London: Library of Middle East History, 2016.
- Tomar, Cengiz. “Suleyhîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/480-481. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken, 24. Basım, 2021.
- Yazılıtaş, Nihat. *Fâtımî Devleti'nde Türkler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2009.
- Yazılıtaş, Nihat. “Fâtîmî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (2005), 189-210.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yurtalan, Betül. *Abbâsîlerin Fâtımîlerle Mücadelesi ve Sünnîliğe Etkileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.
- Zakkar, Suheil. *The Emirate of Aleppo 392/1002-487/1094*. London: University of London, Doktora Tezi, 1969.
- Zehebî, Ebu Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *el-İber fi haberi men gaber*. thk. Ebû Hâcer Sâid Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Darü'l Kitabi'l İlmiyye, ts.
- Zehebî, Ebu Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb Arnâut. Beyrut, 3. Basım, 1985.
- Zehebî, Ebu Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. Ömer Abdusselam Tedmûrî. Beyrut: Darü'l Kitabi'l Arabi, 2. Basım, 1993.
- Zouache, Abbès. “Remarks on the Blacks in the Fatimid Army, 10 th -12 th CE”. *Northeast African Studies*, 1-46.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı: ŞAVLI, Kübra

Uyruğu: Türkiye Cumhuriyeti

ORCID:

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Yüksek Lisans	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı	2024
Lisans	Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	11.06.2020

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2022-....	Hizan/BİTLİS	Öğretmen

Yabancı Dil

.....

Yayınlar

.....

Hobiler

.....

ORİJİNALLİK RAPORU

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Kübra ŞAVLI
Öğrenci No	21920019004
Anabilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları
Programı	Tezli
Statüsü	☐ Yüksek Lisans ☐ Doktora

Tez Bilgileri	
Başlığı-Konusu	MÜSTANSIR-BİLLÂH el-FÂTIMÎ ve DÖNEMİ (427-486/1036-1094)

Tez Orijinallik Raporu Bilgileri*	
Sayfa Sayısı (Kapak sayfası, Giriş, Ana bölümler ve Sonuç bölümleri)	138
İntihal Tespit Programı	Turnitin
Benzerlik Oranı (%)	%11 (on bir)
Tarih	22/05/2024

* Orijinallik raporu, aşağıdaki filtreler kullanılarak oluşturulmuştur:

- Kabul ve onay sayfası hariç,
- Teşekkür hariç,
- İçindekiler hariç,
- Simge ve kısaltmalar hariç,
- Gereç ve yöntemler hariç,
- Kaynakça hariç,
- Alıntılar hariç,
- Tezden çıkan yayınlar hariç,
- 7 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 7 words)

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Lisansüstü Tez Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılmasına İlişkin Yönergeyi İnceledim ve bu yönergede belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içemediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimizi ve yukarıda vermiş olduğumuz bilgilerin doğru olduğunu beyan ederiz.

Gereğini bilgilerinize arz ederim.

Danışman		Öğrenci
Adı Soyadı	Prof. Dr. Mehmet Salih ARI	Kübra ŞAVLI
İmza		
		Tarih 22/05/2024